

**Вищий навчальний заклад
«Університет економіки та права «КРОК»**

ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК»

Міжнародне фахове видання

Випуск двадцять п'ятий

П68 Правничий вісник Університету «КРОК» / Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». – Вип. 25. – К., 2016. – 241 с.

Двадцять п'ятий випуск збірника містить статті науковців Університету економіки та права «КРОК», а також інших вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ України.

Розраховано на науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів, аспірантів, магістрів, фахівців-практиків у галузях теорії та історії держави і права, конституційного, адміністративного, цивільного, цивільного процесуального, кримінального, кримінально-процесуального, господарського, фінансового, міжнародного права, а також у галузях юридичної, організаційної та економічної психології.

Збірник наукових праць «Правничий вісник Університету «КРОК»:

- 1) внесено до переліку фахових видань України з юридичних та психологічних наук (наказ Міністерства освіти і науки України №1328 від 21.12.2015 року);
- 2) входить до бази даних Index Copernicus International ICV 2015: 36.86;
- 3) входить до бази даних «Російський індекс наукового цитування» (база даних РИНЦ), розташованої в науковому інформаційному ресурсі російської зони мережі Інтернет;
- 4) входить до бази даних Ulrich's Periodicals Directory, США (international database Ulrich's Periodicals Directory, USA).

*Рекомендовано до друку Вченою радою Університету економіки та права «КРОК»
(протокол № 4 від 14 грудня 2016 р.)*

Головний редактор:

Француз Анатолій Йосипович, доктор юридичних наук, професор, Герой України, Заслужений юрист України, лауреат премії імені Ярослава Мудрого.

Заступники головного редактора:

Скрипнюк Валентина Миколаївна, доктор юридичних наук, професор, лауреат премії імені Ярослава Мудрого.
Сингаївська Ірина Валентинівна, кандидат психологічних наук, доцент.

Члени редколегії:

Юридичні науки:

Копиленко Олександр Любимович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, академік Національної академії правових наук України;
Костицький Михайло Васильович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, академік Національної академії правових наук України;
Геперідзе Давід Спартакович (Тбілісі, Грузія), доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Академії Юридичних Наук Грузії;
Засць Анатолій Павлович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, Заслужений юрист України;
Гасвський Домінік (Варшава, Польща), доктор габлітований, професор;
Гардапхадзе Тамара Гелайвна (Тбілісі, Грузія), доктор юридичних наук, професор;
Каллас Мар'ян (Варшава, Польща), доктор габлітований, професор;
Стадніченко Станіслав Лешек (Варшава, Польща), доктор габлітований, професор;
Яшенко Володимир Арсентійович, доктор юридичних наук, професор;
Козенюк Валерій Олександрович, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник;
Пуґачов Олександр Миколайович (Полоцьк, Білорусь), кандидат юридичних наук, доцент;
Гіжевський Володимир Казімірович, кандидат юридичних наук, професор, лауреат премії імені Ярослава Мудрого;
Корольова Вікторія Вікторівна, кандидат юридичних наук, доцент;
Лук'янець Валентина Станіславівна, кандидат юридичних наук, доцент.

Психологічні науки:

Сідак Володимир Степанович, доктор історичних наук, кандидат юридичних наук (юридична психологія), професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України (відділення психології і дефектології), Заслужений діяч науки і техніки України;
Бондарчук Олена Іванівна, доктор психологічних наук, професор;
Вірна Жанна Петрівна, доктор психологічних наук, професор;
Карамушка Людмила Миколаївна, доктор психологічних наук, професор;
Коваленко Алла Борисівна, доктор психологічних наук, професор;
Малкова Тетяна Миколаївна, доктор психологічних наук, старший науковий співробітник;
Одгайло Борис Михайлович, доктор економічних наук, професор;
Радчук Галина Кіндратівна, доктор психологічних наук, професор;
Семиченко Валентина Анатоліївна, доктор психологічних наук, професор;
Янчук Володимир Олександрович (Мінськ, Білорусь), доктор психологічних наук, професор;
Шимко Віталій Артурович, доктор психологічних наук, старший науковий співробітник.

Адреса редакції:

Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК»
03113, місто Київ, вулиця Лагерна, 30-32
тел.: /044/ 455-57-57, 450-14-54; тел./факс: /044/ 456-84-28, 455-69-81
www.krok.edu.ua

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № П237-П7Р від 19.05.2006 р.

Зміст

Розділ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ ТА ПРАВОВИХ УЧЕнь. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

A. Frantsuz

Prevention and Counteraction of Terrorism by State Authorities: Theoretical and Legal Aspects..... 5

Marta Prucnal-Wójcik, A. Frantsuz

The UN Committee on the Rights of the Child and the African Committee of Experts on the Rights and Welfare of the Child – a Comparative Perspective... 11

В.С. Сідак

Українські спецслужби доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. 31

І.Й. Магновський

Децентралізація публічної влади як складова розвитку правової держави в Україні..... 39

А.Й. Француз, В.С. Половинко

Приватна детективна діяльність та корупційні ризики 46

О.В. Кривов'яз

Форми забезпечення правопорядку інститутами громадянського суспільства..... 52

Є.В. Павліченко

Адміністративно-правове регулювання внутрішньовиробничих економічних ситуацій..... 60

Н.П. Костюк

Поняття та зміст практики застосування норм права органами виконавчої влади..... 67

Ю.М. Даценко

Інституціональні проблеми України в умовах процесу внутрішнього переміщення 73

Ю.І. Миколаєнко

Періодизація генезису прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні 80

В.І. Світлак

Тенденції розвитку договірно-правового регулювання торговельно-економічної співпраці України та Республіки Кіпр 89

І.Г. Француз

Формування правових засад діяльності органів примусового виконання судових рішень в Україні в роки незалежності..... 94

Ю.В. Шеляженко

Розвиток особистої автономії в історії права..... 101

Розділ 2. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Д.І. Ткач

Шлях Угорщини до євроатлантичної інтеграції (політико-правовий аспект) 113

В.Ю. Горєлова

Поняття та правовий статус електронного цифрового підпису в Україні: проблемні питання 124

М.В. Григорчук

Судовий захист як складова цивільно-правового захисту прав і законних інтересів суб'єктів господарювання 130

С.Г. Александрова

Основні проблеми та реальний стан акціонерних товариств України..... 139

Розділ 3. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО

О.А. Губська

Особливості стадій працевлаштування державних службовців 144

Розділ 4. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

І.В. Леоненко

Правовідносини у приватній детективній діяльності..... 150

В.В. Комлик

Склад приватного правопорушення 155

Розділ 5. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ

І.В. Сингаївська

Використання інтерактивних методів навчання для розвитку комунікативної компетентності майбутніх працівників готельно-ресторанного бізнесу 159

Т.М. Малкова	
Психолого-педагогічні проблеми змісту освіти	165
А.О. Годун, О.В. Петрунко	
Особливості відхиленої поведінки підлітків у сучасному аномічному суспільстві	174
В.Є. Шевченко, О.М. Муханова	
Кадрова безпека підприємства: організаційно-психологічні аспекти	184
Т.О. Ковалькова	
Вивчення передумов та симптомів синдрому емоційного вигорання у викладачів вищих навчальних закладів	191
І.А. Сорока	
Психологічні особливості організаційного середовища вищого навчального закладу	199

Н.Л. Шеленкова, Є.О. Балабушка	
Технологія подолання психічної ригідності у комбатантів.....	204
Н.Г. Бойченко	
Сімейне оточення як домінуючий фактор та базова детермінанта життєвої успішності особистості	211
І.В. Жебчук	
Психологічні основи управлінської діяльності керівника загальноосвітнього навчального закладу	219
В.Г. Пасічна	
Методологічні підходи до організації дослідження психологічних детермінант адаптації безробітних у процесі перенавчання.....	224
О.Р. Рафіков	
Соціальний оптимізм як чинник організаційної культури сучасного університету.....	234

Розділ 1

Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень. Конституційне право; муніципальне право. Філософія права

УДК 340.12:323.28

A. Frantsuz
*Hero of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine,
Doctor of Law, Professor,
Head of the Department of State and Legal Disciplines,
“KROK” University*

Prevention and Counteraction of Terrorism by State Authorities: Theoretical and Legal Aspects

Theoretical and legal aspects of preventing and counteraction of terrorism by state authorities are analyzed in the article.

Key words: prevention, counteraction, terrorism, authority.

А.Й. Француз
*Герой України, заслужений юрист України,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри державно-правових дисциплін,
Університет економіки та права «КРОК»*

Запобігання і протидія тероризму з боку органів державної влади: теоретико-правові аспекти

У статті розглядаються теоретико-правові аспекти запобігання і протидії тероризму з боку органів державної влади.

Ключові слова: запобігання, протидія, тероризм, влада.

А.И. Француз

*Герой Украины, заслуженный юрист Украины,
доктор юридических наук, профессор,
заведующий кафедрой государственного-правовых дисциплин,
Университет экономики и права «КРОК»*

Предотвращение и противодействие терроризму со стороны органов государственной власти: теоретико-правовые аспекты

В статье рассматриваются теоретико-правовые аспекты предотвращения и противодействия терроризму со стороны органов государственной власти.

Ключевые слова: предотвращение, противодействие, терроризм, власть.

Challenge problem

Modern terrorism is the phenomenon, which is qualitatively and quantitatively different than extremist movements of the past. Public danger directly in infringement of values of a modern civilization, democratic institutes, stability and freedom of choice. There is direct link between escalation of terrorism and philosophy of violence, nihilism, destruction, is a priority of confession of extremist political national studies and doctrines. Today terrorism is result of criminal logic, violence philosophy, sarcoma of the 21st century.

In historiogenesis of terrorism, for each historical period terrorism is inherent different manifestations. Together with change of an era also the content of terrorist aggression changes in ways, the purposes, scales, geography and forms of manifestation. New ideologies are made and religious dogmas and postulates are made on the basis of which terrorists, or those who stand behind them make attempts to achieve political, ideological and other goals.

A review of recent studies and papers

In the 20th century has occurred global transfer and reconsideration of terrorism to the state level. The policy of terrorism was spread by certain secret experimental programs over society of misanthropes which were at the head such as Lenin V., Stalin I.,

Hitler A., Mussolini B., Mao Tse Tung, Pol Pot, Brezhnev L. and others.

The total fear is the major uniting factor of the communist and fascist regime which practically differed in nothing. In realities, separate dictatorial manners and criminal reflexes operate separate that want to seed total fear in the world and Ukraine. The terrorist policy is addressed to all society which from her moral and material harm, leads to extermination of innocent people.

Further questions should be a subject of the scientific-theoretical, legal analysis. The scientific basis the specified problem is work of the domestic and foreign scientists.

At the same time, considering realities the specified questions demanding need for further scientific-theoretical justification of prevention and counteraction of terrorism.

Remaining challenges

Relevance and the importance of this perspective caused by judgment and reconsideration of realities, events in the east of our state, difficulties and opportunities in the conditions of reforming of institutes of the government, local government, way of prevention and counteraction to terrorism.

Draw the objectives of research

Scientific-theoretical justification according to the prevention and counteraction to terrorism from public authorities.

Discussion

All-social prevention of crime is the past of the perspective social and economic and cultural and educational actions aimed at the further development and improvement of the public relations and elimination or neutralization of the reasons and conditions of crime [1].

Any public work can achieve a goal, if she properly is doctrinally defined, directed, organized and is optimum resource provided. These requirements fully concern activities for counteraction of terrorism which are a kind of public work.

At the organization of counteraction to terrorism in modern conditions it is also necessary to consider and that circumstance that the terrorist threat as a result of growth of scales and degree of public danger, expansion of geography, increase vulnerable action of means of commission of actions of terrorism, internationalization of subjects of terrorist activity, transparency of the Ukrainian borders and some other the reasons was beyond the certain states and has turned into a problem of the international character.

The nation-wide system of anti-terrorist measures should correspond to the system of ensuring state security of Ukraine which is available today in general and to be focused on practical coordination of all kinds of activity of the state and public institutes for the purpose of prevention, identification and elimination of obvious and potential internal and external terrorist threats. For this purpose, it demands scientific validity, an orientation on achievement of the operated process of counteraction to terrorism and decrease in growth of crimes of terrorist character.

It is possible to allocate three levels of the state system of anti-terrorist actions: international, nation-wide and interdepartmental. The international level is formed considering the universally recognized norms and the principles of international law, provides the directions, forms and mechanisms of interaction of the states and his competent authorities in the prevention to the general terrorist threats. Nation-wide definition of a role and the place in its performance of various links of government, including law enforcement agencies are inherent in the level of anti-

terrorist actions fixing of the concept of prevention of terrorism as nation-wide task. Departmental systems place emphasis on tasks, powers, anti-terrorist actions, forces and means, specific to the appropriate authorities of prevention of terrorism, which are used.

The solution of the specified tasks can be considered as definite purposes on the way to the general result – prevention of terrorism. But achievement of a definite purpose demands application of various means or as they are usually called, actions of political, social, economic, legal character. The question of a ratio of the purposes (tasks) and means is difficult as in political, organizational, and morally.

In the political field, there is a question of adequacy of the purposes and means of prevention of terrorism of the outlined purpose, won't result their application in the return result: deepening of social crisis, tightening or incitement of international, confessional, religious or other social conflict. Considering it need of an assessment of actions of the power and criminological consequences of the made decisions is resolved by the persons authorized to perform imperious functions.

In the organizational way, it is necessary to solve, possibility of practical way to carry out these or those measures whether will be enough for this time, the available forces and means which will be expenses. It is obvious that development and realization of effective strategy of prevention of terrorism demands not only the reasonable forecast of development of a criminogenic situation, but also accounting of real prospect of organizational and legal and resource providing subjects of counteraction to terrorism.

The moral aspect of a ratio of the purposes and means, tasks and methods of their decision is very important. On the one hand, the society wishing to live under democratic laws shell humanize the criminal and legal policy. Protection and ensuring human rights concerns not only respectable citizens, but also violators of the law. In democratic society arrests only on suspicion, application of measures of physical or mental pressure for compulsion of the person to recognition of fault, application of illegal methods of col-

lecting proofs which are inadmissible. On the other hand, acts of terrorism are acquired so dangerous character, the criminal justice isn't capable to fight against them by traditional means.

Recently the question of introduction of so-called extrajudicial (not procedural) ways of prevention of terrorism is actively discussed. So, according to Russian scientific S.F. Milyukov, "considering the progressing apathy of the investigators and judicial authorities which are bound "by hand and foot" by new, rather imperfect criminal procedural legislation is the most effective way of fight against many especially dangerous crimes of terrorist character (taking of hostages, armed rebellion, and also hitmen). It is, firstly, about liquidation of the armed criminal groups during beforehand planned operations (including military) or (and) selective extermination of leaders and the most active performers of acts of terrorism" [2, p. 12].

In this context, S.F. Milyukov and D. A. Koryaksky quite logically note that "not procedural coercion shouldn't be reduced only to physical extermination of criminals, is a last resort. It is about caused by emergency destruction of infrastructure of organized crime – any constructions, including inhabited and production rooms, mechanisms, roads, bridges, power lines, destruction of crops, afforestations which are followed by withdrawal from property or possession of land, water and forest territories, eviction of the persons living there with the ban of the subsequent them emergence there" [3, p. 113]. Unfortunately, so far in the east of Ukraine the reverse situation in which destruction of objects of property and destruction of local infrastructure happen from DPR and LPR terrorists.

Similar approaches are actively propagated also by the American scientists. Alan Dershovits, professor of law of Law school of Harvard University, among the most effective methods of prevention of terrorism calls control over mass media, monitoring of all communication channels, the announcement beyond the law of "statements in protection of violence", restrictions of movements, collective punishment, "surgical strikes", pre-

cautionary blows, the packed-up retaliations, confidential military courts, tortures of suspects [4, p. 99-118]. It is difficult not to agree with the researcher regarding control of media, especially considering modern realities of information war which Ukraine will lose today.

The practical embodiment of such ideas is the modern anti-terrorist policy of Israel for the Palestinian fighters when by the so-called principle of "asymmetrical" reaction not those structures which commit armed attacks and explosions, and the known governments official representatives of the Palestinian administration and its law enforcement agencies which wine nobody even tries to prove are destroyed. Similar tactics of counteraction to terrorism is actively applied also by the USA in the Middle East. It is guided by the confidential decision of the President B. Clinton on a possibility of physical extermination of the most dangerous terrorists extrajudicially [5, p. 584]. A certain type of this strategy of prevention of terrorism can be considered "filtered" camps in Guantanamo (Cuba) where within several years Americans contain at 550 people suspected of accessory to Al-Qaeda and Taliban to which tortures, tough and humiliating addresses are applied.

The specified views of terrorism precautionary measures urge to return to system of punishments which was norm in 30-40 years of last century in the territory of Germany which is fairly condemned by history and recognized as crime against humanity. Such "nonconventional" ways of prevention of terrorism have undergone fair criticism from the world community and scientists.

The author agrees with a position of A. N. Popov who has declared that "such offer can't be regarded differently as full refusal of all legal principles and installations, of observance of conditions of legitimacy of necessary defense. In other words, it means a possibility of execution extrajudicially. Implementation of this offer will lead to consequences, more tragic, than a consequence of activity of the three of the thirtieth years" [5, p. 63-64].

Machiavelli principle "the end justifies the means" not only immoral, but also is impractical. As domestic authors of the system

research “Fight against terrorism” fairly note, “one of the purposes at commission of acts of terrorism is desire of terrorists to force the state to apply to them cruel measures of punishment that under certain circumstances can lead to human rights violations” [6, p. 210].

Prosecutions and applications of repressive methods by law enforcement agencies leads to radicalization of the opposition movements. At the same time lack of nonviolent channels for expression of the discontent and carrying out alternative policy can lead to the fact that separate groups will begin to resort to violent measures and terrorism. Separate examples from experience of carrying out anti-terrorist operation in Donbass indicate that use of excessive force but not selectivity of repressive measures within efforts on counteraction to terrorism, the ideology of terrorists became stronger support enough wide layers of local population. Such strategy, as a rule, provokes violence, undermines legitimacy of counter terrorist actions.

In this context, the opinion of I. M. Ryzhov who considers that “such strategy of fight against terrorism at the heart of which there are no signs of physical abuse are perspective is quite logical, and the main attention is paid reasonable a compromise, considering interests of conflicting parties. Their observance allows society or social system to define an optimum algorithm of social management at which terrorism it is impossible as at the present stage, and in the future” [7, p. 147].

The most perspective direction of modern state policy of prevention of terrorism as it is represented, his social prevention which, irrespective of complexity of the operated public relations should be based on previously conscious and definite purposes of public activity is and provide real and lawful ways of their achievement.

In public realities such activity has to be shown through relationship, in particular, in the form of the activity of public authorities confirmed with the authorities and legal powers, and also functioning of the political parties, public organizations, various associations and other institutes of civil society directed to timely identification and the

decision of the possible social and political conflicts by search of possible compromises concerning settlement of the existing controversial issues is collectively organized (first of all on the basis of subordination and role specialization) relationship, in particular, in the form of the activity of public authorities confirmed with the authorities and legal powers, and also functioning of the political parties, public organizations, various associations and other institutes of civil society directed to timely identification and the decision of the possible social and political conflicts by search of possible compromises concerning settlement of the existing controversial issues.

To such ways of achievement of goals of nation-wide anti-terrorist policy, it is possible to offer the following regulating actions of representatives of power and other institutes of civil society:

- political and administrative (elimination of gaps in the legislation; development of the state and regional programs providing strategy and tactics of social and economic development of the country (region) taking into account existence and sharpness in the state or the concrete region of social and economic, political, interfaith, interethnic problems, separatist sentiments which can become a basis for their decision by terrorist violence co-ordination of work of various structures and institutions directed to performance of these tasks; direct role in solving territorial, ethnic, religious, etc. conflicts; definition of the directions of cooperation and a measure of participation of Ukraine in the international anti-terrorist structures);

- economic and social (development of mechanisms of realization of approved economic programs; financing of special programs of fight with crime; increase in living standards of the population; the organization and control with implementation of measures on impossibility of terrorism financing)

- psychological, communication and educational projects (large-scale work on education of citizens; work activation from “socialization” and of increase in their cultural level; development and realization of effective strategy of prevention of distribution of

ideology of terrorism; correction of moral deformations of extremist consciousnesses with the help of individual and educational works (the psychologist pedagogical and right-restrictive actions); wide use of constructive opportunities of media for formation of moral consciousness of citizens on the basis of a positive image of social adequate member of society and new national and state ideology of patriotic education.

Conclusions

Thus, the fundamentals of nation-wide anti-terrorist policy shall be economic, social, political, legal, spiritual, moral and other actions. They shall define social nature of prevention of terrorism, but not special and the majority repressive.

References

1. The New Terrorism // The Economist. – 15 August 1998. – P. 17.
2. Милоков С.Ф. Место показания в системе мер государственного принуждения / С.Ф. Милоков // Проблемы борьбы с экономической преступностью и наркобизнесом при переходе к рынку. – СПб., 1994. – С.11-15.
3. Корецкий Д.А. Внесудебная репрессия, как законный способ борьбы с преступностью / Д.А. Корецкий, С.Ф. Милоков // Уголовное право. – 2004. – №1. – С. 112-114.
4. Дершовиц А. Почему терроризм действует / Аллан М. Дершовиц; [пер. с англ. А.И. Година]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЗН), 2005. – 256 с.
5. Попов А.Н. Преступление, совершенное при превышении пределов необходимой обороны (ч.1 ст.108, ч.1 ст.114 УК РФ) / А.Н. Попов. – СПб., 2001. – 157 с.
6. Ліпкан В.А. Боротьба з тероризмом / В.А. Ліпкан, Д.Й. Никифорчук, М.М. Руденко. – К.: Знання України, 2002. – 254 с.
7. Рижов І.М. Щодо проблеми позиціонування стратегій боротьби з тероризмом / Ігор Рижов // Підприємство / І.М. Рижов. – 2008. – №10. – С. 144-147.

There are no doubts that the wide range of the specified means and methods of prevention of terrorism can't be realized with high efficiency without coordination and association in the uniform scientifically reasonable long-term program which has to be developed and approved at the highest state level. Such program of activity of specially authorized bodies of the power shall be based on volume comprehensive vision of essence of the studied problem. Only mutually agreed are also applied in a complex of means of policy and diplomacy, prospecting and counterprospecting support of anti-terrorist activity, active international cooperation in spheres of introduction of social programs, etc., are capable to resist to such dangerous threat as terrorism.

The UN Committee on the Rights of the Child and the African Committee of Experts on the Rights and Welfare of the Child – a Comparative Perspective

The United Nations Convention on the Rights of the Child and the African Charter on the Rights and Welfare of the Child are often considered to be the two international constitutions of children rights, respectively – universal and regional one. Both the treaties establish the broad catalogue of children rights approved by almost every state in the world. Both the UN Child Convention and the African Child Charter constitute organs aimed at monitoring implementation of and respect for children rights enshrined in their respective provisions. On the basis of provisions of the UN Child Convention and the African Child Charter, respectively – the United Nations Committee on the Rights of the Child and the African Committee of Experts on the Rights and Welfare of the Child have been established.

In this article I try to answer the question about the legitimacy of coexistence of both institutions in the international arena, the meaning and practical dimension of their activities. For this purpose, I compare the UN Child Committee and the African Child Committee. I draw the comparison at levels of committees' aims, functions, organization and procedures of actions. I concentrate on the analysis of the provisions of the UN Child Convention, the African Child Charter, Rules of Procedure of both committees. I also refer to many other documents generated in the course of and in connection with the activities of the two committees.

Key words: *children's rights, The United Nations Convention on the Rights of the Child, the African Charter on the Rights and Welfare of the Child.*

Марта Пруцнал-Вуйчик

доцент,

Єзуїтський університет Ігнація в Кракові, Польща
(к.юр.н., Ягеллонський університет, міжнародне публічне право);
член Комісії з кодифікації сімейного права
при Омбудсмені Польщі з прав дитини

А.Й. Француз

Герой України, заслужений юрист України,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри державно-правових дисциплін,
Університет економіки та права «КРОК»

Комітет ООН з прав дитини та Африканський комітет експертів з прав і добробуту дитини — порівняльна перспектива

Конвенція Організації Об'єднаних Націй про права дитини та Африканська хартія прав і основ добробуту дитини часто вважаються двома міжнародними конституціями прав дітей, відповідно — універсальною і регіональною. Обидва договори закріплюють широкий спектр прав дітей, схвалених майже кожною державою у світі. Як Дитяча конвенція ООН, так і Африканська хартія про дітей спрямовані на контроль за дотриманням прав дітей, закріплених у відповідних положеннях. На основі положень Дитячої конвенції ООН і Африканської хартії про дітей, відповідно, були створені Комітет Організації Об'єднаних Націй з прав дитини і Африканський комітет експертів з прав і добробуту дитини.

У цій статті я спробую відповісти на питання про легітимність співіснування обох інститутів на міжнародній арені, сенс і практичний вимір їх діяльності. З цією метою порівнюю Дитячий комітет ООН і Африканський комітет у справах дітей щодо цілей, функцій, організації та процедур дій цих структур. Концентрую увагу на аналізі положень Конвенції ООН про права дитини, Африканської хартії дитини, Правилах процедури обох комітетів. Також посилаюся на інші документи, створені в процесі діяльності обох комітетів.

Ключові слова: права дитини, Конвенція ООН про права дитини, Африканська хартія прав і основ добробуту дитини.

Марта Пруцнал-Вуйчик

доцент,

*Иезуитский университет Игнация в Кракове, Польша
(к.юр.н., Ягеллонский университет, международное публичное право);*

*член Комиссии по кодификации семейного права
при Омбудсмене Польши по правам ребенка*

А.И. Француз

Герой Украины, заслуженный юрист Украины,

доктор юридических наук, профессор,

заведующий кафедрой государственно-правовых дисциплин,

Университет экономики и права «КРОК»

Комитет ООН по правам ребенка и Африканский комитет экспертов по правам и благополучию ребенка – сравнительная перспектива

Конвенция Организации Объединенных Наций о правах ребенка и Африканская хартия прав и основ благополучия ребенка часто считаются двумя международными конституциями прав детей, соответственно – универсальной и региональной. Оба договора закрепляют широкий спектр прав детей, одобренных почти каждым государством в мире. Как Детская конвенция ООН, так и Африканская хартия о детях направлены на контроль за соблюдением прав детей, закрепленных в соответствующих положениях. На основе положений Детской конвенции ООН и Африканской хартии о детях, соответственно, были созданы Комитет Организации Объединенных Наций по правам ребенка и Африканский комитет экспертов по правам и благополучию ребенка.

В этой статье я попытаюсь ответить на вопрос о легитимности сосуществования обоих институтов на международной арене, смысле и практическом измерении их деятельности. С этой целью сравниваю Детский комитет ООН и Африканский комитет по делам детей по целям, функциям, организации и процедурам действий. Концентрирую внимание на анализе положений Конвенции ООН о правах ребенка, Африканской хартии ребенка, Правилах процедуры обоих комитетов. Также ссылаюсь на другие документы, созданные в процессе деятельности двух комитетов.

Ключевые слова: *права ребенка, Конвенция ООН о правах ребенка, Африканская хартия прав и основ благополучия ребенка.*

The United Nations *Convention on the Rights of the Child* ('UN Child Convention' or 'Convention')¹ and the *African Charter on the Rights and Welfare of the Child* ('African Child Charter' or 'Charter')² are often considered to be the two international constitutions of children rights, respectively – universal and regional one. Both the treaties establish the broad catalogue of children rights approved by almost every state in the world. There are 196 (out of 197 states of the world) State Parties to the *UN Child Convention*, 162 State Parties to *Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the involvement of children in armed conflict* ('*Child Involvement Protocol*'),³ 171 State Parties to *Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the sale of children, child prostitution and child pornography* ('*Child Prostitution Protocol*')⁴ and 47 (out of 54 African states) State Parties to the *African Child Charter*.⁵ Both the *UN Child Convention* and the *African Child Charter*

constitute organs aimed at monitoring implementation of and respect for children rights enshrined in their respective provisions. In case of the *UN Child Convention* these are also the provisions of its two optional protocols of 2000. On the basis of provisions of the *UN Child Convention* and the *African Child Charter*, respectively – the United Nations Committee on the Rights of the Child ('UN Child Committee') and the African Committee of Experts on the Rights and Welfare of the Child ('African Child Committee') have been established.⁶

In this article I try to answer the question about the legitimacy of coexistence of both institutions in the international arena, the meaning and practical dimension of their activities. For this purpose, I compare the UN Child Committee and the African Child Committee. I draw the comparison at levels of committees' aims, functions, organization and procedures of actions. I concentrate on the analysis of the provisions of the *UN Child Convention*, the *African Child Charter*, *Rules of Procedure* of both committees. I also refer to many other documents generated in the course of and in connection with the activities of the two committees.

I. ESTABLISHMENT OF THE COMMITTEES

The UN Committee on the Rights of the Child draws its mandate from articles 43-45 of the *UN Child Convention*. It was established in October 1991 under article 43 paragraph 1 as independent experts' body to monitor implementation of the *Convention* by its State Parties. Original intention of the authors of the *Convention* was to entrust the task of monitoring compliance with the provisions of the *Convention* to the Economic and Social Council acting within the framework of the United Nations. Basic text of the current article 43 of the *Convention on the Rights of the Child* (originally article 22) adopted by the Working Group in 1980 read:

The reports submitted by the States Parties to the present *Convention* under article 21 shall be considered by the Economic and

¹ See the United Nations *Convention on the Rights of the Child*, opened for signature 20 November 1989, 1577 UNTS 3 (entered into force 2 September 1990) ('*UN Child Convention*').

² See the *African Charter on the Rights and Welfare of the Child*, opened for signature 11 July 1990, OAU Doc. CAB/LEG/24.9/49 (1990) (entered into force 29 November 1999) ('*African Child Charter*').

³ See *Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the involvement of children in armed conflict*, opened for signature 25 May 2000, 2173 UNTS 222 (entered into force 12 February 2002) ('*Child Involvement Protocol*').

⁴ See *Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the sale of children, child prostitution and child pornography*, opened for signature 25 May 2000, 2171 UNTS 227 (entered into force 18 January 2002) ('*Child Prostitution Protocol*').

⁵ United Nations Human Rights Office of the High Commissioner, *Ratification of 18 International Human Rights Treaties* <<http://indicators.ohchr.org/>>; African Committee of Experts on the Rights and Welfare of the Child, *Ratification Status of the African Charter on the Rights and Welfare of the Child* <<http://www.acerwc.org/ratification-data/>>.

⁶ *UN Child Convention* art 43(1); *African Child Charter* art 32.

Social Council, which may bring its observations and suggestions to the attention of the General Assembly of the United Nations.⁷

Other suggestions considered by the Working Group in 1987 assumed the establishment of a special implementation body aimed at monitoring the rights of the child expressed in the *UN Child Convention*. The proposals were submitted by Poland and Sweden together with Canada. Poland suggested establishment of a Group of Governmental Experts to assist in the Economic and Social Council's task of examining the reports submitted by States Parties. Polish proposal for the article 23 regulating the issue read:

1. Reports submitted by the States Parties to the present Convention under article 22 shall be considered by the Economic and Social Council, which may bring its observations and suggestions to the attention of the State Party concerned and of the General Assembly of the United Nations.[...]

2. To assist it in its task, the Economic and Social Council shall establish a Group of Governmental Experts entrusted with the responsibility of examining the reports submitted by States Parties.

3. The Economic and Social Council shall decide on the size of the Governmental Group of Experts, its equitable geographical composition and the periodicity of its meetings.⁸

Sweden together with Canada proposed the establishment of a separate implementation organ – a Committee of Experts ‘to examine the progress made by States Parties in achieving the realization of the obligations undertaken by States Parties in the present Convention.’ (Article 22(1))⁹

Among the countries working on the text of *UN Child Convention* referring to its implementation system, only the representative of Argentina expressed his support for proposal submitted by the delegation of Poland. He stated that the Polish proposal of

establishing a group of government experts to assist the Economic and Social Council in its task of examining states reports was more adequate at the point of drafting the *Convention*. He noticed, however, that from the moment of *UN Child Convention*'s entry into force a committee of experts, such as the one suggested in Swedish-Canadian proposal, ‘would be more appropriate’.¹⁰

Most of the countries working on the draft *UN Child Convention*'s implementation system supported the Swedish proposal and expressed their preference for a separate committee to monitor the implementation of the *Convention*. Among them were Austria, Denmark, Japan, Netherlands, Norway, Senegal, the United Kingdom, the United States of America and Venezuela.

Beside the proposals of establishing a group of governmental experts or a separate committee of experts as special *UN Child Convention*'s implementation bodies, some of the representatives – expressing their concern about the proliferation of monitoring organs, suggested entrusting the task of monitoring the implementation of the *UN Child Convention* to existing committees (established under other international human rights conventions) instead of establishing a new one.¹¹ The representatives from Australia, Belgium and France indicated the committees controlling the compliance with the two *Covenants of 1966*, respectively *on Economic, Social and Cultural Rights* and *on Civil and Political Rights* as those that could monitor the implementation of the *UN Child Convention*, ‘according to whether the reports touched upon economic, social and cultural rights or civil and political ones’.¹² Many other representatives stated however that neither the indicated committees nor any others, either among the United Nations system or among the nongovernmental international organizations, had an overall knowledge of the nature and of various aspects of the problems affecting childhood needed to effective monitoring of implementation of the *UN Child Conven-*

⁷ Sharon Detrick et al, *The United Nations Convention on the Rights of the Child. A Guide to the 'Travaux Préparatoires'* (Martinus Nijhoff Publishers, 1992) 528.

⁸ Ibid 531.

⁹ Ibid.

¹⁰ Ibid 535.

¹¹ Ibid 534-5.

¹² Ibid 534.

tion.¹³ They expressed strong concern that establishing a committee of specialists with expert knowledge on the rights of the child would be of 'considerable benefit to children and young people.'¹⁴

Finally the members of the Working Group agreed that a separate, independent committee of experts on the rights of the child was needed and adopted the legal basis for establishment of such a committee to be the paragraph 1 of article 22 (current article 43) of the *UN Child Convention*. Official text, as adopted by the General Assembly, states:

For the purpose of examining the progress made by States Parties in achieving the realization of the obligations undertaken in the present Convention, there shall be established a Committee on the Rights of the Child, which shall carry out the functions hereinafter provided.¹⁵

Thus a separate monitoring mechanism of *UN Child Convention* – to be the UN Committee on the Rights of the Child – has been established. The Committee held its first session in October 1991.

The African Committee of Experts on the Rights and Welfare of the Child draws its mandate from articles 32-46 of the *African Child Charter* which was adopted by the Heads of State and Government of the Organization of African Unity (since 2001 – the African Union) on 11th July 1990 and came into force on 29th November 1999. The *African Child Committee* was established in July 2001 under the article 32 of the *Chapter* 'to promote and protect the rights and welfare of the child.'¹⁶ The Committee held its first session in July 2001.

The *African Child Charter* which lays the legal basis of existence of the *African Child Committee* was adopted in 1990 within a year of the adoption of the *UN Child Convention*. It was created partly to complement the *UN Child Convention*. Thoko Kaime in his book *The African Charter on the Rights and Welfare of the Child: A socio-legal perspective*

presents an interesting analysis of reasons that attributed to adoption of a separate African binding document on the rights of the child.¹⁷ One of the reasons was that during the drafting process of the *UN Child Convention* Africa was under-represented. According to Frans Viljoen, 'only three African states participated for at least five of the nine years that the working group took to draft the final proposal.'¹⁸ That was 'the lowest percentage of all continents, contrasting sharply with west European (61% of the continental potential) and even Latin American (29%) participation over a similar period.' Consequently, although the authors included in the final text of the *UN Child Convention* all aspects of the problems of children in general they did not address the specific realities of children in Africa. Thus, it was considered necessary to draft a new international law document that would refer to issues peculiar in Africa but not included in the *UN Child Convention*. Those were, among others: the situation of children living under apartheid, problems of internal displacement arising from civil wars and internal insurrections, the use of children as soldiers, harmful practices with a negative effect on the life of the African girl child (female genital mutilation – FGM), the definition of a child, the African conception of the community's responsibilities and duties, the role of the extended family in the upbringing of children, the role of the family in adoption and fostering, the duties and responsibilities of the African child towards the family and community, the particularly difficult socio-economic conditions of Africa.¹⁹ According to Lee Muthoga, it was 'a desire' to address issues specific in relation to African children which were not reflected in the *UN Child Convention* provisions that was one of the main reasons to adopt a separate African treaty dealing with children's rights.²⁰ One more reason was the

¹⁷ Thoko Kaime, *The African Charter on the Rights and Welfare of the Child: A socio-legal perspective* (PULP, 2009) 20-4.

¹⁸ Ibid 23.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid.

¹³ Ibid 535-9.

¹⁴ Ibid 539.

¹⁵ GA Res 44/25 (20 November 1989).

¹⁶ *African Child Charter* art 32.

belief of the initiators of drafting the *African Child Charter* that as the regional instrument the charter would enhance protection of the rights of African children. It was S. Amos Wako concern that 'each region, with its unique culture, traditions and history, is best placed to handle and resolve its human rights situation.'²¹

II. COMPOSITION OF THE COMMITTEES

A. Members of the committees

According to article 43(2) of the *UN Child Convention*, the UN Child Committee is composed of 18 members. Initially the Committee consisted of 10 members. In discussing the number of members of the Committee, participants of the group working on the *UN Child Convention* draft considered a few options. Some proposed 12 members. Many others stated their preference for committee consisting of 10 members stating that it would be the best solution 'for financial or economic reasons'. The United Kingdom delegation preferred the number of 15 committee members. One representative suggested 'that the number of members should be proportionate to the number of States having ratified the convention, so that it would become higher as more States become parties to the convention.'²² Finally, the authors of the *UN Child Convention* agreed that the committee should be composed of 10 members. The final text of the first sentence of article 43(2) of the *UN Child Convention* adopted in 1989 read: '[t]he Committee shall consist of ten experts of high moral standing and recognized competence in the field covered by this Convention.'²³ In resolution 50/155 of 21 December 1995 the UN General Assembly approved the amendment to paragraph 2 of the article 43 of the *UN Child Convention*, extending the number of the Committee's members from 10 to 18.²⁴ Since the amendment's entry into force on 18th November 2002 the Un Child Commit-

tee works in its extended composition of 18 members. If we divide the number of State Parties to the *UN Child Convention* (196 State Parties in 2016)²⁵ by the number of Committee members (18) we note that one member of the committee 'is assigned to' almost 11 countries.

According to article 33(1) of the *African Child Charter*, the African Child Committee is composed of 11 members. If we divide the number of State Parties to the *African Child Charter* (47 State Parties in 2016)²⁶ by the number of Committee members (11) we note that one member of the committee 'represents' more or less 4 countries. That is three times less than in the case of the UN Child Committee where one member represents almost 11 countries. We notice, however, that the number of State Parties to the *African Child Charter* is lower than the number of African countries that are the *UN Child Convention* parties. In 2016 the provisions of the *African Child Charter* are binding to 47 out of 54 African countries²⁷ whereas the provisions of the *UN Child Convention* are binding to all 54 African countries.²⁸

The *UN Child Convention* describes members of the UN Committee as 'experts' with 'recognized competence in the field covered by [...] Convention.'²⁹ The *African Child Charter* uses the term 'members' and requires them to possess 'competence in matters of the

²¹ Ibid.

²² Detrick, above n 8, 534-40.

²³ A/RES/44/25 (20 November 1989).

²⁴ A/RES/50/155 (21 December 1995).

²⁵ United Nations Treaty Collections: <http://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-11&chapter=4&lang=en>

²⁶ African Committee of Experts on the Rights and Welfare of the Child, *Ratification Status of the African Charter on the Rights and Welfare of the Child* <<http://www.acerwc.org/ratification-data/>>.

²⁷ Except for Central African Republic, Democratic Republic of Congo, Sahrawi Arab Democratic Republic, Somalia, Sao Tome and Principe, South Sudan and Tunisia.

²⁸ United Nations Treaty Collections: <http://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-11&chapter=4&lang=en>

²⁹ *UN Child Convention* art 43(2).

rights and welfare of the child.³⁰ The expression used in the *African Child Charter* seems to be broader than the one found in the *UN Child Convention*. Members of the African Child Committee should be competent in all issues within the field of rights and welfare of the child, not only those reflected in the provisions of the charter as it is found in the *UN Child Convention*. In practice, however, competence in the field covered by the *UN Child Convention* indicate competence in the field of children rights which the *Convention* is dedicated to. It refers to nearly every aspect of children rights. Moreover, as the field of the rights of the child is very broad, one cannot expect a single member of the committee to have knowledge in its every branch. Thus we can assume that both the UN and African child committees' members should possess similar competence. Additionally the *UN Child Convention* requires this competence to be 'recognized' one. However, it does not explain this requirement. We can find some understanding of this expression in the Committee's members election practice. When we look at biographies of current and former members of the UN Child Committee, we note that among them there are specialists representing different scientific disciplines dealing with child issues. There are lawyers, sociologists, psychologists, historians and many others. There are experts working in national institutions and in international ones. There are both experts recognized within the country and at international arena.³¹ The *African Child Charter* does not use the adjective 'recognized' to describe competence required to be qualified to be a member of the African Child Committee. Nevertheless among its members we can no-

tice children rights experts with knowledge and experience similar to those forming the UN Child Committee.³²

In the aspect of personal qualifications of committee members, both the *UN Child Convention* and the *African Child Charter* require them to be persons of 'high moral standing'. The *African Child Charter* adds two more features: integrity and impartiality. It does not allow African Child Committee members to act in any politically binding function that might interfere with the independence or impartiality requirements.³³ There are no doubts that though not explicitly expressed in the *UN Child Convention* those two traits of character apply to UN Child Committee members too. Upon assuming their duties, members of the committees make respectively the declaration (UN Child Committee members) and the oath (African Child Committee members) in which they declare (UN Child Committee members)/ undertake (African Child Committee members) to perform their duties honourably, faithfully, impartially and conscientiously (UN Child Committee members)/ faithfully impartially, in all loyalty, discretion and conscience (African Child Committee members).³⁴ Additionally, the Rule 15 of the *African Child Committee Rules of Procedure* emphasizes that each member of the African Child Committee shall discharge his/ her functions 'with only the interests of the Child in view'.³⁵ That rule reflects 'the best interest of the child' rule which is the primary rule of both the *UN Child Convention* and *African Child*

³⁰ However, though not explicitly named in article 33(1) as 'experts', members of the African Committee are of course experts in the field of the rights and welfare of the child. The terminology 'experts' is used in the name of the committee – the African Committee of Experts on the Rights and Welfare of the Child and on the official website of the committee: <<http://acerwc.org/experts/>>.

³¹ Committee on the Rights of the Child, *Membership*: <<http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CRC/Pages/Membership.aspx>>.

³² African Committee of Experts on the Rights and Welfare of the Child, *Experts*: <<http://www.acerwc.org/the-experts/>>.

³³ *Rules of Procedure for the African Committee of Experts on the Rights and Welfare of the Child*, Cmtee/ACRWC/II. Rev 2 ('*African Child Committee Rules of Procedure*') Rule 11(1).

³⁴ *Rules of Procedure for the Committee on the Rights of the Child*, 18 March 2015, CRC/C/4/Rev.4 ('*UN Child Committee Rules of Procedure*') Rule 15; *African Child Committee Rules of Procedure*, Rule 15.

³⁵ *African Child Committee Rules of Procedure*, Rule 15.

Charter, expressed respectively in article 3 of the *UN Child Convention* and article 4 of the *African Child Charter*. According to the rule, in all actions concerning children, 'the best interest of the child shall be a primary consideration.'³⁶ Thus, this rule is binding for members of both committees.

Members of both committees should have nationality of one of State Parties, respectively to the *UN Child Convention* and the *African Child Charter*. None of the committees can include more than one national of the same state.³⁷ Additionally, the *UN Child Convention* establishes the election rule according to which in decision - making process 'equitable geographical distribution' and 'the principal legal systems' should be considered.³⁸ That rule does not apply to the *African Child Charter* which is a regional treaty binding only within the borders of African continent.

Members of both committees serve in their personal capacity. They are independent in exercising their duties and enjoy privileges and immunities provided for, respectively in the *Convention on the Privileges and Immunities of the United Nations*³⁹ and in the *General Convention on the Privileges and Immunities of the Organization of African Unity*.^{40,41}

³⁶ *UN Child Convention* art 3; *African Child Charter* art 4.

³⁷ *UN Child Convention* art 43(3); *African Child Charter* art 33(3).

³⁸ In draft version of the current provision one more rule has been proposed to consider in decision – making process 'the representation of the different forms of civilization'. In the end, on the grounds that the concept was not sufficiently defined, it was deleted from the final text. See Detrick, above n 8, 540.

³⁹ See *Convention on the Privileges and Immunities of the United Nations*, opened for signature 13 February 1946, 1 UNTS 15 (entered into force 17 September 1946).

⁴⁰ See *General Convention on the Privileges and Immunities of the Organization of African Unity*, opened for signature 25 October 1965, OAU Doc. CAB/LEG/24.2/13 (entered into force 25 October 1965).

⁴¹ The ACRWC has got the adequate direct provi-

sion regulated in article 43(3-5) of the *UN Child Convention* and in articles 34-36 of the *African Child Charter*. Members of both committees are elected by secret ballot from a list of persons nominated by States Parties. The candidates must have one of the nationalities of the States Parties respectively to the *UN Child Convention* and the *African Child Charter*. Each State Party may nominate not more than one person from among its own nationals.⁴² Detailed procedure of election process is described in *Rules of Procedure* of both committees.⁴³

Members of the UN Child Committee are elected for a term of four years and may be re-elected if renominated.⁴⁴ Members of the African Child Committee are elected for a term of five years. However, they are not eligible for re-election.⁴⁵ According to article 43(7) of the *UN Child Convention* and article 39 of the *African Child Charter*, in case of vacancy of the office⁴⁶ at one of the committees, it is the State Party which nominated the member that should appoint another member from among its nationals to serve for the remainder of the term. The appointed member needs the approval respectively of the UN Child Committee and the Assembly of Heads of State and Government.⁴⁷

sion referring to the above mentioned convention (Article 41 of the *African Child Charter*) whereas the *UN Child Convention* lacks this direct reference.

⁴² The *African Child Charter* (article 35) allows each State Party to nominate maximum two candidates one of whom cannot be a national of the state nominating.

⁴³ *UN Child Committee Rules of Procedure*, Rules 19-22; *African Child Committee Rules of Procedure*, Rules 59-61.

⁴⁴ *UN Child Convention* art 43(6).

⁴⁵ *African Child Charter* art 37(1).

⁴⁶ Due to death or resignation of the committee member or any other reason precluding him or her to perform the duties of the committee.

⁴⁷ Detailed procedures of filling casual vacancies are described in *UN Child Committee Rules of Procedure*, Rule 14; *African Child Committee Rules of Procedure*, Rule 14.

B. The Bureau

The Bureau of the UN Child Committee is composed of the Chairperson, the four Vice-Chairpersons and the Rapporteur.⁴⁸ The Bureau of the African Child Committee is composed of a Chairperson, three Vice-Chairpersons, Rapporteur and a Deputy Rapporteur.⁴⁹ Both the UN Child Committee and the African Child Committee elect their officers for a period of two years.⁵⁰ The officers are eligible for one re-election (except for the Chairperson).⁵¹ If the officer ceases to be a member of the committee, he or she cannot hold office any longer.⁵²

Both the committees established their own *Rules of Procedure*.⁵³ According to Rule 45 of the *UN Child Committee Rules of Procedure*, a quorum is constituted by twelve UN Child Committee members and respectively according to article 38(3) of the *African Child Charter* and Rule 38 of the *African Child Committee Rules of Procedure* seven members of the committee constitute a quorum.

Official languages of the UN Child Committee are Arabic, Chinese, English, French, Russian and Spanish and its working languages are English, French and Spanish.⁵⁴ Official languages of the African Child Committee are those of the African Union⁵⁵

and its working languages are English and French.⁵⁶

Decisions of the UN Child Committee are made available in the official languages of the committee whereas decisions of the African Child Committee – in the working languages of the committee.⁵⁷ All official documents of the UN Child Committee are issued in the working languages but upon the UN Child Committee decision any of them may be issued in the other official language.⁵⁸ All official documents of the African Child Committee are issued in the working languages.⁵⁹

C. Meetings of the committees

Article 43(10) of the *UN Child Convention* and article 37(3) of the *African Child Charter* provide that respectively the UN Child Committee and the African Child Committee shall normally meet at least once a year. This general norm is extended in committees' rules of procedure. According to Rule 1 of *Rules of Procedure* of the UN Child Committee and the African Child Committee, both the committees 'shall hold meetings as may be re-

of the African Union, opened for signature 1 July 2000, 2158 UNTS 3 (entered into force 26 May 2001) art 25.) In 2003 the Assembly of the African Union adopted Protocol on Amendments to the Constitutive Act of the African Union (yet not in force). In article 11, authors of the protocol propose to replace the provision of article 25 of the Constitutive Act on working languages of the African Union with a new one concerning official languages of the African Union instead. According to the proposed wording of the provision of the article 25(1) '[t]he official languages of the Union and all its institutions shall be Arabic, English, French, Portuguese, Spanish, Kiswahili and any other African language.' See: *Protocol on Amendments to the Constitutive Act of the African Union* available on: <<http://www.au.int/en/treaties>>.

⁵⁶ *African Child Charter* art 38(5); *African Child Committee Rules of Procedure*, Rule 28.

⁵⁷ *UN Child Committee Rules of Procedure*, Rule 38 (first sentence); *African Child Committee Rules of Procedure*, Rule 31.

⁵⁸ *UN Child Committee Rules of Procedure*, Rule 38 (second sentence).

⁵⁹ *African Child Committee Rules of Procedure*, Rule 31.

⁴⁸ *UN Child Committee Rules of Procedure*, Rule 16(1).

⁴⁹ *African Child Committee Rules of Procedure*, Rule 16.

⁵⁰ *UN Child Convention* art 43(9); *African Child Charter* art 38(2); *UN Child Committee Rules of Procedure*, Rule 23(1); *African Child Committee Rules of Procedure*, Rule 17.

⁵¹ *UN Child Committee Rules of Procedure*, Rule 23(2); *African Child Committee Rules of Procedure*, Rule 17.

⁵² *UN Child Committee Rules of Procedure*, Rule 23(3); *African Child Committee Rules of Procedure*, Rule 17.

⁵³ *UN Child Committee Rules of Procedure*; *African Child Committee Rules of Procedure*.

⁵⁴ *UN Child Committee Rules of Procedure*, Rule 34.

⁵⁵ The Constitutive Act of the African Union indicates only the working languages of the African Union which include African languages, Arabic, English, French and Portuguese. (*Constitutive Act*

quired for the effective performance of [...] their functions.’⁶⁰ The *UN Child Committee Rules of Procedure* distinguish between regular and special sessions of the UN Child Committee.⁶¹ The UN Child Committee convenes annually three regular sessions⁶² consisting of a three-week plenary and a one-week pre-session working group.⁶³ The *African Child Committee Rules of Procedure* distinguish between ordinary and extraordinary sessions.⁶⁴ The African Child Committee holds annually two ordinary sessions of maximum two weeks’ duration.⁶⁵ There are four situations when special sessions of the UN Child Committee and extraordinary sessions of the African Child Committee could be convened: 1) upon the decision of the committee; 2) upon the decision of the Chairperson: a) in consultation with the other committee officers; b) at the request of a majority of the committee members; c) at the request of a State party respectively to the *UN Child Convention* and *African Child Charter*.⁶⁶ Special/extraordinary sessions should be convened as soon as possible.⁶⁷

The UN Child Committee usually holds its sessions at the United Nations Office at Geneva and the African Child Committee – at the Headquarters of the African Union in Addis Ababa. There is a possibility to convene

a session at any other place regarded convenient by the committees. Another place may be designated by the UN Child Committee and the African Child Committee respectively in consultation with the UN Secretary General and the African Union Commission.⁶⁸

The committees convene both public and private sessions. In principle meetings of the UN Child Committee and the African Child Committee are held in public unless the committees decide otherwise.⁶⁹ Rule 32 of the *African Child Committee Rules of Procedure* distinguish two more situations where session is closed to the public. These exceptions refer to administrative and budgetary matters to be discussed during the meeting of the African Child Committee.⁷⁰ Furthermore, the African Child Committee convene a closed pre-session at the beginning of each ordinary session. Those closed pre-sessions may be attended only by the committee members and selected partners who work together to prepare the next session.⁷¹ At the end of each private meeting, the UN Child Committee and the African Child Committee may issue a communiqué for the use of the information media and the general public.⁷² At the close of each public session, the Chairperson of the African Child Committee issues a communiqué and organizes a press conference with the media.⁷³ The *UN Child Committee Rules of Procedure* do not have a similar provision.

The summary records of public meetings of both committees are generally available

⁶⁰ *UN Child Committee Rules of Procedure*, Rule 1; *African Child Committee Rules of Procedure*, Rule 1.

⁶¹ *UN Child Committee Rules of Procedure*, Rules 2-3.

⁶² *UN Child Committee Rules of Procedure*, Rule 2(2).

⁶³ Committee on the Rights of the Child, *Monitoring children's rights*: <<http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CRC/Pages/CRCIntro.aspx>>

⁶⁴ *African Child Committee Rules of Procedure*, Rules 2-3.

⁶⁵ *African Child Committee Rules of Procedure*, Rule 2(1).

⁶⁶ *UN Child Committee Rules of Procedure*, Rule 3(1); *African Child Committee Rules of Procedure*, Rule 3(1).

⁶⁷ *UN Child Committee Rules of Procedure*, Rule 3(2); *African Child Committee Rules of Procedure*, Rule 3(2).

⁶⁸ *UN Child Convention* art 43(10); *African Child Charter* art 37(3); *UN Child Committee Rules of Procedure*, Rule 4; *African Child Committee Rules of Procedure*, Rule 4.

⁶⁹ *UN Child Committee Rules of Procedure*, Rule 39; *African Child Committee Rules of Procedure*, Rule 32.

⁷⁰ *African Child Committee Rules of Procedure*, Rule 32 (1st sentence).

⁷¹ *African Child Committee Rules of Procedure*, Rule 33.

⁷² *UN Child Committee Rules of Procedure*, Rule 40; *African Child Committee Rules of Procedure*, Rule 33 (2nd sentence).

⁷³ *African Child Committee Rules of Procedure*, Rule 32 (2nd sentence).

whereas the summary records of private meetings are distributed only to the committees' members and to other participants in the meetings. However, upon the decision of committees and under their conditions, the summary records of private meetings may be made available to other subjects.⁷⁴

III. FUNCTIONS OF THE COMMITTEES

The purposes that constitute the basis for establishment of the UN Child Committee and African Child Committee are reflected in provisions of article 43(1) of the *UN Child Convention* and article 32 of the *African Child Charter*. Those are respectively 'examining the progress made by States Parties in achieving the realization of the obligations undertaken in the present Convention'⁷⁵ and 'promotion and protection of the rights and welfare of the child.'⁷⁶ The formulation of the African Child Committee aim seems to be broader than the formulation of the aim entrusted to the UN Child Committee. Promotion and protection of children rights assigned to the African Child Committee seems to contain also the task of examining the progress in implementation of the obligations of the State Parties to the convention. After a closer look at other provisions defining the functions of both committees we assume that purposes for establishment of both committees are very similar. Thus, what are the functions of the committees?

The functions assigned to the UN Child Committee are contained in articles 44-45 of the *UN Child Convention* and the functions assigned to the African Child Committee are expressed in articles 42-45 of the *African Child Charter*. The main competence of the UN Child Committee and the African Child Committee is monitoring and reporting on the fulfillment of children rights enshrined respectively in the *UN Child Convention* and the *African Child Charter*. The UN Child Committee monitors implementation, by

State Parties, of the Convention on the Rights of the Child and its two optional protocols on the involvement of children in armed conflict⁷⁷ and on the sale of children, child prostitution and child pornography.⁷⁸ The African Child Committee monitors implementation of the African Charter on the Rights and Welfare of the Child by its State Parties.

To accomplish their mandate, the committees perform various functions. These functions could be classified into groups such as: 1) examination of reports submitted by State Parties and issue of recommendations to State Parties; 2) cooperation with other bodies; 3) undertaking investigative / fact-finding missions; 4) issue of statements, decisions and recommendations; 5) interpretation of the provisions (general comments, setting rules, principles and standards); 6) organization of days of general discussion; 7) initiating studies; 8) consideration of individual complaints. Both the committees may also perform other tasks entrusted to them that fall within the scope of their mandates.

A. Reporting procedure

The main function of both committees is examination of reports submitted by State Parties in accordance with article 44 of the *UN Child Convention* and article 43 of the *African Child Charter*. Under provisions of those articles which, except for the length of submission period, are identical, State Parties accept the duty to submit to the UN Child Committee and the African Child Committee regular reports 'on the measures they have adopted which give effect to the rights recognized [...]' respectively in the *UN Child Convention* and the *African Child Charter* and 'on the progress made on the enjoyment of those rights' in their territories.⁷⁹ In order to help State Parties with writing their reports, both committees adopted guidelines regarding the form and content of the reports.⁸⁰ Reports

⁷⁴ *UN Child Committee Rules of Procedure*, Rule 43; *African Child Committee Rules of Procedure*, Rule 36.

⁷⁵ *UN Child Convention* art 43(1).

⁷⁶ *African Child Charter* art 32.

⁷⁷ *Child Involvement Protocol*.

⁷⁸ *Child Prostitution Protocol*.

⁷⁹ *UN Child Convention* art 44(1); *African Child Charter* art 43(1).

⁸⁰ See *General guidelines regarding the form and content of initial reports to be submitted by States*

should indicate, inter alia: 'sufficient information' to provide the committees 'with a comprehensive understanding of the implementation of' the *UN Child Convention* or the *African Child Charter* in the country concerned; 'the progress achieved in the enjoyment of children's rights'; 'factors and difficulties' encountered by the State in the implementation of the *UN Child Convention* or the *African Child Charter* together with 'steps taken to overcome them'; 'the plans envisaged to improve further the realization of the rights of the child'; 'implementation priorities' and 'specific goals' for the future.⁸¹ All State Parties are obliged to submit initial reports two years after acceding to/ ratification of the *UN Child Convention* or the *African Child Charter* and then periodic reports every five years – in relation to the *UN Child Convention* and every three years – in relation to the *African Child Charter*.⁸² The committees examine each report and adopt their concerns and recommendations in the form of *Concluding Observations* addressed to the State Party concerned which is obliged to implement them.⁸³ The *Concluding Observations* are made public and should be made widely available in the country concerned. In order to better assess the situation of children in the country the UN Child Committee and the African Child Committee may request from the State Party concerned additional

Parties under article 44, paragraph 1(a), of the Convention, CRC/C/5 (1991); General guidelines for periodic reports, CRC/C/58/Rev.3 (1996); Guidelines for Initial Reports of States Parties (prepared by the African Committee of Experts on the Rights and Welfare of the Child pursuant to the provision of Article 43 of the African Charter on the Rights and Welfare of the Child), Cmttee/ACRWC/2 II. Rev2.

⁸¹ *UN Child Convention* art 44(2); *African Child Charter* art 43(1); *General guidelines for periodic reports*, above n 81.

⁸² *UN Child Convention* art 44(1); *African Child Charter* art 43(1).

⁸³ *UN Child Convention* art 45(d); *African Child Charter* art 42(a); *UN Child Committee Rules of Procedure*, Rule 75; *African Child Committee Rules of Procedure*, Rule 71.

information relevant to the implementation of the *UN Child Convention* or the *African Child Charter*.⁸⁴ The committees can make other general recommendations, as they consider appropriate, based on the information relating to the situation of children received by them pursuant to articles 44-45 of the *UN Child Convention* and article 42 of the *African Child Charter*.⁸⁵

It should be noted that all the State Parties to the *African Child Charter* are the State Parties to the *UN Child Convention* as well, and thus they are obliged to submit reports on the implementation of the *African Child Charter* and the *UN Child Convention* which in most of the aspects are sister treaties. Thus in order 'to avoid repetition between the reports to the African Child Committee and the UN Child Committee and in order to encourage governments to fulfill their obligations towards both committees' the African Child Committee elaborated appropriate guidelines for reporting process contained in Rule 70 of the *African Child Committee Rules of Procedure*,⁸⁶ *Guidelines for initial reports of States Parties*⁸⁷ and *Procedures for the consideration of State Party reports*.⁸⁸ According to Rule 70 of the *African Child Committee Rules of Procedure*:

[...] a) If a State Party has already submitted an initial report to the UN Committee on the Rights of the Child, whether that report has been reviewed by the UN Committee or not, the State Party may be invited to update the information already submitted and add

⁸⁴ *UN Child Convention* art 44(4); *UN Child Committee Rules of Procedure*, Rule 73; *African Child Committee Rules of Procedure*, Rule 68.

⁸⁵ *UN Child Committee Rules of Procedure*, Rule 76; *African Child Committee Rules of Procedure*, Rule 72.

⁸⁶ *African Child Committee Rules of Procedure*, Rule 70.

⁸⁷ *Guidelines for Initial Reports of States Parties (prepared by the African Committee of Experts on the Rights and Welfare of the Child pursuant to the provision of Article 43 of the African Charter on the Rights and Welfare of the Child)*, above n 81.

⁸⁸ African Committee of Experts on the Rights and Welfare of the Child, *The reporting process*: <<http://www.acerwc.org/state-reports/>>.

information on the provisions specific to the Children's Charter.

b) If a State Party's initial report has been reviewed by the UN Committee on the Rights of the Child, the concluding observations and the recommendations may be considered by the Committee when preparing the list of issues for the governments and adopting its own concluding observations and recommendations.

c) If a State Party has not yet submitted an initial report to the UN Committee on the Rights of the Child, the State Party shall be invited to prepare a complete report on all the provisions of the Children's Charter. [...] ⁸⁹

These provisions provide for African country, which is party to both the *African Child Charter* and the *UN Child Convention*, the possibility of submission of report only to one of the committees. If the state have already submitted the report to the UN Child Committee, in such a case the African Child Committee can only invite the State Party 'to update the information already submitted and add information on the provisions specific to the Children's Charter.' ⁹⁰ There is only one situation when the African Child Committee can demand from the African State to submit a complete report on all the provisions of *African Child Charter*. It is when the state has not yet submitted an initial report to the UN Child Committee. ⁹¹

The reporting procedure is designed to promote public debate. It provides a framework for a constructive dialogue between the committees and State Parties. It is also oriented towards international cooperation and exchange of information. It is aimed at defining problems and agreeing on solutions to difficulties in cooperation with State Parties and other international bodies.

B. Interpretation of the provisions (General Comments)

Among other functions entrusted to both committees is the function of interpreta-

⁸⁹ *African Child Committee Rules of Procedure*, Rule 70(a)-(c).

⁹⁰ *African Child Committee Rules of Procedure*, Rule 70.

⁹¹ *African Child Committee Rules of Procedure*, Rule 70(c).

tion of the articles and provisions of the *UN Child Convention* or the *African Child Charter* and their publication in the form *General Comments* on thematic issues, resolutions or declarations. ⁹² This role is aimed at assisting countries in fulfilling their duties under those treaties and promoting further implementation of the *UN Child Convention* and the *African Child Charter*. So far the UN Child Committee has issued *General Comments* on the following subjects: The aims of education (2002); The role of independent human rights institutions (2003); HIV/AIDS and the rights of the child (2003); Adolescent Health; General measures of implementation for the Convention on the Rights of the Child (2003); Treatment of unaccompanied and separated children outside their country of origin (2005); Implementing child rights in early childhood (2005); The right of the child to protection from corporal punishment and other cruel or degrading forms of punishment (2006); The rights of children with disabilities (2006); Children's rights in Juvenile Justice (2007); Indigenous children and their rights under the Convention (2009); The right of the child to be heard (2009); The right of the child to freedom from all forms of violence (2011); The right of the child to rest, leisure, play, recreational activities, cultural life and the arts (art. 31) (2013); State obligations regarding the impact of the business sector on children's rights (2013); The right of the child to the enjoyment of the highest attainable standard of health (art. 24) (2013); The right of the child to have his or her best interests taken as a primary consideration (art. 3, para.1) (2013); Harmful practices (2015) and Draft General Comment on Public Spending and the Rights of the Child. ⁹³ To date the African Child Committee has issued two *General*

⁹² *African Child Charter* art 42(a)(ii), art 42(c); *UN Child Committee Rules of Procedure*, Rule 77; *African Child Committee Rules of Procedure*, Rule 73.

⁹³ Committee on the Rights of the Child, *General Comments*: <http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/TBSearch.aspx?Lang=en&TreatyID=5&DocTypeID=11>.

Comments: General Comment No. 1 (Article 30 of the African Charter on the Rights and Welfare of the Child) on 'Children of incarcerated and imprisoned parents and primary caregivers' (2013) and General Comment No. 2 (Article 30 of the African Charter on the Rights and Welfare of the Child) 'Right to birth registration, name and nationality' (2014).⁹⁴ Pursuant to article 46 of the *African Child Charter* it also draws inspiration from the UN Child Committee *General Comments*.

C. Days of General Discussion

In accordance with Rule 79 of the *UN Child Committee Rules of Procedure* and Rule 76 of the *African Child Committee Rules of Procedure*, both committees organize *Days of General Discussion* which are 'public meetings open to representatives of States Parties, UN agencies and bodies, NGOs, national human rights institutions, professional groups, academics, youth groups, and other interested parties.'⁹⁵ They are devoted to deeper consideration of one specific article of the *UN Child Convention* or the *African Child Charter* or the subject related and aimed at better understanding of the content and implications of the treaties. Furthermore, when they consider it necessary, the committees issue their statements on matters relating to fulfillment or violation of the rights of the child.⁹⁶ So far, the UN Child Committee has organized 14 *Days of General Discussion* and adopted relevant recommendations relating to the subject discussed. These are: Children in armed conflict (1992); Role of the family (1994); The girl child (1995); Juvenile justice (1995); The

child and the media (1996); Children with disabilities (1997); HIV/AIDS (1998); 10th Anniversary: General measures of implementation (1999); State violence against children (2000); Violence against children within the family and in school (2001); The private sector as a service provider (2002); The rights of indigenous children (2003); Implementing child rights in early childhood (2004); Children without parental care (2005); The right of the child to be heard (2006); Resources for the Rights of the Child - Responsibility of States (2007); The right of the child to education in emergency situations (2008); Children of incarcerated parents (2011); The rights of all children in the context of international migration (2012); Digital media and children's rights (2014).⁹⁷ 'The African Child Committee has held thematic discussions on issues: children and armed conflict, duties of the African child under article 31 of the *African Child Charter*, child participation, and the 'best-interest' principle, the impact of HIV/AIDS, poliomyelitis and malaria on children. The African Child Committee, at its 12th Ordinary Session adopted eleven key themes to be assigned to the Experts to take charge of. These were: Violence Against Children; Education of Children; Juvenile Justice; Child Participation; Integrated Development of Early Childhood; Survival and Development; Orphaned and Other Vulnerable Children; Family Responsibilities and Child Responsibilities; Registration of Children; Children Abuse and Exploitation; and Children in Armed Conflicts and Natural Disasters, Refugee and Displaced Children.'⁹⁸

D. Initiating studies

Pursuant to article 45(c) of the *UN Child Convention* together with Rule 80 of the *UN Child Committee Rules of Procedure* and pursuant to Rule 77 of the *African Child Committee Rules of Procedure*, the committees are entitled to recommend to the General

⁹⁴ African Committee of Experts on the Rights and Welfare of the Child, *General Comments*: <<http://www.acerwc.org/general-comments/>>.

⁹⁵ Committee on the Rights of the Child, *Days of General Discussions*: <<http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CRC/Pages/DiscussionDays.aspx>>.

⁹⁶ Committee on the Rights of the Child, *Statements*: <http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/TBSearch.aspx?Lang=en&TreatyID=5&DocTypeID=68>; African Committee of Experts on the Rights and Welfare of the Child, *Statements*: <<http://acerwc.org/statement/>>.

⁹⁷ Committee on the Rights of the Child, *Days of General Discussions*: <<http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CRC/Pages/DiscussionDays.aspx>>.

⁹⁸ African Union, *Achievements of the African Child Committee*: <<http://pages.au.int/acerwc/pages/achievements-acerwc>>.

Assembly to request the Secretary-General (the UN Child Committee) and to the Assembly of the African Union to request the Chairperson of the Commission (the African Child Committee) to undertake – on their behalf, studies on topics related to the rights of the child. So far the UN Child Committee has twice requested for such studies on the issues of impact of children in armed conflict and violence against children. The UN Study on the impact of children in armed conflict was adopted in 1996⁹⁹ and the study on violence against children in 2006.¹⁰⁰ The African Child Committee has not used its competence in this area yet. The committees may also consider relevant studies submitted by other bodies concerning the issues reflected in the *UN Child Convention* and the *African Child Charter* respectively.¹⁰¹

E. Consideration of individual complaints

The *African Child Charter* provides a special communication procedure mandating the African Child Committee with the competence to receive and consider individual complaints regarding violations of child rights. Pursuant to article 44 of the *African Child Charter*, ‘any person, group or non-governmental organization recognized by the Organization of African Unity, by a Member State, or the United Nations’ may raise complaints ‘denouncing acts that are prejudicial to the right or rights of the child’ reflected in the *African Child Charter*.¹⁰²

⁹⁹ *Impact of Armed Conflict on Children, Report of the expert of the Secretary-General, Ms. Grac’a Machel, submitted pursuant to General Assembly resolution 48/157, UN Doc A/51/306 (1996).*

¹⁰⁰ *Report of the independent expert for the United Nations Paulo Sérgio Pinheiro study on violence against children, UN Doc A/61/299 (2006).*

¹⁰¹ *UN Child Committee Rules of Procedure, Rule 80(2); African Child Committee Rules of Procedure, Rule 77(2).*

¹⁰² *African Child Charter art 44(1); Revised Guidelines for the consideration of Communications provided for in Article 44 of the African Charter on the Rights and Welfare of the Child, ACERWC/8/4/Rev (2014) (‘Revised Guidelines’) art 1.*

In accordance with Rule 74 of the *African Child Committee Rules of Procedure*, the African Child Committee elaborated guidelines relating to the admissibility and consideration of communications.¹⁰³ So far the African Child Committee has received four communications and has issued decisions on three of them.¹⁰⁴

Until 2014, the UN Child Committee had no mandate to consider individual complaints regarding violations of the rights of the child.¹⁰⁵ The situation has changed in April 2014 with the entry into force of a third *Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on a Communications Procedure* of 19th December 2011.¹⁰⁶ According to Article 5(1), the protocol allows individuals or group of individuals to submit complaints (communications) regarding violations of child rights set forth in the *UN Child Convention* or its two optional protocols of 2000.¹⁰⁷ When exercising its functions conferred on the UN Child Committee by the *third Optional Protocol*, it follows special *Rules of Procedure* adopted by the UN Child Committee in 2013.¹⁰⁸ So far the UN Child

¹⁰³ *Revised Guidelines.*

¹⁰⁴ Decision on Communication No 1/2005; Decision: No 002/Com/002/2009; Decision: N°03/Com/001/2012. African Committee of Experts on the Rights and Welfare of the Child, *Communications*: <<http://acerwc.org/communications/>>.

¹⁰⁵ Till that time, violations of the rights of the child could have been raised before other bodies provided with competence to accept and review individual complaints. Among them, there were, inter alia: the Human Rights Committee; the Committee against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment; the Committee on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination and the Committee on the Elimination of Discrimination Against Women.

¹⁰⁶ See *Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on a communications procedure*, opened for signature 19 December 2011, UN Doc A/RES/66/138 (entered into force 14 April 2014) (‘*Third Optional Protocol*’).

¹⁰⁷ *Child Involvement Protocol; Child Prostitution Protocol.*

¹⁰⁸ *Rules of procedure under the Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child*

Committee has received one communication which it declared inadmissible under the *third Optional Protocol*.¹⁰⁹

F. Investigative/fact-finding missions

Pursuant to article 45 of the *African Child Charter*, the African Child Committee is empowered to investigate any matter falling within the ambit of the *African Child Charter*, including alleged or observed violations of child rights and its welfare. The African Child Committee conducts these investigations within the framework of the *African Child Charter* and special guidelines elaborated under Rule 74(2) of the *African Child Committee Rules of Procedure*.¹¹⁰ The African Child Committee undertakes investigations to gather information on the situation of the rights of the child in a State Party. It documents violations and makes recommendations to the country concerned. The State Party visited by the mission may be asked for a written reply on measures taken in light of the recommendations addressed to it.¹¹¹

The *UN Child Convention* does not contain the provision on investigative missions of the UN Child Committee. The UN Child Committee itself established the practice of informal visits to States Parties. However, in contrast to the African Child Committee's investigative missions, visits of the UN Child Committee have other dimension. They are aimed at helping to prepare the discussions of a State Party report or to follow-up recommendations adopted by the UN Child Committee.

G. Cooperation with other bodies

Both the *UN Child Convention* and the *African Child Charter* emphasize the impor-

on a communications procedure, CRC/C/62/3 (2013).

¹⁰⁹ Communication No. 1/2014, 8 July 2015, CRC/C/69/D/1/2014.

¹¹⁰ *Guidelines on the conduct of investigations by the African Committee of Experts on the Rights and Welfare of the Child under article 45 of the African Charter and article 74 of the Rules of Procedure*, ACERWC/8/5.

¹¹¹ In 2005 the African Child Committee conducted a fact-finding mission to Northern Uganda and in 2014 – in Tanzania (investigation on alleged violations of the rights of children with albinism).

tance – in realization of the committees' functions – of the UN Child Committee's and the African Child Committee's cooperation with other bodies (such as inter alia government representatives, United Nations bodies, specialized agencies, non-governmental organizations) concerned with the protection of children's rights.

The UN Child Committee and the African Child Committee may invite, respectively - the specialized agencies, the United Nations Children's Fund, and other United Nations organs and the RECs, the African Union, Specialized Agencies, the United Nations organs, NGOs and Civil Society Organizations to submit to them reports on the implementation of the Convention and the Charter and to provide them with expert advice in areas falling within the scope of their activities.¹¹²

Representatives of the specialized agencies, the United Nations Children's Fund and other United Nations organs have the right to be represented at the consideration of the implementation of such provisions of the *UN Child Convention* as fall within the scope of their mandate and may - when invited by the UN Child Committee, participate in private meetings of the Committee or its subsidiary bodies. Representatives of other competent bodies concerned may - when invited by the UN Child Committee, participate in public or private meetings of the Committee or its subsidiary bodies.¹¹³

Representatives of the African Union Specialized Institutions are entitled to be represented in the public sessions of the African Child Committee and its subsidiary bodies and to participate, without voting rights, 'in deliberations on issues which shall be of interest to them and to submit, on these issues, proposals which may be put to vote at the request of any member of the Committee or the interested subsidiary body.'¹¹⁴

¹¹² *UN Child Convention* art 45(a); *African Child Charter* 42(a)(iii); *UN Child Committee Rules of Procedure*, Rule 74; *African Child Committee Rules of Procedure*, Rule 69.

¹¹³ *UN Child Convention* art 45(a); *UN Child Committee Rules of Procedure*, Rule 41.

¹¹⁴ *African Child Charter* art 42(a)(iii); *African*

Representatives of other African Inter-governmental Organizations and representatives of the United Nations Agencies and other international organizations may participate, without voting rights, respectively – in the deliberations of the Committee and in its public sessions on issues that fall within the framework of their activities.¹¹⁵

As they may consider appropriate, both the UN Child Committee and the African Child Committee transmit to relevant agencies and bodies any reports from States parties that contain a request or indicate a need for technical advice or assistance, along with the committees' observations and suggestions.¹¹⁶ The African Child Committee may consult non-governmental organizations and allow representatives of civil society and non-governmental organizations to participate as observers in its and its subsidiary bodies' public sessions.¹¹⁷

SUMMARY

The main question for writing this article was the question of the legitimacy of co-existence of the UN Child Committee and the African Child Committee in the international arena. A comparative analysis of the two committees in the context of their organization, functions, tasks and methods of operation leads to the clear conclusion that African Child Committee is a faithful copy of its original - the UN Child Committee, with that distinction that its scope of influence is limited to the African continent. Both institutions can be called 'twin bodies'. The main task of both committees is to monitor implementation of provisions respectively – the *UN Child Convention* (and its two optional protocols of 2000) and the *African Child Charter*. This

Child Committee Rules of Procedure, Rule 78.

¹¹⁵ *African Child Charter* art 42(a)(iii); *African Child Committee Rules of Procedure*, Rules 79-80.

¹¹⁶ *UN Child Convention* art 45(b); *African Child Charter* art 42(a)(iii); *UN Child Committee Rules of Procedure*, Rule 78; *African Child Committee Rules of Procedure*, Rule 7.

¹¹⁷ *African Child Charter* art 42(a)(iii); *African Child Committee Rules of Procedure*, Rules 81-2.

task is carried out by the two institutions in the same way (examination of reports submitted by State Parties and issue of recommendations to State Parties; issue of statements, decisions and recommendations; interpretation of the provisions of the *UN Child Convention* and the *African Child Charter* – general comments, setting rules, principles and standards; organization of days of general discussion; initiating studies; undertaking investigative/fact-finding missions; consideration of individual complaints; cooperation with other bodies). Members of both committees are experts specializing in the field of protection of children's rights, acting in an impartial manner and in their personal capacity. Provisions of the *African Child Charter* reflect the core of the provisions of the *UN Child Convention*.

Thus arises the question of what was the goal of enacting a separate regional convention on the protection of the rights of the child – the *African Child Charter*, and then – of establishing a separate committee – the African Child Committee, entrusted with the task of monitoring compliance with its provisions?

Thoko Kaime in his book indicates some of the reasons that led to adoption of a separate *African Child Charter*. Among them, he indicates the reason of under-representation of African specialists during the drafting process of the *UN Child Convention* and the lack of regulations in the *Convention* addressing the specific realities of African children (among others: the situation of children living under apartheid, problems of internal displacement arising from civil wars and internal insurrections, the use of children as soldiers, harmful practices like female genital mutilation, the definition of a child, etc.).¹¹⁸ However, may this argument be considered sufficient? It seems not. Not only every continent, but every country has its own history, tradition, culture, socio-political situation, etc., which are not without impact on the situation of children in a given region or country, thus making it 'a special situation'. In addition, problems like child-soldiers, FMG, poverty are not exclusive specificity of African

¹¹⁸ Thoko Kaime, above n 18, 20-4.

countries. Similar problems face for example children in some Asian and South American countries. These problems have not been overlooked by the creators of the *UN Child Convention*. Its articles 37 and 38 together with its two optional protocols of 2000 protect children from the involvement in armed conflicts and from violence and other cruel treatment. If in the opinion of some African countries such solution seemed insufficient - nothing stood in the way, that these countries have raised appropriate reservations to adequate provisions of the *UN Child Convention* or have adopted 'provisions which are more conducive to the realization of the rights of the child'¹¹⁹ in their national laws.

Another argument, which may be considered as an argument for the establishment of a separate regional committee monitoring compliance with the rights of the child, is a question of number of the African Child Committee members carrying out the functions of the committee, which in comparison with the number of the UN Child Committee members is definitely in favor of the African Child Committee. The UN Child Committee is composed of 18 members, whereas the African Child Committee is composed of 11 experts. However, if we divide the number of State Parties to the *UN Child Convention* (196 State Parties in 2016)¹²⁰ by the number of Committee members (18) we note that one member of the committee 'is assigned to' almost 11 countries. Whereas, if we divide the number of State Parties to the *African Child Charter* (47 State Parties in 2016)¹²¹ by the number of Committee members (11) we note that one member of the committee 'represents' more or less 4 countries. That is three times less than in the case of the UN Child Committee. The second argument could be

the argument determining the frequency of submission of periodic reports to both committees – in the case of the UN Child Committee – this is 5-year period, whereas in the case of the African Child Committee – 3-year one. But have these arguments got a practical dimension? Statistics suggest a negative response. The UN Child Committee from the beginning of its activity, ie since 1991 received from the State Parties 710 reports,¹²² while the African Child Committee since its establishment in 2001 - 35.¹²³ In addition, special reporting procedure (Rule 70 of the *African Child Committee Rules of Procedure*) provides for the African country, which is party to both the *African Child Charter* and the *UN Child Convention*, the possibility of submission of report only to one of the committees. If the state submitted the report to the UN Child Committee, in such a case the African Child Committee - in order to avoid repetition between the reports, can only invite the State Party 'to update the information already submitted and add information on the provisions specific to the Children's Charter.'¹²⁴

The UN Child Committee convenes annually three regular sessions¹²⁵ consisting of a three-week plenary and a one-week pre-session working group,¹²⁶ whereas the African Child Committee holds annually two ordinary sessions of maximum two weeks' duration.¹²⁷ Thus, the African Child Committee actions do not seem to be more intense

¹¹⁹ *UN Child Convention* art 41.

¹²⁰ United Nations Human Rights Office of the High Commissioner, *Ratification of 18 International Human Rights Treaties* <<http://indicators.ohchr.org/>>.

¹²¹ African Committee of Experts on the Rights and Welfare of the Child, *Ratification Status of the African Charter on the Rights and Welfare of the Child* <<http://www.acerwc.org/ratification-data/>>.

¹²² Committee on the Rights of the Child, *State Parties Reports*: <http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/TBSearch.aspx?Lang=en&TreatyID=5&TreatyID=10&TreatyID=11&DocTypeID=29&DocTypeCategoryID=4>.

¹²³ African Committee of Experts on the Rights and Welfare of the Child, *Statements*: <<http://www.acerwc.org/ratification-data/>>.

¹²⁴ *African Child Committee Rules of Procedure*, Rule 70.

¹²⁵ *UN Child Committee Rules of Procedure*, Rule 2(2).

¹²⁶ Committee on the Rights of the Child, *Monitoring Children's Rights*: <<http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CRC/Pages/CRCIntro.aspx>>.

¹²⁷ *African Child Committee Rules of Procedure* Rule 2(1).

than those carried out by the UN Child Committee.

The argument in favor of the African Child Committee could be – since its establishment in 2001, its practice of consideration of individual complaints regarding violations of child rights. This procedure has been introduced by the UN Child Committee in 2014 with the entry into force of the *third Optional Protocol*. However, if we look at the practical dimension of this competence of both committees, we note that during over a dozen years of its activities the African Child Committee has received only four communications and has issued decisions on three of them.¹²⁸ So far the UN Child Committee has received one communication which it declared inadmissible under the *third Optional Protocol*.¹²⁹ Currently, due to the very short period of the UN Child Committee practice of communications procedure, it is too early to assess its effectiveness. It does not seem, however, that in view of existing statistics the procedure carried out by the African Child Committee would have a broader scope than the one carried out by the UN Child Committee.

The final argument, which let me leave as open question, is: if we assume that the provisions of the *African Child Charter* are closer to the problems of children in Africa, why there are less African states which are parties to the *African Child Charter* in comparison with the *UN Child Convention*?¹³⁰

The summary of the arguments and the comparison of the two institutions raises the concern about proliferation of monitoring organs in such an important field which is protection of children rights. The idea behind the creation of the UN Child Committee was the establishment of a supranational, even more than the continental body which is independent in issuing its opinions and assessments on the situation of children in various countries. Thus its role is to give those countries the opportunity to look at certain issues relating to children's rights and their protection – perhaps with a little other than national or even continental perspective. Hasn't African countries – through establishment of a separate African monitoring body, deprived themselves of such a valuable opportunity?

¹²⁸ Decision on Communication No 1/2005; Decision: No 002/Com/002/2009; Decision: N°03/Com/001/2012. Available at: <http://acerwc.org/communications/>

¹²⁹ Communication No. 1/2014, 8 July 2015, CRC/C/69/D/1/2014.

¹³⁰ In 2016 the provisions of the *African Child Charter* are binding to 47 out of 54 African countries whereas the provisions of the *UN Child Convention* are binding to all 54 African countries.

УДК 34:355.404.52"1917/1921"

В.С. Сідак

член-кореспондент

*Національної академії педагогічних наук України,
доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник НОЦ НА СБУ
проректор з наукової роботи,
Університет економіки та права «КРОК»*

Українські спецслужби доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

У статті йдеться про діяльність спецслужб українських національних державних формацій: Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР, ЗУНР та Державного Центру УНР в еміграції у складних історичних умовах Української революції 1917–1921 рр. Даються оцінки здобутків зазначених спецслужб та їхніх помилок у процесі боротьби за незалежність нашої країни.

Ключові слова: Генштаб, розвідочна управа, розвідочний відділ, «Инфібро», освідомчий відділ, спецслужба, розвідка, контррозвідка, агентура, агентурна робота.

В.С. Сідак

член-кореспондент

*Национальной академии педагогических наук Украины,
доктор исторических наук, профессор,
главный научный сотрудник НОЦ НА СБУ
проректор по научной работе,
Университет экономики и права «КРОК»*

Украинские спецслужбы в период национально-освободительной борьбы 1917–1921 гг.

В статье освещается деятельность спецслужб украинских национальных государственных формаций: Центральной рады, Гетьманата, Директории УНР, ЗУНР и Государственного Центра УНР в эмиграции в сложных исторических условиях Украинской революции 1917–1921 гг. Даются оценки результатов работы указанных спецслужб, а также их ошибок в ходе борьбы за независимость нашей страны.

Ключевые слова: Генштаб, разведывательное управление, разведывательный отдел, «Инфибро», осведомительный отдел, спецслужба, разведка, контрразведка, агентура, агентурная работа.

V. Sidak
*Corresponding Member
of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine,
PhD of Historical, Professor,
Chief Research Associate SOC NA SSU,
Vice-rector for scientific Work,
“KROK” University*

Ukrainian Intelligence Services During the National Liberation Struggle of 1917–1921

The article highlights the activities of the intelligence services of the Ukrainian national state formations: the Central Rada, the Hetmanate, the Directorate of the UPR, the WUPR and the State Center of the UPR in the emigration of the difficult historical conditions of the Ukrainian revolution of 1917–1921. Assessments of the results of these intelligence services work, their mistakes in the course for the struggle for the independence of our country are made.

Key words: *general staff, intelligence agency, intelligence office, «Infibro», information department, intelligence services, intelligence, counterintelligence, agency, cover intelligence work.*

Постановка проблеми

Українська революція 1917–1921 рр., сто років від початку якої відзначалося у 2017 р. на державному рівні, невідворотно спонукає кожного з нас звертатися до тих давніх героїчних, драматичних і трагічних подій нашої вітчизняної історії, осмислювати й переосмислювати їх з позицій сьогодення. До цих подій були причетні спецслужби державницьких формацій доби Української революції 1917–1921 рр. То був, можливо, один із найскладніших і найважчих періодів нашої історії як з огляду на державотворення, так і як предмет дослідження нинішніми науковцями, істориками.

Не кожному до снаги розібратися у запутаних перипетіях тієї доби, коли точилася запекла боротьба за утвердження національної державності України, дати оцінку тогочасним державним і політичним діям, зробити правильні висновки.

Тому саме фахівцям відведено важливу роль у правдивому й об'єктивному відображенні тих подій, донесенні їх до широкого загалу, показі справжніх борців за утвердження української ідеї, винесенні уроків з минулого, застосуванні тогочасного досвіду боротьби з арміями і спец-

службами більшовицької Росії, інших ворогів в реаліях сьогодення – протистоянні нинішній агресії путінської Росії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Серед дослідників, які долучилися до справи діяльності національних спецслужб названого періоду, слід назвати таких: В.С. Степанков, Д.В. Веденєєв, Т.В. Вронська, О.Н. Ярмиш, О.В. Тимошук, В.К. Тополенко, А.І. Сирота, Я.Ю. Тинченко, О.І. Шевченко, В.Г. Дмитрук, О.В. Скрипник, Р.М. Коваль та інші. За великим рахунком ці учені підняли з небуття очільників і достойних функціонерів колишніх спецслужб, показали їхню роль і місце у тій жорстокій і кровопролитній боротьбі за волю України. За це їм щира подяка.

Але природно, що у процесі подальших досліджень почали з'являтися нові факти, нові бачення і підходи щодо тогочасних подій. Дещо іншими стали оцінки діяльності відомих очільників і функціонерів спеціальних інституцій (розвідки та контррозвідки). З'явилися й нові імена з когорти безстрашних бійців «таємного фронту» – П. Філоненко, С. Могила, І. Литвиненко та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Таким чином, на думку автора, назріла потреба проаналізувати з огляду на сьогодення процес розвитку подій, пов'язаних з утворенням, становленням і розгортанням українських спецслужб доби національно-визвольних змагань 1917–1921 років, узагальнити й оцінити результати їхньої діяльності.

Формулювання цілей статті

Метою дослідження є реалізація зазначеної потреби.

Виклад основного матеріалу дослідження

Події березня 1917 р. започаткували важливі етапи визвольної боротьби українського народу за національну державність у буремні часи Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР, Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР), партизансько-повстанських та підпільних рухів спротиву більшовицькому режиму (1917–1921 рр.). Важливе місце у цій боротьбі займали загальнодержавні та військові спецслужби (розвідка і контррозвідка) названих державних формацій.

Потреба в їх формуванні була нагальною, оскільки обумовлювалася необхідністю рішучої протидії як силою зброї, так і специфічними методами й засобами численним зовнішнім та внутрішнім ворогам у боротьбі за волю і незалежність України та створення належних умов для функціонування її державних інституцій.

Слід зауважити, що діяльність органів безпеки у 1917–1921 рр. спрямовувалася на захист національних інтересів України, а не на забезпечення чи підтримку якихось агресивних посягань щодо її сусідів та інших країн.

Характерно, що керівники держави та її органів безпеки зазначеного періоду намагалися організувати, хоч і не завжди вдало, нормативне регулювання діяльності спецслужб. Переважно воно здійснювалося на рівні розпоряджень, наказів, інструкцій. Виділяється в цьому відношенні Гетьман П. Скоропадський. 18 травня 1918

р. він затвердив постанову уряду «Про зміну існуючих законів про міліцію і утворення Державної варті». У її структурі був освідомчий відділ – загальнодержавний контррозвідувальний орган. У «Статуті Української Державної варті» визначена її структура, функції та методи роботи, права й обов'язки співробітників, форми їх спецпідготовки.

Ще далі пішли провідники ЗУНР, діяльність її головного загальнодержавного органу безпеки – Державної жандармерії – регламентувалася окремим законом.

Відома річ, що як уряд П. Скоропадського, так і Національна Рада ЗУНР в основу цих правових актів поклали чимало прийнятних положень із відповідних законів Російської та Австро-Угорської імперій. Завдяки цьому вдалося прискорити створення нормативної бази для функціонування названих вище відомств. Але проблема не була вирішена на рівні вимог часу. Органи безпеки Гетьманату та ЗУНР були офіційно департизовані, хоча в дійсності цього не завжди дотримувалися.

Керівники спецслужб усіх формацій національної державності переважно через брак підготовлених кадрів залучали до служби колишніх кваліфікованих офіцерів поліції, жандармерії, військової розвідки і контррозвідки, а також армійських офіцерів царської Росії та цісарської Австро-Угорщини. Більшість із них серцем сприйняли ідею державності та незалежності України, чесно і віддано служили їй. Але, на жаль, не всі. Діяльності спецслужб шкодили міжпартійні суперечки, а то й протистояння лідерів державницьких формувань.

Діяльність спецслужб часів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР, ЗУНР планувалася і здійснювалася за трьома основними напрямками: розвідувальному, контррозвідувальному, захисту державності та територіальної цілісності країни. Останній реалізовувався контррозвідувальними підрозділами. Це природно, оскільки антидержавницькі виступи ініціювалися, підтримувалися і координувалися здебільшого розвідувальними службами іноземних держав та пов'язаними з ними організаціями.

Завдання перед українською розвідкою та контррозвідкою стояли дуже важливі: виявлення, попередження і припинення розвідувально-підливної діяльності іноземних спецслужб, захист державного суверенітету, державних таємниць; відвернення диверсійно-терористичних акцій, контррозвідувальне забезпечення збройних сил, добування розвідувальних даних щодо противника.

Для виконання названих вище завдань використовувалися класичні форми, методи і засоби:

- проникнення з допомогою конфідентів у вороже середовище;
- спостереження з метою документування ворожої діяльності;
- перехоплення каналів зв'язку;
- технічні засоби.

Об'єктами устремління були: спецслужби недружніх іноземних держав, їхні збройні сили, ворожі українській державності закордонні організації, такого ж спрямування політичні партії та рухи усередині країни, близьке оточення ворожих посібників.

Заслугує на увагу питання щодо ставлення вищих органів влади різних формацій української державності до власних органів безпеки. Безумовно, більшість діячів цього рівня досить швидко зрозуміли необхідність таких інституцій і активно користувалися їхньою допомогою. Але далеко не всі мали чітке уявлення про роль і місце спецслужб у складному державотворчому процесі, про межі їхніх компетенцій і можливостей, про те, які засоби, форми і методи вони можуть використовувати, якою має бути нормативна база їхньої діяльності, за яких умов можлива ефективна праця даних відомств. І в залежності від рівня уявлень вищих посадових осіб щодо перерахованих вище завдань спецслужб різнилися й оцінки діяльності органів безпеки, їхніх керівників і всього особового складу.

Винятком у переліку названих державницьких формацій була (на початку своєї діяльності) Центральна Рада. Її очільники М. Грушевський та В. Винниченко, як і більшість її членів – представників со-

ціалістичних партій, не бачили потреби у створенні власних силових структур. Так, заступник М. Грушевського і голова уряду В. Винниченко на шпальтах «Робітничої газети» зазначав: «Не своїй армії нам, соціал-демократам і всім щирим демократам, треба, а знищення всяких постійних армій». Замість постійної армії пропонувалося створення «Української народної міліції». І запустили цей механізм у дію.

Характерним є такий приклад. Під час українізації низки збройних формувань Російської імперії особливо відзначився командир 34-го армійського корпусу генерал П. Скоропадський. Його шістдесятитисячне з'єднання (дисципліноване і боєздатне) перетворилося на 1-й Український корпус. Воно могло стати підґрунтям для створення регулярної української армії. Але завдяки зусиллям названих очільників, Корпус був розформований. Хоча він неодноразово ставав на захист ЦР від збільшовичених частин російської армії, гасив повстанські та інші збройні заклоти.

Одним із небагатьох, хто завжди стояв на позиціях необхідності української регулярної армії, високоорганізованих і кваліфікованих національних спецслужб – був Симон Петлюра:

— він багато зробив для українізації кількох військових частин російської держави;

— виступаючи в червні на 2 Всеукраїнському військовому з'їзді з доповіддю «Про конструкцію Генерального Військового Комітету» (прообразу Генштабу), запропонував у його структурі відділ спецслужб: розвідки і контррозвідки;

— коли 26 серпня 1917 р. із Петербурга надійшла звістка про заколот Л. Корнілова, Центральна Рада (ЦР) небезпідставно побачила в ньому загрозу реставрації імперської державності. С. Петлюра написав таємного листа до Генерального секретаріату, в якому запропонував створити Кравецький Комітет оборони нового ладу – орган, близький до спецслужб з повноваженнями щодо виявлення, попередження та припинення контрреволюційних закладів та інших ворожих акцій. Подальша доля цьо-

го звернення не відома, оскільки після локалізації заколоту його актуальність ніби була втрачена;

- перебуваючи з червня 1917 р. на посаді Генерального Секретаря військових справ (генерального секретаріату), зробив багато для створення і укріплення військових формувань;

- завдяки його зусиллям, у грудні 1917 було започатковано Український Генеральний Військовий Штаб. Через кілька місяців до структури штабу був введений розвідувальний відділ.

Розбудова Українських збройних Сил була не до вподоби очільникові ЦР. Особливо В. Винниченку. Це тоді, коли більшовицькі війська Муравйова успішно просувалися по українській території. У зв'язку із вкрай напруженими взаємовідносинами 18 грудня 1917 р. С. Петлюра подає у відставку з поста Генерального секретаря з військових справ.

Необхідно сказати, що через певний період часу у керівників ЦР настало прозріння щодо ролі збройних сил у становленні та розвитку держави. 23 березня 1918 р. в Малій Раді з декларацією, яку було подано до затвердження, від імені Ради міністрів виступив її Голова В. Голубович. У ній зазначається: «Завданням Військового міністерства є організація на демократичних основах такої регулярної армії, яка зможе потім перейти до міліційного принципу». На жаль, це прозріння прийшло надто пізно і в надто несприятливих умовах.

Отже, фактично у період ЦР здійснювалася в основному підготовка до формування спецслужб. Говорити про їх належну активну діяльність і результати підстав немає [1].

Разом з тим, не можна не згадати героїчний опір українських вояків у бою під Крутами 16 січня 1918 р. та успішне забезпечення цього бою групою розвідників під керівництвом чотового Семена Могили [7].

У часи Української Держави Гетьмана П. Скоропадського відношення до Армії і спецслужб було принципово відмінне від попередників. Генерал Павло Скоропад-

ський був освіченою людиною, військовим професіоналом з величезним бойовим досвідом, тому добре розумівся на цих справах. У короткий термін була створена чітка безпекова система спецслужб:

- освідомчий відділ — загальнодержавний контррозвідувальний підрозділ у складі ДДВ;

- розвідувальний та контррозвідувальний підрозділи у складі Генштабу ЗС;

- особливий відділ, який координував і контролював весь силовий блок, а також займався питаннями зовнішньої розвідки.

Сам П. Скоропадський приділяв велику увагу професіоналізму кандидатів і меншу — їх патріотизму (що в критичний момент спрацювало не на його користь).

Основні напрями діяльності були визначені такі:

- для розвідки: більшовицька Росія, білий рух;

- для контррозвідки: соціалістичні партії, їхні блоки тощо (це зрозуміло), але недооцінені монархічних та російських шовіністичних партій і організацій, що призвело до важких наслідків;

- внутрішня безпека силових відомств.

Система працювала чітко і результативно:

- за період Гетьманату реалізовано десятки розшукових справ, які були доведені до суду;

- вперше в історії української правоохоронної системи було виявлене і ліквідоване в Одесі місцевим освідомчим відділом під керівництвом ротмістра Лангмера велике організоване злочинне угруповання Михайла Винницького («Мішки Япончика»);

- яскравою особистістю у структурі військової розвідки був полковник Ф. Боржинський, який проводив активну і результативну роботу з приєднання Кубані до України (знищений денікінською контррозвідкою).

Але спецслужби не змогли захистити (зберегти) гетьманський режим. Причин кілька:

- спецслужби можуть багато, але не все;

— присутність іноземних військ, які блокували його зусилля;

— дуже малою була кількість професіоналів-патріотів;

— потужна соціалістична опозиція, яка робила все для повалення Гетьманату, але не для об'єднання зусиль проти більшовицької агресії [1].

У добу Директорії УНР армія і спецслужби були головними силами протидії більшовицькому агресору, тому їхнє значення у даному процесі було очевидним: у структурі МВС формується Департамент політичної інформації – орган загальнодержавної розвідки і контррозвідки; у Генштабі ЗС створюється розвідочна управа та «Інфібро» – військова розвідка і контррозвідка. В умовах перманентної війни «Інфібро» стало головною спецслужбою республіканських військ.

Оскільки розвідка і контррозвідка – це конкретні люди, їхні дії та результати, варто зупинитися на найбільш талановитих і дієвих, ключових особистостях у цій діяльності. Перший із них – це полковник Микола Красовський. Ще до революції колеги по кримінальному розшуку називали його «генієм розшуку»; як очільник Інформбюро – він зробив його найбільш боєздатною спецслужбою Армії УНР (єдиною повноцінною).

Слова М. Красовського про якості і професіоналізм співробітників розвідки і контррозвідки і сьогодні є актуальними: «...Не всякий має дійсну здатність до справ розвідочно-розшукових; бо це є тяж дар Божий – талант, який можна розвивати і довершати, але ні в яким разі не можна його вкоренити в чоловіка, який не народився з цим талантом; не можна вже на підставі того, як не можна по волі стати художником, поетом або скульптором.

Отже, коли хто не почуває в собі того святого вогню, про який зазначено вище, то будь він з найвищою освітою і значним службовим стажем, він не може бути корисним для розвідочно-розшукової організації і йому не місце в рядах тієї сім'ї, яка ідейно і безоглядно віддана любимій праці своїй» [1, 7]. Підібрані й підготовлені М. Красовським співробітники від-

значалися умінням ефективно працювати з агентурою, аналітичним мисленням і творчим підходом до вирішення поставлених завдань. Результати були вагомими:

— упереджено кілька спроб замаху на Головного Отамана Симона Петлюру [6]; низку інших терористичних і диверсійних актів;

— за успішне припинення Інформаційним бюро ворожих агентурних акцій більшовики прозвали його «петлюрівською ЧК». За голову М. Красовського більшовики пропонували великі кошти [1, 2, 3, 4].

Друга не менш важлива постать – полковник Армії УНР Яків Гальчевський. Як відомо, після невдалого Другого Зимового походу на території окупованої більшовиками України розгорнувся широкий повстанський рух. 15 лютого 1922 р. Наказом Головного Отамана військ УНР Симона Петлюри Яків Гальчевський був призначений командиром усіх повстанських загонів і підпільних організацій Правобережної України. На цьому посту він увійшов в історію повстанського руху як талановитий, грізний і неуповимий повстанський ватажок; очільник добре законспірованого, дієвого антирадянського підпілля.

У той же час і пізніше Яків Гальчевський проявив себе і як талановитий розвідник і контррозвідник. Зазначена діяльність мала 2 етапи. Перший: коли він, як повстанський ватажок, випрацьовував тактику підпільно-партизанської боротьби, значне місце в якій відводилося добре налагодженій розвідці й контррозвідці. Його поінформованість вражала. Я. Гальчевський скрізь мав надійних інформаторів: на залізниці, телеграфі, в ревкомах, у військових частинах і навіть у ЧК. Тому всі операції проти червоних були несподіваними для ворога, блискавичними і в переважній більшості успішними! Другий етап його діяльності на «таємному фронті» боротьби з більшовиками проходив з кінця 1925 р. по 1939 р. у розвідці Державного центру УНР в екзилі.

Кілька слів про велич і силу духу цієї особистості. У часи жорстких повстанських боїв на Правобережжі України, усвідомлюючи, що він і його побратими

приречені, Я. Гальчевський писав: «Йде жорстока боротьба з лютим і підступним ворогом. Щодня ми втрачаємо побратимів, нас стає все менше і менше. Ворог катує і вбиває наших рідних і близьких. Обливає нас брудом, називає грабіжниками і бандитами. Але це нас не зупинить. Ми будемо стояти до кінця, бо віримо в майбутнє України – вільної і незалежної.

Сумно лише від того, що не знаємо, чи з'явиться колись такий дослідник-науковець, який об'єктивно оцінить нас і нашу боротьбу...» [1, 7].

Незламними борцями за волю України показали себе розвідники і контррозвідники Армії УНР Микола Чоботарів, Іван Литвиненко, Петро Філоненко.

Героїчною сторінкою в історії Національних спецслужб є діяльність розвідки і контррозвідки ЗУНР: державної жандармерії, на яку було покладено завдання протидії шпигунству (очільник Іван Козак) і розвідувального відділу (очільник Радіон Ковальський), куди входили детективи-контррозвідки Начальної команди УГА.

Характерно, що керівники і співробітники названих структур були професійно підготовлені, відповідальні і патріотично налаштовані (більшість із них етнічні українці, колишні офіцери спецслужб Австро-угорської імперії). Усі ланки тісно взаємодіяли і працювали на відсіч ворогові. Будучи патріотично налаштованими, вони показували чудеса героїзму, мужності й самопожертви. Вражає високий професіоналізм. На їхньому рахунку сотні виявлених ворожих агентів, десятки успішно проведених операцій з проникненням у заплілля ворога, упередження диверсійних і терористичних актів, успішних бойових зіткнень тощо. Багато з них віддали життя за Україну.

Із цієї когорти сильних духом виділяється Іван Вислоцький. Як свідчать архівні документи, за здобуття важливої інформації про наявність у більшовиків танків та планів щодо напрямів їх застосування старшина для особливих доручень хорунжий розвідувального відділу 3-го корпусу І. Вислоцький був підвищений у званні до чотаря. На рахунку цього хороброго, та-

лановитого розвідника і контррозвідника багато успішно проведених комбінаційних оперативних заходів з проникненням у структури противника, виявленням і знешкодженням ворожих агентів, диверсантів, терористів та провокаторів. Дуже цікаві його спогади про розвідувальну і контррозвідувальну діяльність у різні періоди життя, де викладені думки і пропозиції щодо організації майбутніх спецслужб (розвідки та контррозвідки). Його досвід вивчається у навчальних та наукових структурах сучасних спецслужб України [1, 7, 8].

Правдиво й об'єктивно оцінюючи діяльність бійців спецслужб у часи протистояння численним супротивникам, не можна стверджувати, що все у них було ідеально. Адже вони були простими смертними, припускалися помилок і прорахунків як через суб'єктивні, так і об'єктивні причини. Українським розвідникам і контррозвідникам часто бракувало творчої ініціативи, прогнозування і наступальності при підготовці та проведенні важливих операцій.

Слід брати до уваги і те, що не вусі очільники і рядові співробітники спецслужб, про яких ідеться, були професіоналами як такими. За плечима більшості з них не було спеціальних шкіл, академій тощо. «Розвідувальне та контррозвідувальне мистецтво» довелося здобувати в ході жорстокої боротьби з лютим і підступним ворогом. Але їхня любов до Батьківщини, мужність і героїзм, велич і твердість духу свідчать, що вони були гідними нащадками і послідовниками розвідників і контррозвідників славного козацького війська доби Петра Сагайдачного, Костянтина Острозького, Богдана Хмельницького.

Усім їм потрібно віддати належне, вдячно схиливши перед ними голови за готовність покласти душу й тіло за волю України. Вони є прикладом для сучасників. Їхній досвід потребує вивчення і творчого використання.

Висновки

Аналіз архівних матеріалів, результатів нових наукових досліджень дає мож-

ливість зробити висновок, що двобій між добре налагодженими й оснащеними радянськими органами ВНК-ДПУ, іншими ворожими спеціальними структурами та розвідкою і контррозвідкою українських державних формацій названої вище доби був нерівним, і немає підстав перебільшувати ефективність останніх. Проте задля об'єктивності варто зазначити, що в багатьох випадках ворожим спецслужбам все ж довелося зіткнутися з професійною грамотною роботою українських розвідників і контррозвідників.

Жорстоке і кровопролитне збройне протистояння внутрішнім і зовнішнім ворогам у період Української революції 1917–1921 рр. тривало майже 5 років. І національні спецслужби у цьому героїчно-

му, жертвному протистоянні відігравали важливу роль.

Отже, праця українських спецслужб доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. не була марною. Її активні діячі чесно і наполегливо боролися за незалежну Україну. Проте на тому історичному етапі перемогти не змогли, як не змогли це зробити повстанці Холодного Яру, бійці Української повстанської армії. Але вони наблизили цю перемогу. Кров загиблих не була пролита марно. В 1991 р. Україна стала незалежною державою. Саме її сьогодні так само героїчно, з такою ж відвагою і самопожертвою захищають українські воїни і співробітники спецслужб від російського агресора у розв'язаній проти нашої держави гібридній війні.

Література

1. Сідак В.С. Спеціальні служби України від найдавніших часів і до сьогодення: у 5-и томах. Т.2: Українські спецслужби доби національно-визвольних змагань 1917-1921 рр.: Наук.вид. / В.С. Сідак. – Київ: вид-во «Прометей», 2017. – С. 11 – 43, 78-129, 200-270, 306-330.
2. Ануфриев Н.И., Пиджаренко А.М. Тайны сыска / Н.И. Ануфриев, А.М. Пиджаренко. – К.: «Преса України», 2002. – Кн. I. – С. 485-491.
3. Чисников В. Н. А. Красовский – сыщик от Бога / В. Н. Чисников. – К.: жур. «Антология сыска». – Т. 2, 2006. – С. 282-310.
4. Чисников В. Начальник петлюровской ЧК / В. Чисников. – К.: Жур. «В мире спецслужб». – №4 (16), 2006. – С. 41-49.
5. Цибулькін В.В., Рожан Л.М., Веденєєв Д.В. та ін. Нариси з історії розвідки суб'єктів державотворення на теренах України / Заг. Ред. П.Д. Морозова. – К.: «Преса України», 2011. – С. 283.
6. Лист Чеботаріва М.Ю. від 16.12.1946 р. Приватний архів Рощенка В.К.
7. Скрипник О.В. Справа життя Миколи Красовського / Таємний легіон Української революції: документально-публіцистичні нариси / О.В. Скрипник. – К.: «Ярославів Вал», 2015. – С. 12-36.
8. Вислоцький І. Розвідочна служба // Українська Галицька армія / І. Вислоцький. – Т. 1, 1934. – С. 359; Вислоцький І. Спогади розвідочного старшини: 1919–1923 р.р. – Військова розвідка НКГА. Літопис Червоної Калини. – Журнал, Ч. 4-9. – Львів, 1934. – С. 56.

І.Й. Магновський
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри загальноправових та гуманітарних дисциплін,
Івано-Франківський юридичний інститут
Національного університету «Одеська юридична академія»

Децентралізація публічної влади як складова розвитку правової держави в Україні

У статті в теоретико-правовому аспекті висвітлено децентралізований напрям щодо організації публічної влади як запоруки розвитку правової держави в Україні. Охарактеризовано розуміння та визначено внутрішню структуру процесу децентралізації публічної влади. Зосереджено увагу на новітніх підходах проведення процесу децентралізації публічної влади відповідно до вимог сьогодення, що призведе до її ефективності та продуктивної дієвості у задоволенні потреб громадян країни. Проаналізовано механізми збереження балансу публічної влади у процесі її децентралізації в унітарній державі. Визначено та розкрито об'єкти, передумови і спеціальні принципи децентралізації публічної влади. Означено систему гарантій ефективної діяльності елементів організації публічної влади як за вертикаллю, так і горизонталлю, серед яких є система «стримувань і противаг», нормативні, організаційні, фінансові. Обґрунтовано, що забезпечення децентралізації публічної влади в Україні призведе до своєрідного механізму продуктивного упорядкування суспільних відносин, для задоволення інтересів населення країни.

Ключові слова: децентралізація, оптимізація, публічна влада, правова держава, місцеве самоврядування.

И.И. Магновский
доктор юридических наук, доцент,
профессор кафедры общеправовых и гуманитарных дисциплин,
Ивано-Франковский юридический институт
Национального университета «Одесская юридическая академия»

Децентрализация публичной власти как составляющая развития правового государства в Украине

В статье в теоретико-правовом аспекте освещено децентрализованное направление по организации публичной власти как залог развития правового государства в Украине. Охарактеризовано понимание и определена внутренняя структура процесса децентрализации публичной власти. Сосредоточено внимание на новых подходах проведения процесса децентрализации публичной власти в соответствии с требованиями настоящего времени, который приведёт к её эффективности и продуктивной действенности в удовлетворении потребностей граждан страны. Проанализированы механизмы сохранения баланса публичной власти в процессе её децентрализации в унитарном государстве. Определены и раскрыты объекты, предпосылки и специальные принципы децентрализации публичной власти. Отмечено систему гарантий эффективной деятельности элементов организации публичной власти как по вертикали, так и горизонтали, среди которых система «сдержек и противовесов», нормативные, организационные, финансовые. Обосновано, что обеспечение децентрализации публичной власти в Украине приведёт к своеобразному механизму продуктивного упорядочения общественных отношений, для удовлетворения интересов населения страны.

Ключевые слова: децентрализация, оптимизация, публичная власть, правовое государство, местное самоуправление.

I. Mahnovskyi

Doctor of Law, Associate Professor

Professor of the department of general law subjects and humanities

Ivano-Frankivsk Law Institute of the National University

«Odessa Law Academy»

The decentralization of public authority as part of development of legal state in Ukraine

In the article in the theoretical and legal aspects highlighted decentralized direction for the organization of public authority as a guarantee of the development of law in Ukraine. Characterized understanding and defined internal structure of the process of decentralization of public power. Concentrate the emphasis on innovative approaches of realization decentralization of public power with nowadays requirements that will make productive efficiency and effectiveness in meeting the needs of citizens. Analyzed the saving mechanisms to maintain the balance of public authorities in the process of decentralization in a unitary state. Determined and disclosed objects, preconditions (social, economic, political) and special principles of decentralization of public power (subsidiarity, specialization, cooperation, «ultra vires»). Determined the content of the socialized aspect of decentralization of public power, which is the harmonization of social life, prevention nascence in society social contradictions and conflicts, the reasons of which, in particular, are inconsistencies in the economic and social development of the various regions of the state. Based on the experience of nation-building in countries with developed democratic fret shown that one of the basic conditions for the existence and functioning of such countries is a guarantees system of effective operation of organization public power elements both vertically and horizontally, including a system of “checks and balances”, regulatory, institutional, financial. Proved that providing decentralization of public power in Ukraine will lead to a kind of mechanism for organizing productive social relations that would meet modern trends of national resistance state, the international standards in this area and as a whole to meet the needs and interests of its own population.

Keywords: decentralization, optimization, public authorities, legal state, and local governments.

Постановка проблеми

Правовий розвиток та зміцнення української державності, її включення в європейські та світові інтеграційні процеси нерозривно пов'язані з організацією публічної влади, яка відповідала б сучасним тенденціям, національній стійкості країни та міжнародним стандартам у цій сфері.

Організація оптимізації публічної влади є одним із найскладніших завдань, оскільки вплив таких процесів, як інформатизація, регіоналізація, а також геополітика, котрі відбуваються сьогодні на теренах Європейського Союзу, невід'ємною частиною якого має стати й Україна, надають особливої гостроти проблемі суспільного значення такому явищу, як влада, а

саме – її децентралізації, зорієнтованої на максимальну наближеність до споживача публічних послуг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Означеній проблемі тією чи іншою мірою присвятили свої доробки такі дослідники: О.В. Батанов, О.Д. Василик, В.О. Кампо, М.І. Козюбра, Р.А. Колишко, О.В. Корпань, В.І. Кравченко, П.Ф. Мартиненко, М.О. Пухтинський, Н.І. Руда, Т.І. Тараконич, В.М. Хонін, В.М. Шаповал та інші, напрацювання яких містить корисний за обсягом фактичний матеріал та спонукає до подальших досліджень шляхів реформування публічної влади крізь призму її

децентралізації відповідно до вимог сьогодення.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Існує витребувана часом нагальна потреба в новітніх підходах проведення процесу децентралізації публічної влади, що має призвести до її ефективності та продуктивної дієвості, тим самим породжуючи актуальність та необхідність вирішення даної проблематики.

Формулювання цілей статті

Метою статті є висвітлення у теоретико-правовому аспекті децентралізованого підходу щодо організації публічної влади як запоруки розвитку правової держави в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження

Механізм влади має складну, ієрархічну структуру, в якій формальним первинним «суб'єктом» і джерелом влади виступає народ, який передає владні функції своєму офіційному представнику – державі. Держава, своєю чергою, розподіляє повноваження серед «носіїв» за «горизонталлю» (законодавча, виконавча і судова галузі влади) і «вертикаллю» (центральні, регіональні і місцеві органи влади) для того, щоб керувати населенням країни («об'єкт» володарювання) від імені всього суспільства («суб'єкт» володарювання) [1, с. 75].

Нові тенденції у державному будівництві країни, становлення інститутів громадянського суспільства, оптимізація системи державного управління обумовлюють нові умови реалізації ідеї деполітизації державної влади, зокрема через її децентралізацію по вертикалі [2, с. 100].

Соціальні умови існування, механізми управління та владного впливу зазнають постійної трансформації. Але часто процес державного управління не є гармонізованим з розвитком суспільства, в чому можна погодитися з М.І. Матузовим, який окремо наголошує на «консервативності та природній негнучкості державного управління...» [3, с. 34].

Ідея децентралізації публічної влади за умови збереження ідей правової держави обумовлює появу нової концепції державно-владного розвитку. Окремі сучасні дослідники, зважаючи, зокрема, на певні тенденції у державному розвитку, наголошують на появі та становленні нової системи організації публічної влади, яка проявляється у назві «сервісна держава» [4, с. 34]. Інші дослідники схилиються до назви «суспільно-орієнтована держава» [5, с. 40].

Децентралізація публічної влади деякими вченими (наприклад, Д. Елазаром) розглядається як процес переходу від централізованої унітарної до федеральної держави, оскільки сьогодні чимало з аспектів федералізму використовується як засіб покращення відносин між соціальними недержавними структурами, об'єднанням держав та їхніх територій у єдине гармонійне суспільство [6, с. 22].

Іншим є підхід до децентралізації у контексті оптимізації діяльності суто виконавчої влади. Так, наприклад, А. Лоутон зазначає, що «децентралізованою є така форма організації публічної влади, завдяки якій влада в своїй діяльності у сфері безпосередніх контактів громадянами використовує принцип субсидіарності, що, зокрема, передбачає перерозподіл владного навантаження з центрального рівня державного управління на місцевий» [7, с. 44].

Юридична енциклопедія України зазначає, що децентралізація є процесом розширення і зміцнення прав та повноважень адміністративно-територіальних одиниць або нижчих органів та організацій при одночасному звуженні прав і повноважень відповідного центру. Децентралізація, як правило, здійснюється цілеспрямовано з метою оптимізації практичного вирішення питань загальнонаціональної ваги, а також втілення у життя специфічних регіонально-локальних програм. Децентралізація демократична передбачає створення розгалуженої системи місцевого самоврядування, коли місцеві справи вирішуються не представниками центрального уряду, а особами, обраними населенням [8, с. 168].

Соціальною передумовою децентралізації виступає розуміння суспільством необхідності процесу оптимізації системи публічної влади, яке втілюється шляхом численних законодавчих та інших нормативних актів, що розрізнено приймаються компетентними органами. На виділенні та розгляді соціального аспекту децентралізації публічної влади наполягали французькі дослідники (Р. Давуа, Ж. Шарль), які аналізували перебіг впровадження відповідних процесів з початку проведення адміністративної реформи 1982 року. Виявилось, що протягом 10 років, які передували офіційному початку останньої адміністративної реформи у Франції, було прийнято більше 100 різного плану нормативних актів, котрі тією чи іншою мірою торкалися питань оптимізації організації публічної влади. Серед питань, яких торкалися найчастіше, були розподіл компетенції між регіонами та департаментами, компетенція префектів та супрефектів, питання «заморських територій» тощо [9, с. 45].

Економічна передумова децентралізації передбачає існування механізмів, схем ринкової економіки, які трансформуються та пристосовуються до умов економіки перехідного періоду країни, що використовує застарілі методи в системі управління економічним розвитком. Зайва централізація управління економікою будь-якої країни знижує її ефективність, здатність пристосуватися до бурхливих економічних тенденцій розвитку ринкової економіки.

Політична передумова децентралізації публічної влади являє собою стійке бажання реалізувати започаткований процес децентралізації, що підкріплюється, з одного боку, соціальною та економічною необхідністю децентралізації, з іншого – вимогами (формальними чи неформальними) світового співтовариства, яке вже і в міжнародному, і внутрішньому спілкуванні має «говорити однією мовою – мовою ефективно керованих регіонів» [10, с. 30].

Зміст соціумного аспекту децентралізації публічної влади полягає у гармонізації суспільного життя, запобіганні виникненню у суспільстві соціальних протиріч та конфліктів, причини яких, зокрема, поля-

гають у невідповідності економічного та соціального розвитку різних регіонів держави. Децентралізація публічної влади, як свідчить аналіз запровадження аналогічних процесів в країнах Європейського Союзу, часто пов'язується з певними соціальними тенденціями розвитку суспільства. Найбільш загальними і принциповими тенденціями цього явища є демократизація внутрішньодержавних відносин, підвищення відповідальності державної влади пропорційне збільшенню обсягу її відповідальності та функцій [11, с. 67].

Під час процесу децентралізації публічної влади реалізується декілька спеціальних принципів, котрі відображають внутрішній зміст і природу децентралізації як державницького явища, спрямованого на оптимізацію системи публічної влади. Серед них визначають принципи субсидіарності (про який частково наголошувалось вище), спеціалізації та кооперації. Сутністю принципу субсидіарності є визнання ідеї самоврядування складових частин держави як основи розподілу публічної влади між центром та її адміністративно-територіальними складовими. Розподіл державних повноважень згідно з принципом субсидіарності передбачає точну адекватність компетенції того чи іншого рівня державного управління його законодавчому закріпленню. Компетенція своєю чергою розподіляється таким чином, щоб проблеми, за умов додержання права та ліміту компетенції, переважно вирішувалися на тому рівні, на якому вони з'являються. Центральна влада втручається тільки тоді, коли проблема виходить за межі повноважень адміністративно-територіальних складових держави. Такий розподіл має бути закріпленим або конституційно, або іншим шляхом, але принципово важливим є ступень обов'язковості цього розподілу, який є гарантією оптимізації публічної влади. В аналізі застосування цього принципу, який було дано А. Токвілем, зазначалося, що за часів формування федеративного устрою перед США постало завдання розподілити державну владу між федерацією та штатами таким чином, щоб штати, об'єднані в союз, зберегли своє

самоврядування у всьому тому, що торкається їхнього внутрішнього добробуту, але одночасно союз мав не втратити своєї цілісності, задовольняючи загальнонаціональні потреби. За думкою А. Токвіля, існують об'єкти управління, які відносяться до компетенції нації в цілому (військові справи, фінанси, зовнішня політика), провінційні за своєю природою і тому такі, що краще за все вирішуються на місцях (місцевий бюджет, культура, здоров'я людини) та змішані, які є національними, оскільки торкаються всіх людей, що складають націю, у той же час будучи провінційними по суті, оскільки немає потреби, щоб вся нація про них турбувалася (громадянські та політичні права мешканців США) [12, с. 80].

Принцип спеціалізації передбачає чіткий розподіл виробництва товарів та послуг між адміністративно-територіальними складовими держави в залежності від природних ресурсів, економічного, виробничого потенціалу відповідної складової.

Принцип кооперації, по-перше, передбачає налагодження стійких (у випадку необхідності формалізованих) відносин між адміністративно-територіальними складовими держави в частині виробництва товарів та послуг, економічного, соціального, культурного співробітництва тощо. По-друге, цей принцип передбачає кооперацію різних рівнів публічної влади для виконання спільних завдань. Засобами реалізації цього принципу виступають делегування повноважень та пряме доручення (замовлення) вищого рівня публічної влади з адекватним фінансуванням витрат на реалізацію доручення [6, с. 110].

Основними рисами процесу децентралізації публічної влади є використання принципу «*ultra vires*», що передбачає реалізацію органами, котрі відносяться до відповідного рівня організації публічної влади, тих повноважень, які не реалізуються іншими рівнями [13, с. 11]. Одним із головних завдань при дотриманні цього принципу є не порушення балансу реалізації владних повноважень всередині держави.

На необхідності збереження балансу публічної влади під час її трансформації

вперше звернув увагу Д. Елазар, який у своїх працях наполягав на «не втраті ефективності влади федерації під час наділення штатів автономією» [6, с. 256]. Належна якість здійснення кожним із рівнів своїх повноважень є запорукою гармонізованого й ефективного механізму існування публічної влади у державі.

Р.А. Колишко вказує, що першим етапом децентралізації є доктринальне рознесення владних повноважень по вертикальних рівнях публічної влади з одночасним встановленням обсягів компетенції, який складається з двох фаз: 1) формального визначення; 2) безпосередньо встановлення переліку повноважень та їх обсягу за кожним рівнем публічної влади. Другим етапом є законодавче закріплення результатів першого етапу. Першою фазою етапу нормативного закріплення є внесення змін та доповнень до існуючих законів, розробка нових законодавчих актів, другою – закріплення процесів децентралізації публічної влади на конституційному рівні, третьою – приведення у відповідність із Конституцією та відповідними законами всієї сукупності підзаконних актів. Третій етап децентралізації публічної влади – налагодження механізму контролю за належним здійсненням процесу децентралізації. Він має дві фази: встановлення конституційного контролю та розширення юрисдикції судів загальної юрисдикції із введенням системи адміністративної юстиції включно [14, с. 8].

Хорватський дослідник проблем розвитку й існування інституту місцевого самоврядування та ефективної взаємодії рівнів організації публічної влади В. Поп на основі аналізу правових доктрин багатьох країн із розвинутим інститутом місцевого самоврядування (країн-членів Європейського Союзу) зміг виділити декілька умов оптимального функціонування місцевого рівня публічної влади держави, зокрема безпосередньо «обставини державницького, організаційного, правового та матеріального характеру, що сприяють ефективному розвитку зазначеного інституту в якості нижчого рівня організації публічної влади» [15, с. 351].

А тому, враховуючи думку В. Попа, до таких умов доцільно віднести наступні: а) конституційне закріплення основ діяльності місцевого самоврядування; б) розмежування владних відносин між організацією виконавчої влади нижчого рівня та органами місцевого самоврядування; в) правової, організаційної та фінансової спроможності місцевого самоврядування; г) організація ефективного контролю за діяльністю органів місцевого рівня публічної влади, а також захист їхніх інтересів; ґ) підзвітності та підконтрольності посадових осіб органів місцевого самоврядування територіальній громаді; д) розвиток інститутів правової держави та громадянського суспільства.

Досвід державного будівництва країн із розвинутим демократичним ладом свідчить, що однією з основних умов існування та функціонування таких держав є система гарантій ефективної діяльності всіх елементів організації публічної влади як за вертикаллю, так і горизонталлю.

Найважливішим комплексом даних гарантій є система «стримувань і противаг», яка є одним із варіантів належної організації публічної влади. Відомо, що зазначена система найбільш є пристосованою до горизонтальної системи організації публічної влади, тобто за умови запровадження такої системи «кожна гілка влади просто зобов'язана наглядати за іншою, щоб не бути знищеною у процесі війни, що називається життям» [12, с. 75].

До таких гарантій можна віднести нормативні та організаційні, до яких також відносяться і фінансові в якості «окремого, але дуже важливого компонента». До нормативних гарантій відносяться: а) обов'язкове законодавче закріплення основних повноважень та відповідної компетенції за кожним рівнем вертикальної структури федерації; б) ускладнена процедура внесення змін до обсягів компетенції кожного з рівнів; в) усунення дублювання повноважень структурних компонентів кожного з вертикальних рівнів організації публічної влади шляхом відповідного «нормативного рознесення» повноважень. До організаційних гарантій Д. Елазар від-

носив: а) систему адміністративної юстиції з виділенням окремих судів з розгляду звернень як фізичних осіб, так і структурних компонентів вертикальної організації публічної влади, з можливістю оскарження рішень таких судів у вищій судовій інстанції; б) систему кадрового забезпечення всіх структурних компонентів вертикальної організації публічної влади; в) систему фінансового контролю (як шляхом превентивного контролю, так і шляхом аналізу відповідної фінансової звітності); ґ) можливість надання платних послуг окремими структурними компонентами вертикальної організації публічної влади у чітко закріплених законом рамках [6, с. 336-340].

Крім безпосередньо владного напрямку децентралізації публічної влади в Україні, невід'ємною складовою загального процесу є напрям територіальної децентралізації. Територіальна децентралізація є, передусім, одним із демократичних шляхів оптимізації публічної влади: місцеве самоврядування через відповідну організацію населення дає можливість громадянам брати участь в управлінні державними справами. Своєю чергою, феномен демократичної децентралізації, виходячи за межі державно-управлінських відносин, зачіпає правовий порядок держави і тому відображений у Конституції «як правовому статуті публічної влади» [16, с.17].

На думку О.Ю. Тодики, важливо, щоб держава була зацікавлена у громадянській активності, а громадянське суспільство розуміло роль держави як особливого інструмента в механізмі свого функціонування та розвитку [17, с. 44].

Висновки

Таким чином, питання децентралізації публічної влади, як запоруки її демократизму і забезпечення в такій державі народовладдя, має комплексний та багатоаспектний характер, а її утвердження призведе до своєрідного механізму продуктивного упорядкування суспільних відносин на засадах верховенства права та інституціональному забезпеченні відповідного балансу в суспільстві для задоволення інтересів населення країни.

Література

1. Чиркин В.Е. Разделение властей: социальные и юридические аспекты / В.Е. Чиркин // Советское государство и право. – 1990. – № 8. – С. 12-17.
2. Тоффлер Ф. Футуризм / Ф. Тоффлер. – СПб. – ИНФРА. – 1997. – 346 с.
3. Теория государства и права. Курс лекций (под редакцией д.ю.н. Н.И. Матузова и д.ю.н. А.В. Малько). – М. – ЮРИСТЪ. – 1997. – 451 с.
4. Дайси А. В. Основы государственного права Англии / А.В. Дайси. – М. – Типография тов-ва И.Д. Сытина. – 1907. – 276 с.
5. Карпен У. Государственное управление в правовом государстве: организация сервиса для граждан / У. Карпен. – М. – Российская академия управления. – 1993. – 403 с.
6. Elazar Daniel J. Federalism and the way to peace / J. Elazar Daniel. – Ontario, Canada. – Institute of intergovernmental Relations, Queen's University Kingston. – 1994. – 589 p.
7. Lawton A., and Rose A.G. Organisation and Management in the Public Administration / A. Lawton, and A.G. Rose. – London. – Pitman. – 1991. – 167 p.
8. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», Т. 2: Д-Й. – 1999. – 744 с.
9. Аболин О.Ю. Всемирный и европейский федерализм. Вероятные перспективы / О.Ю. Аболин // Политические исследования. – 1994. – № 5. – С. 42-49.
10. Пернталер П. Проблемы федеративных отношений в Австрии / П. Пернталер // Государство и право. – 1994. – № 3. – С. 25-34.
11. Чиркин В.Е. Современный федерализм: сравнительный анализ / В.Е. Чиркин. – М. – ИНИОН РАН. – 1995. – 345 с.
12. Токвиль Алексис де. Демократия в Америке. Пер. с франц. / Предисл. Гарольда Дж. Ласки. – М. : Прогресс, – 1992. – 554 с.
13. Принципи Європейської Хартії місцевого самоврядування (за ред. канд. юрид. наук, доцента Кравченка В.В.) – К. – Видавництво Ради Європи. – 2000. – 92 с.
14. Колишко Р.А. Децентралізація публічної влади в унітарній державі автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 – «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Р.А. Колишко ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К, 2013. – 19 с.
15. Децентрализация: эксперименты и реформы. Под ред. Т. Хорвата. – Будапешт. – OCI/LGI. – 2000. – 484 с.
16. Державне управління в Україні: централізація і децентралізація. [Монографія] / Кол. авт.; Відпов. ред. – проф. Н.Р. Нижник. – К.: Вид-во УАДУ при Президенті України, 1997. – 398 с.
17. Тодика О. Концепція «відкритої держави»: проблеми здійснення народовладдя / О. Тодика // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2006. – № 2 (45). – С. 43-51.

УДК 340.12

А.Й. Француз
*Герой України, заслужений юрист України,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри державно-правових дисциплін,
Університет економіки та права «КРОК»*

В.С. Половинко
*аспірантка,
Університет економіки та права «КРОК»*

Приватна детективна діяльність та корупційні ризики

У статті досліджуються можливі корупційні ризики у приватній детективній діяльності та запропоновано певні заходи, завдяки яким можна обмежити корупційну складову в роботі детектива.

Ключові слова: корупційні ризики, детектив, приватна діяльність, громадськість, суспільство.

А.И. Француз
*Герой Украины, заслуженный юрист Украины,
доктор юридических наук, профессор,
заведующий кафедрой государственно-правовых дисциплин,
Университет экономики и права «КРОК»*

В.С. Половинко
*аспирантка,
Университет экономики и права «КРОК»*

Частная детективная деятельность и коррупционные риски

В статье исследуются возможные коррупционные риски в частной детективной деятельности и предложены определенные меры, благодаря которым можно ограничить коррупционную составляющую в работе детектива.

Ключевые слова: коррупционные риски, детектив, частная деятельность, граждане, общество.

A. Frantsuz

*Hero of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine,
Doctor of Law, Professor,
Head of the Department of State and Legal Disciplines,
“KROK” University*

V. Polovynko

*Postgraduate Student,
“KROK” University*

Private Investigator Activity and Corruption Risks

The article examines investigates possible corruption risks in private detective activity and suggests some steps to limit the corruption component in the detective work.

Keywords: corruption risks, detective, investigator activity, citizens, society.

Постановка проблеми

Процес інтеграції України в європейське співтовариство залишається незмінним та визначальним вектором у внутрішній та зовнішній політиці України. З огляду на це, нагальною є потреба в розробленні та прийнятті низки нормативно-правових актів для реалізації чималої кількості умов для формування демократичної та правової держави. Наразі однією з головних проблем в Україні є корупція. Показник корупційних правопорушень щороку стрімко зростає. Оптимальним варіантом протидії корупції є залучення до співпраці з державними органами влади суб'єктів приватної детективної діяльності, які б займалися виявленням і попередженням фактів корупції. Віднедавна в Україні у Верховній Раді проголосували за Закон України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність», який регламентує організацію та порядок здійснення приватної детективної діяльності відповідними суб'єктами. Для того, щоб діяльність приватних детективів була справедливою, відкритою та професійною, потрібно дослідити питання корупційних ризиків, що можуть виникнути в роботі детектива.

Питання узаконення приватної детективної діяльності у нашому суспільстві назріло вже давно. Віднедавна приватна детективна діяльність в Україні отрима-

ла можливість стати законною. 13 квітня 2017 року народні депутати Верховної Ради України проголосували за Закон України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» – 261 голос «за». На сьогодні закон перебуває на підписі в Президента України. Цей закон став єдиним нормативно-правовим актом, який регулюватиме сферу приватної детективної діяльності.

Однак досліджень, присвячених корупційній складовій діяльності приватних детективів, на сьогодні немає. Дана стаття допоможе пролити світло на прогалини та корупційні ризики, які існують в роботі приватних детективів України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Науковці до цього часу не приділяли значної уваги корупційним ризикам у приватній детективній діяльності. Хоча окремі з них, досліджуючи приватну детективну діяльність, частково торкалися даної теми, зокрема серед них слід відзначити: М. Мотуз, А.Й. Француз, С.К. Даниленко, О.Ю. Чередніченко, В. Каленяк, В.С. Ковальський та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Проведення дослідження корупційних ризиків у приватній детективній (розшу-

ковій) діяльності дає підстави стверджувати, що в роботі приватного детектива існує висока ймовірність можливих корупційних ризиків. В сучасному законодавстві відсутні рекомендації щодо уникнення детективом корупційних ризиків, який здійснює розслідування.

Формулювання цілей статті

Визначити роль і місце корупційних ризиків в діяльності приватного детектива. На прикладі історичного досвіду визначити перспективи подолання корупційних ризиків у приватній детективній (розшукової) діяльності в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження

В Україні на сьогодні означений вид діяльності є офіційно визнаний, хоча донедавна приватною детективною діяльністю займалися не лише фізичні, а й юридичні особи.

Відповідно до Закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність», приватна детективна діяльність – це дозволена органами Національної поліції України підприємницька діяльність приватних детективів або об'єднань приватних детективів щодо надання замовникам – фізичним та юридичним особам – на платній договірній основі детективних послуг з метою захисту їхніх законних прав та інтересів на підставах та в порядку, що передбачені цим законом [3].

Слід зазначити, що відтепер українці зможуть офіційно наймати приватних детективів для виконання своїх особливих доручень: з метою пошуку та збору інформації, розшуку предметів, майна, людей і тварин, встановлення фактів і з'ясування обставин на замовлення клієнта тощо. Однак приватним детективом, що надають свої послуги, варто пам'ятати, що згідно зі статтею 3 Конституції України «вищими соціальними цінностями визнаються людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість та безпека», захист яких забезпечується законодавством України [1].

Варто наголосити, що у більшості країн світу приватна детективна (розшукова)

діяльність визнана на державному рівні, врегульована законами та ефективно використовується задля збільшення можливості громадян і юридичних осіб у захисті своїх законних прав та інтересів.

Однак, поряд зі здійсненням детективом приватної діяльності існує ймовірність потенційних корупційних ризиків, конфлікту інтересів та зловживання. Задля того, щоб робота приватного детектива виконувалася сумлінно та професійно, закон забороняє:

1) обіймати посади, зазначені в пункті 1 частини першої статті 3 Закону України «Про запобігання корупції»;

2) займатися адвокатською, нотаріальною, судово-експертною діяльністю та надавати інші публічні послуги, визначені підпунктом «б» пункту 2 частини першої статті 3 Закону України «Про запобігання корупції» [4];

3) провадити іншу підприємницьку діяльність.

Цікаво, що в США приватні охоронно-розшукові бюро вперше почали широко використовуватися на початку 1930-х років, коли розгул злочинності, особливо в Нью-Йорку і Чикаго, набув загрозливих масштабів. Сьогодні у 22 штатах Америки для реєстрації приватного охоронця або детектива необхідна характеристика чи рекомендаційний лист. Перешкодою для видачі ліцензії може бути психічне захворювання в минулому, зловживання алкоголем або звільнення зі збройних сил за провини, що компрометують звання військовослужбовця [7].

Наразі Закон України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» не визначає низки факторів, які обмежуватимуть видачу ліцензій приватним детективам. Проте законопроектом передбачено, що детективною діяльністю не зможуть займатися особи, раніше засудженні за корупцію, а також чинні працівники силових структур [10]. Однак на законодавчому рівні повинна існувати врегульована тісна взаємодія детективів з державними правоохоронними органами. Наприклад, у Франції міністр внутрішніх справ, міністр юстиції, орган судової влади в межах по-

вноважень можуть витребувати від детектива, який обслуговує певну територію, будь-яку потрібну інформацію для забезпечення національної безпеки, підтримання громадського порядку. Якщо під час виконання своїх обов'язків детективу стане відомо про будь-які факти вчиненого злочину або такого, що готується, він повинен негайно поінформувати про це прокурора або суд на відповідній території [9].

Обсяг послуг, що надаються приватним детективом в Італії, міститься у спеціальній «таблиці послуг». Детектив не має права надавати послуги, які не зазначені в цій таблиці. Така таблиця має бути схвалена і затверджена префектом (керівником органу державної влади на відповідній адміністративно-територіальній одиниці) [5, с. 9].

Простеживши сучасний стан надання детективних послуг в Україні, можна зазначити, що де-юре приватної детективної діяльності в Україні не існує, тоді як ціла армія цілком професійних розслідувачів виконує замовлення своїх клієнтів [8].

Таким чином, питання корупційних ризиків в роботі приватного детектива на сьогодні не є достатньо вивченим і потребує дослідження та аналізу.

Важливим моментом у законі є те, що за послугами приватного детектива можуть звернутися органи державної влади та місцевого самоврядування. Ймовірно, що такий крок відкриє нові горизонти в освоєнні бюджетних коштів – навіть проводячи їх через тендерні процедури. Варто зазначити, що приватні детективи чи детективні агентства не мають права здійснювати оперативно-розшукову діяльність, яка віднесена до виключної компетенції державних органів [12].

Можна стверджувати, що, перш за все, низка корупційних ризиків має характер лобістської діяльності та виникає через спосіб, завдяки якому можна здійснювати лобіювання. Відсутність прозорості лобіювання, що проводиться в приватному порядку, впливає на те, що не може бути жодних механізмів для отримання інформації про діяльність детектива. Тому ці аспекти приватної детективної діяльності мають

бути доступними для представників громадськості. Адже відсутність прозорості в будь-якому процесі може сприяти корупції. Внаслідок чого корупційні ризики загострюються, коли існує таємниця лобістської діяльності.

Насправді, коли інформація про лобістську діяльність недоступна для громадськості, то ті, хто займаються лобістською діяльністю, можуть робити припущення. Це може призвести до помилкових або неправдивих заяв у роботі детектива, які негативно впливатимуть на здійснення офіційних функцій та обов'язків.

Варто зазначити, що навіть приватні зустрічі, які закриті від публічності, також призводять до того, що обидві сторони мають що приховувати, і що такі рішення не були зроблені в інтересах суспільства. Це не означає, що всі приватні зустрічі є недоречними. Є вагомі причини, чому багато зустрічей повинні проводитися в приватному порядку. Однак корупційні ризики необхідно вирішувати шляхом забезпечення того, що є адекватний механізм для документування, що зустріч відбулася, і задокументувати результат зустрічі. Таким чином, ця інформація буде доступна для громадськості.

Оскільки замовниками приватних детективних (розшукових) послуг можуть бути, крім фізичних або юридичних осіб, органи державної влади і місцевого самоврядування, в інтересах яких здійснюється приватна детективна (розшукова) діяльність, то існує загроза корупційних ризиків в роботі детектива. Адже за обставин, коли замовником детективних послуг

виступає орган державної влади, у детектива виникає певна залежність, у тому числі й фінансова. Немає жодних гарантій в тому, що приватний детектив зможе реалізувати свої права без сприяння державних органів.

На сьогодні приватна детективна діяльність в Україні ще перебуває у стані реформування, але вже має у собі величезний потенціал запобігання корупції, забезпечення безпеки громадян, підприємств і держави в цілому [11].

Однак відсутність ефективних засобів

для доступу до інформації про діяльність приватного детектива, пов'язану з державною посадовою особою, є потенційним корупційним ризиком. Його суть полягає в тому, що існує прийняття рішення в обмін на політичне пожертвування або коли остаточне рішення залежить від такої жертви. Корупція буде мати місце, коли політик відмовляється прийняти рішення, якщо жертва не проводиться. Навіть коли немає жодного наміру діяти безчесно, зв'язок між прийняттям жертви або участю в зборі коштів створює потенційний корупційний ризик, якому важко протистояти.

В такому випадку державна посадова особа шукатиме позитивного вирішення питання через подарунки або надання інших пільг, що є очевидним корупційним ризиком. Така поведінка може містити в собі хабарництво або спробу підкупу. В інших випадках подарунки або вигоди можуть бути запропоновані не з метою впливу на будь-яке конкретне рішення, а з перспективою розвитку взаємовідносин з приватним детективом, які згодом можуть бути експлуатовані на користь дарувальника.

Корупційний ризик полягає в тому, що той, хто займає державну посаду та має владні повноваження, може скористатися послугами приватного детектива, який прийматиме рішення від імені посадовця і використовуватиме свою позицію та свої інтереси на шкоду громадським інтересам.

В роботі приватного детектива можливий корупційний ризик також тоді, коли, зібравши інформацію та відомості про особу, він захоче шантажувати її цим компрометом, вимагаючи гроші чи інші винагороди за замовчування та нерозголошення отриманих даних. В іншому випадку приватний детектив може вимагати одержання вигоди з обох сторін – як замовника, так і особи, якої стосується приватна детективна діяльність.

В результаті розслідування існує корупційний ризик, що детектив вирішить продати компромет обох сторонам, що буде вкрай непрофесійно в роботі детектива. Задля того, щоб усунути чи мінімі-

зувати корупційні ризики, між замовником та детективом потрібно укласти договір, в якому чітко зазначити штрафні санкції, компенсацію за порушення умов договору та антикорупційні запобіжники.

Тому суб'єкт детективної діяльності зобов'язаний укласти з кожним із своїх клієнтів письмовий договір про надання послуг [6, с. 85].

Задля уникнення корупційних ризиків, приватний детектив не має права приймати замовлення на надання послуг з приватної детективної діяльності та укласти відповідну угоду із замовником послуг у разі, якщо:

- детективом надавались аналогічні послуги особам, інтереси яких суперечать інтересам замовника;

- приватний детектив брав участь у кримінальній справі в якості дізнавача, слідчого, прокурора, судді, секретаря судового засідання, експерта, спеціаліста, представника потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача свідка;

- до детективного дослідження причетна посадова особа, з якою приватний детектив перебуває в родинних стосунках [2].

Висновки

Будь-яка здійснювана приватним детективом діяльність повинна враховувати відповідні корупційні ризики. Навіть без доказів реальної корупції несприятлива репутація та корупційні ризики в роботі приватного детектива можуть завдати руйнівного впливу на довіру громадян до влади. Як і в інших видах діяльності, пов'язаної зі взаємодією між приватними і суспільними інтересами, корупційні ризики існують у лобюванні та можуть стати основою для несприятливих суспільних уявлень про приватну детективну діяльність.

Тому робота приватного детектива має носити публічний характер і бути відкритою для суспільства. Приватний детектив має бути суспільно свідомим, професійно захищати права та інтереси громадян, при цьому уміти передбачити корупційні ризики та гідно протистояти їм.

3 метою попередження корупційних ризиків у приватній детективній діяльності та сприяючи професійному здійсненню детективом своїх обов'язків, вважаємо за доцільне:

1. Організувати юридичну підготовку та навчання для приватних детективів з акцентом на вивчення корупційних ризиків, відповідальності та знання антикорупційного законодавства.

2. Забезпечити доступ громадськості до інформації про співпрацю приватних детективів з державними посадовими особами. Така співпраця не може бути секретною і таємною.

3. Здійснювати роботу приватного детектива на принципах прозорості та підзвітності.

4. Налагодити взаємодію приватних детективів з державними правоохоронними органами.

Література

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996 – № 30 – Ст. 141.
2. Пояснювальна записка до Проекту Закону України «Про детективну діяльність». Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2
3. Проект Закону про приватну детективну (розшукову) діяльність №3726 від 28.12.2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1
4. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700 // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 49. – Ст. 2056.
5. Бугайчук К. Л. Інститут приватних детективів за кордоном: порівняльно-правовий аналіз / К. Л. Бугайчук // Право і безпека. – 2016. – №1 (60). – С. 9.
6. Даниленко С. К. Поняття, зміст детективних послуг та перспективи їх розвитку в Україні / С. К. Даниленко // Південноукраїнський правничий часопис : наук. журн. / Одес. держ. ун-т внутр. справ. – Одеса, 2015. – № 3. – С. 85.
7. Каленяк В. Приватна охоронна діяльність: зарубіжний досвід та можливість його використання в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.info-prensa.com/article-87.html>.
8. Ковальський В. С. Приватний детектив / В. С. Ковальський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.imzak.org.ua/articles/article/id/2136>.
9. Мотуз М. Тенденції розвитку приватної детективної діяльності в Україні [Електронний ресурс] / Мотуз Марія // Актуальні питання державотворення в Україні : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Студентів, аспірантів та молодих учених (21 квіт. 2011 р.) / Київ. Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ : [Київ. ун-т]. – С. 387. – Режим доступу: http://law.knu.ua/images/abook_file/conf2011_kpp_motuz.pdf.
10. Офіційний сайт Всеукраїнської Асоціації приватних детективів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://aupd.org/gu/services>.
11. Солом'яна А. В. Детективна діяльність: особливості запобіжного впливу на злочинність / А. В. Солом'яна // Новітні кримінально-правові дослідження – 2016 : зб. наук. пр. / відп. ред. О. В. Козаченко. – Миколаїв : Іліон, 2016. – С. 120-123.
12. Чередніченко О. Ю. Проблемні питання детективної (розшукової) діяльності в Україні, історія розвитку, світовий досвід, ринок приватної детективної (розшукової) діяльності // Вісник економіки транспорту і промисловості. – 2014. – № 45. – С. 277.

УДК 340.132 (477)

О.В. Кривов'яз
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права,
Університет економіки та права «КРОК»

Форми забезпечення правопорядку інститутами громадянського суспільства

В статті обґрунтовано сутність та значення забезпечення правопорядку недержавними структурами. На підставі цього сформульовано визначення форм забезпечення правопорядку, здійснено їх класифікацію та характеристику. Також здійснено перелік суб'єктів забезпечення правопорядку та форм їхньої діяльності в зазначеній сфері.

Ключові слова: забезпечення правопорядку, форми забезпечення правопорядку, недержавні форми забезпечення правопорядку, правові форми забезпечення правопорядку, організаційні форми забезпечення правопорядку.

О.В. Кривовяз
кандидат юридических наук,
доцент кафедры теории и истории государства и права,
Университет экономики и права «КРОК»

Формы обеспечения правопорядка институтами гражданского общества

В статье обоснована сущность и значение обеспечения правопорядка негосударственными структурами. На основании этого сформулировано определение форм обеспечения правопорядка, осуществлена их классификация и характеристика. Также составлен перечень субъектов обеспечения правопорядка и форм их деятельности в данной сфере.

Ключевые слова: обеспечение правопорядка, формы обеспечения правопорядка, негосударственные формы обеспечения правопорядка, правовые формы обеспечения правопорядка, организационные формы обеспечения правопорядка.

О. Kryvoviaz
Ph.D. in Law,
Docent of the Department of Theory and History of State and Law,
«KROK» University

Forms of Enforcement of Law and Order by Institutions of Civil Society

In the article revealed essence and importance of providing of law and order by non-state structures. Based on this definition formulated forms of providing of law and order, their classification and characterization. Also made the list of the rule of providing of law and order, forms of activity in this area.

Keywords: providing of law-and-order, forms of providing of law-and-order, non-state forms of providing of law and order, legal forms of providing of law and order, organizational forms of providing of law and order.

Постановка проблеми

За загальним переконанням, що панує в сучасній юридичній науці, забезпечення правопорядку є прерогативою держави, однак вказаний суб'єкт неспроможний належним чином здійснювати таку діяльність без активного і постійного залучення широких мас населення. Підтримка громадян і громадських організацій – одна з умов ефективного забезпечення правопорядку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Свого часу теоретичні та практичні питання забезпечення правопорядку були предметом вивчення значної групи відомих правників. Завдяки зусиллям С. Алексєєва, В. Бабаєва, В. Барчука, В. Бесчастного, Є. Гіди, А. Крижанівського, П. Рабіновича, О. Сауляка, Ю. Тихомирова, Т. Шамби, Л. Явича та інших було розроблено теорію правопорядку, основні положення якої до сьогодні є вельми актуальними.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Незважаючи на актуальність проблеми забезпечення правопорядку, питанню забезпечення правопорядку недержавними структурами не приділено належної уваги. Нині досить мало наукових праць, які були б присвячені аналізу форм забезпечення правопорядку інститутами громадянського суспільства.

Формулювання цілей статті

Вважаємо за необхідне дати визначення забезпечення правопорядку, проаналізувати роль та значення в здійсненні цієї діяльності інститутів громадянського суспільства. Окрім цього, слід сформулювати дефініцію видів форм діяльності в сфері забезпечення правопорядку недержавних структур.

Виклад основного матеріалу дослідження

Відповідно до ст. 36 Конституції України громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та

громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод і задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, установлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей [1]. Тобто громадяни в демократичній, правовій, соціальній державі, якою прагне бути Україна, мають право на добровільній основі як індивідуально, так і через громадські організації та об'єднання, брати участь в управлінні державними справами, серед яких і забезпечення правопорядку.

На думку Є. Гіди, громадянське суспільство є сукупністю всіх недержавних структур і людей, які самоусвідомлюють себе саме в якості недержавної, неурядової організації; це інститути, які є достатньо сильними для того, щоб відстоювати свої інтереси, жодним чином не заважаючи при цьому державі зберігати стан правопорядку, стабільності та керованості країною. Науковець вважає, що громадянське суспільство створює унікальний порядок, який спонтанно впливає з внутрішньої солідарності людей, котрі працюють, не потребуючи жодного примусу чи адміністративного управління. Саме тому для структур громадянського суспільства типовими є не вертикальні, а горизонтальні, партнерські стосунки [2, с. 63].

Правовою основою діяльності інститутів громадянського суспільства, зокрема громадських формувань у сфері забезпечення правопорядку, є Конституція України (ст. 36), Закон України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» від 22 червня 2000 року, а також низка інших нормативно-правових актів [3].

Перед тим, як розглядати недержавні форми забезпечення правопорядку, слід нагадати, що ми розуміємо під категорією «забезпечення правопорядку». Це система умов, заходів і засобів, за допомогою яких суб'єкти/учасники правопорядку здійснюють необхідний вплив на суспільні відносини у сфері правопорядку.

Дослідження недержавних правових

форм забезпечення правопорядку для сучасної теорії держави та права є одним із найважливіших напрямів наукових досліджень, оскільки в процесі аналізу даної проблеми постає низка питань, пов'язаних із такими фундаментальними проблемами, як правове регулювання суспільних відносин, функції, принципи організації і діяльності інститутів громадянського суспільства та громадян у сфері забезпечення правопорядку.

Форми забезпечення правопорядку – це форми діяльності суб'єктів забезпечення правопорядку в цій сфері. Основною відмінністю між державними та недержавними формами забезпечення правопорядку є суб'єкти їх здійснення. Тобто, в першому випадку ця діяльність здійснюється державою або її органами та посадовими особами, а в іншому – інститутами громадянського суспільства (громадськими організаціями, окремими громадянами, органами місцевого самоврядування, ЗМІ).

На нашу думку, під *недержавними формами забезпечення правопорядку* слід розуміти правомірну діяльність інститутів громадянського суспільства, що спрямована на встановлення належного рівня правопорядку та може здійснюватися як у правових, так і організаційних формах.

На думку П. Кунакова, забезпечення правопорядку суб'єктами громадянського суспільства може здійснюватися в наступних організаційно-правових формах: нормотворчість (законодавча в процесі референдуму і підзаконна нормотворчість органів місцевого самоврядування); правоохоронна діяльність (участь позаштатних працівників міліції, народних дружинників в охороні громадського порядку, захист власності громадян працівниками приватних охоронних підприємств, прав громадян в суді адвокатами та ін.); здійснення правосуддя судом за участі присяжних засідателів; контроль за правоохоронними органами різними суб'єктами громадянського суспільства (правозахисні організації, спостережні ради, Комісія з прав людини); громадянська самооборона, що здійснюється громадянами в різних формах [4, с. 131].

На думку І. Хомишин, правові форми являють собою однорідну діяльність, яка пов'язана з прийняттям правових актів і тягне за собою юридично значимі наслідки. Автор виділяє чотири основні форми правової діяльності органів місцевого самоврядування: установчу, правотворчу, правозастосовчу, контрольно-наглядову [4].

Як уже було вказано, *правові форми забезпечення правопорядку* – це діяльність суб'єктів/учасників забезпечення правопорядку, спрямована на виконання юридично значущих дій у вказаній сфері, що спричиняють юридичні наслідки. *Неправові (організаційні) форми* – діяльність суб'єктів/учасників забезпечення правопорядку, що полягає у виконанні фактичних дій та операцій, що виконуються в межах правових форм і не спричиняють юридичні наслідки.

Особливостями недержавних правових форм забезпечення правопорядку є те, що це ініціативна і правомірна діяльність інститутів громадянського суспільства у сфері правопорядку, що тягне за собою юридичні наслідки.

На нашу думку, до недержавних правових форм забезпечення правопорядку доцільно віднести *нормотворчу, установчу, правозастосовну та контрольную форми*.

Нормотворча форма забезпечення правопорядку інститутами громадянського суспільства проявляється як:

- законотворчість народу (громадянського суспільства), що безпосередньо виражається у вигляді всенародного референдуму, який має найвищу юридичну силу;
- підзаконна нормотворчість 1) територіальної громади, що здійснюється у формі місцевого референдуму або загальних зборів громадян, результатом проведення яких є статут територіальної громади та акти рішення, що мають юридичну силу в межах територіального утворення; 2) органів місцевого самоврядування. Право ухвалювати рішення надається представницьким органам місцевого самоврядування і головам комунальних утворень міст, сіл, селищ. Їхні акти також діють у певних територіальних межах; 3) громадських об'єднань та організацій,

що здійснюється шляхом делегування їм державою нормотворчих повноважень у межах чинного законодавства, санкціонування державою актів, що ними прийняті, та спільне ухвалення актів разом із державою; 4) трудових колективів (колективні договори та угоди). Тобто в даних випадках мова йде про корпоративну нормотворчість, що полягає у виданні норм і правил, які обов'язкові для виконання тільки в межах певної групи, організації.

Слід наголосити, що результати нормотворчої діяльності суб'єктів громадянського суспільства не повинні суперечити Конституції України та чинному законодавству. Отже, *нормотворча форма забезпечення правопорядку* – це діяльність суб'єктів громадянського суспільства щодо створення норм права, їх зміни і скасування з метою встановлення належного рівня правопорядку в суспільстві та державі.

Однак видані нормативні акти повинні ефективно реалізовуватися, щоб отримати відповідний результат у сфері забезпечення правопорядку. Поширена думка, що *правозастосовну* діяльність можуть здійснювати тільки компетентні посадові особи органів державної влади. Проте В. Баранов та А. Леонтенков вважають, що правозастосування – це суто державновладна діяльність і, відповідно, нею можуть займатися виключно державні органи, посадові особи держави та спеціально уповноважені громадські організації. Сьогодні суб'єктами правозастосування можуть бути не тільки державні органи та посадові особи держави, але й велика кількість посадових осіб інших організацій (комерційних і некомерційних), які в межах своєї компетенції також є суб'єктами правозастосовної діяльності [6, с. 66]. Ми поділяємо цю позицію та вважаємо, що правозастосовну діяльність здійснюють і органи місцевого самоврядування, й інститути громадянського суспільства, й окремі громадяни. Суб'єктами правозастосування можуть бути окремі громадяни, громадські організації, засоби масової інформації, органи місцевого самоврядування. Наприклад, органи місцевого самовря-

дування дану форму реалізують шляхом прийняття місцевою радою рішень індивідуального характеру. Варто підкреслити, що у випадку правозастосовної форми забезпечення правопорядку інститутами громадянського суспільства відсутня така специфічна ознака, як примус.

Отже, *правозастосовна форма* забезпечення правопорядку – це діяльність, спрямована на реалізацію норм права шляхом наділення одних учасників правовідносин суб'єктивними правами і покладення на інших відповідних юридичних обов'язків.

Установча форма – діяльність, спрямована на виконання правозначущих дій з формування, перетворення або скасування органів та організацій, їхніх структурних підрозділів, що забезпечують правопорядок. Безпосередня мета установчої діяльності – кадрове забезпечення органів та організацій. Наприклад, в органах місцевого самоврядування така форма діяльності притаманна місцевим радам та їхнім виконавчим комітетам, які з метою ефективного забезпечення правопорядку створюють відповідні муніципальні структури. Підтвердженням цього є створення органами місцевого самоврядування місцевої міліції, яка фінансується з місцевого бюджету, що передбачено ст. 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [7]. Установчі провадження, що здійснюються місцевими радами та їхніми виконкомами, завершуються прийняттям відповідних рішень.

Правоохоронна (правозахисна) форма – діяльність, що полягає у виконанні правових дій, спрямованих на захист суспільних відносин від будь-яких посягань, відновленні правового стану в разі спричинення шкоди суб'єктам права, інтересам суспільства, правопорядку. На захисті правопорядку перебувають не тільки державні органи, а й недержавні організації.

Громадянське суспільство об'єднує різноманітні організації, кожна з яких не тільки захищає себе, а й відстоює політичні та соціальні інтереси певної соціальної групи, так звані правозахисні організації – особливий вид громадських (недер-

жавних) організацій, що не мають на меті отримання прибутку, діяльність яких безпосередньо спрямована на захист прав і свобод людини та громадянина, забезпечення правопорядку і контроль за здійсненням такої діяльності держави. Недержавними правозахисними організаціями є: а) адвокатура; б) недержавні нотаріуси; в) інші правозахисні недержавні організації; г) міжнародні неурядові правозахисні організації.

Не менш актуальною є важливість такої правової форми діяльності в сфері забезпечення правопорядку, як *контрольно-наглядова*. В сучасному суспільстві можна говорити про попередній та ретроспективний вияви контрольної форми забезпечення правопорядку. До першого виду контролю можна віднести попереднє обговорення, узгодження, затвердження рішення. Другий вид – реакція на вже ухвалені рішення та його наслідки. Громадський контроль здійснюється об'єднаннями громадян і самими громадянами. У процесі здійснення контролю влади з боку громадськості особливе місце займають професійні спілки, що контролюють дотримання прав трудових колективів, вимог трудового законодавства, виконання колективних договорів, санітарних норм, техніки безпеки та питань соціального захисту. Також до інститутів громадянського суспільства, що відіграють важливу роль у сфері забезпечення правопорядку та діють у недержавній правовій формі, здійснюючи контролюючі функції за діяльністю державної влади, слід віднести адвокатуру, нотаріат та їхні професійні об'єднання. Наприклад, адвокат є захисником не тільки приватних інтересів окремої особи, але й інтересів усього суспільства. Тобто адвокат захищає права приватної особи в інтересах суспільства.

Отже, можна виділити такі види (форми) громадянського контролю за діяльністю держави у сфері забезпечення правопорядку:

- всенародне голосування, місцеві референдуми;
- використання громадянами своїх політичних прав і свобод;

- використання організаційно-правових гарантій забезпечення прав і свобод людини;

- використання права на створення громадських об'єднань з метою здійснення громадянського контролю в тій чи іншій сфері суспільного життя;

- оскарження до суду неправомірних дій органів влади та державних службовців;

- звернення, заяви, скарги громадян на діяльність органів влади;

- створення громадських палат для обговорення проектів законів, підзаконних актів.

Окрім цього, деякі громадські організації мають широке коло контрольних повноважень. Такі громадські організації та їхні представники можуть складати протоколи про адміністративні правопорушення, застосовувати заходи адміністративного примусу, оформляти акти перевірок. Дані дії тягнуть за собою настання юридичних наслідків. Наприклад, відповідно до ст. 255 Кодексу України про адміністративні правопорушення передбачено перелік осіб, які наділені правом складати протоколи про адміністративні правопорушення, серед яких представники восьми громадських організацій [8].

На нашу думку, для досягнення належних результатів у сфері забезпечення правопорядку необхідне комплексне використання всього арсеналу правових форм діяльності. Окрім цього, потрібно вживати більш ефективні заходи для реалізації та надання правозастосовній і контрольній формам діяльності недержавних суб'єктів забезпечення правопорядку обов'язкового характеру.

В більшості випадків інститути громадянського суспільства здійснюють діяльність у сфері забезпечення правопорядку в організаційних формах.

До недержавних організаційно-правових форм забезпечення правопорядку ми відносимо:

- *організаційно-регламентаційну*;
- *організаційно-господарську*;
- *організаційно-ідеологічну (інформаційну)*;

– *організаційно-контролюючу.*

Організаційно-регламентаційна форма забезпечення правопорядку полягає у розробці наукових рекомендацій з метою ефективного забезпечення правопорядку; підготовці проектів документів; створенні громадських організацій; підборі і розміщенні кадрів та іншій поточній роботі із забезпечення діяльності громадських організацій і формувань.

Організаційно-господарська форма – організація обліку та статистики, постачання та інша оперативно-технічна та господарська робота. Відображенням матеріальних форм є різні операції, які пов'язані з постачанням, прийманням і передачею матеріальних, грошових та інших коштів, а також майна, устаткування тощо. Крім цього, до зазначених дій можна віднести також різні операції, які пов'язані з видачею виконавчих документів тощо. До дій технічного характеру відносяться всі допоміжні технічні операції, пов'язані із забезпеченням місцевих рад та їхніх виконавчих органів усім необхідним; додержання необхідної форми при виданні правових актів; інформаційно-довідкова робота; всі види статистичної роботи та діловодство.

Організаційно-ідеологічна (інформаційна) форма забезпечення правопорядку знаходить свій вияв в організації інформування про реальний стан правопорядку в країні, формуванні суспільної думки, проведенні іншої пропагандистської роботи з метою підвищення рівня правової свідомості громадян та покращення стану правопорядку. Вказана форма включає в себе і виховну роботу, що виявляється в організації культурного дозвілля членів громадських організацій, діяльність яких безпосередньо спрямована на встановлення належного рівня правопорядку в суспільстві. Організаційно-ідеологічна діяльність – це повсякденна оперативно-роз'яснювальна, виховна робота (роз'яснення законів та інших нормативних актів, формування суспільної думки; робота засобів масової інформації тощо).

До суспільно-організаційних заходів належить широке коло дій, які здійсню-

ються як у процесі організаційної роботи всередині тої ж таки громадської організації, так і в «зовнішній» її роботі: роз'яснювальна робота серед населення, правова пропаганда. Суспільно-організаційну роботу неможливо детально регламентувати нормами права, а також установити для кожної дії суворі правові межі, оскільки це може призвести до згортання творчої ініціативи, внести елементи формалізму. Суспільно-організаційні заходи врегульовані нормами права лише в частині спрямованості цієї діяльності, періодичності проведення заходів і т. д.

Організаційно-контролююча форма забезпечення правопорядку – здійснення недержавного контролю у сфері забезпечення правопорядку, якому притаманний рекомендаційний характер.

Необхідно зазначити, що єдиного розуміння змісту терміна «громадський контроль» в юридичній літературі на сьогодні немає. Наприклад, А. Мельник, О. Смоленський, А. Васіна, Л. Гордієнко під громадським контролем розуміють один із видів соціального контролю, який здійснюється об'єднаннями громадян та окремими громадянами і є важливою формою реалізації демократії та способом залучення населення до управління суспільством і державою [9]. Щодо законодавчого визначення громадського контролю, то у Законі України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами» цивільний (привіряємо його до громадського) контроль визначено як комплекс здійснюваних відповідно до Конституції і законів України правових, організаційних, інформаційних заходів для забезпечення неухильного дотримання законності й відкритості в діяльності всіх складових частин Воєнної організації та правоохоронних органів держави, сприяння їхній ефективній діяльності й виконанню покладених на них функцій, зміцненню державної та військової дисципліни. Серед суб'єктів громадського контролю названо Верховну Раду України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Президента України, Раду національної безпеки і оборони України;

Кабінет Міністрів України; центральні та місцеві органи виконавчої влади в межах повноважень, визначених законом; органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом; прокуратура України; судові органи України; громадяни України та громадські організації, утворені відповідно до Конституції України для здійснення і захисту прав та свобод громадян та задоволення їхніх політичних, економічних, соціальних, культурних інтересів; засоби масової інформації [10].

Однак Є. Гіда вважає, і ми поділяємо його думку, що доцільно було б виділити контроль парламентський; контроль президентський; контроль з боку органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування; контроль і нагляд з боку судових органів та нагляд з боку прокуратури як різновиди державного контролю, а не громадського. Суб'єктами громадського контролю мають бути громадянин, соціальна група, громадська організація [2, с. 219].

Здійснення демократичного громадського контролю за діяльністю державних органів є обов'язковою умовою нормального функціонування будь-якої цивілізованої держави, основною ознакою її прямування шляхом розвитку демократичного суспільства. Варто також згадати і вплив сили громадської думки, що є одним із найдавніших суспільних феноменів. Реалізуючи свою експресивну функцію, громадська думка дає оцінку дій влади, спрямованих на розв'язання певної суспільної проблеми, визначає діяльність державних органів.

Можна також говорити і про консультативну функцію, що реалізується через продукування суб'єктами громадської думки конкретних вирішень актуальних суспільних проблем, які ретранслюються для суспільства та влади через ЗМІ, відкриті публічні дискусії, громадські слухання, тобто форми публічної суспільної комунікації виключно в умовах демократичного суспільства, для якого саме народ є єдиним джерелом влади. Громадська думка є невід'ємною складовою системи забезпечення правопорядку та незмінним

чинником розвитку соціуму в умовах розбудови демократичної, правової, соціальної держави.

До механізмів громадського контролю в Україні відносять звернення, інформаційні запити, опитування, громадські слухання, моніторинг діяльності тощо.

Діяльність громадських формувань має досить самостійний характер. Органи місцевого самоврядування реєструють і координують їхню діяльність, надають всіляку допомогу та підтримку в їх створенні, а повсякденна (оперативна) діяльність громадських формувань організовується, спрямовується й контролюється відповідними органами внутрішніх справ [7].

Дієвою формою участі громадян у забезпеченні правопорядку є громадські організації, створені для сприяння діяльності з охорони громадського порядку – це будинкові, вуличні, квартальні, батьківські комітети, товариства ветеранів, громадські вихователі тощо.

В умовах побудови демократичної правової держави дедалі важливішого значення набувають питання укріплення законності та правопорядку, виховання відчуття громадського обов'язку і свідомої дисципліни, формування високих ідейних та моральних якостей у громадян України. Успішне вирішення цих завдань можливе лише на основі об'єднання зусиль і координації діяльності державних органів та громадськості, узгодженості цієї діяльності, активне застосування виховної, профілактичної роботи як найбільш перспективного та гуманного напрямку в сфері забезпечення правопорядку.

До інших форм участі інститутів громадянського суспільства у забезпеченні правопорядку необхідно віднести і такі форми, як інститути громадських помічників поліції і довірених осіб, залучення до охорони помешкань громадян охоронців-консьєржів, які підбиралися б із числа мешканців будинку. До нових форм участі громадян можна віднести діяльність комерційних та охоронних служб захисту інтересів держави, підприємств, установ, організацій, громадян від злочинних дій, які під час виконання завдань

з охорони власності та інших майнових та особистих прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб також припиняють злочини та інші правопорушення й затримують осіб, винних у їх скоєнні.

Висновки

Перелік вищезазначених форм участі громадян у забезпеченні правопорядку не є вичерпним. Розвиток суспільства зумовлює скасування застарілих форм і породжує нові, більш придатні. Розширення, вдосконалення діючих форм участі

громадськості у сфері забезпечення правопорядку, виникнення нових – це закономірний процес [11, с. 15]. Будь-яка форма громадської самодіяльності, що виникає, разом із державною регулятивністю є невід’ємною складовою системи забезпечення правопорядку. Процес підвищення ролі громадськості у цій сфері знаходиться нині у такій фазі, коли громадськості треба ширше, ефективніше освоювати та реалізувати надані державою права, підвищуючи при цьому якість своєї діяльності у сфері забезпечення правопорядку.

Література

1. Конституція України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>. – Заголовок з екрана.
2. Гіда Є.О. Деонтологічні засади забезпечення прав і свобод людини та громадянина працівниками міліції у сфері правопорядку [Текст] : монографія / Є.О. Гіда. – К. : ФОП О.С. Ліпкан, 2011. – 416 с.
3. Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону: Закон України від 22.06.2000 № 1835-III / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1835-14> – Заголовок з екрана.
4. Кунаков П.А. Участие субъектов гражданского общества в обеспечение правопорядка как форма проявления социально-правовой активности : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Кунаков Петр Александрович. – Владимир, 2007. – 170 с.
5. Хомишин І.Ю. Адміністративно-правові аспекти вдосконалення співпраці ОВС та ОМС щодо забезпечення правопорядку : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Хомишин Ірина Юріївна. – Л., 2010. – 198 с.
6. Баранов В.М. Муниципальные правовые акты в системе источников российского права : [монография] / В.М. Баранов, А.В. Леонтьев. – Н. Новгород, 2006. – 424 с.
7. Про місцеве самоврядування: Науково-практичний коментар / Зав. ред. М.В. Вермешук. – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 1999. – 400 с.
8. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> – Заголовок з екрана.
9. Денисов Р.И. Теория государства и права / Р.И. Денисов – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 620 с.
10. Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами : Закон України від 19 черв. 2003 р. № 975-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 46. – Ст. 366.
11. Кривов'яз О.В. Недержавні форми забезпечення правопорядку / О.В. Кривов'яз // Теоретико-практичні механізми розбудови правової держави в Україні : Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 28–29 черв. 2013 р.). – Запоріжжя : Запорізька міська громадська організація «Істина», 2013. – С. 13-15.

УДК 342

Є.В. Павліченко
кандидат юридичних наук,
Донецький юридичний інститут МВС України

Адміністративно-правове регулювання внутрішньовиробничих економічних ситуацій

У даному дослідженні розглянуто процес адміністративно-правового регулювання діяльності суб'єкта господарювання. Визначено доцільність поєднання адміністративних та економічних методів управління на основі розвитку внутрішньовиробничих адміністративних послуг.

Ключові слова: адміністрування, адміністративно-правові послуги, економічна ситуація, регулювання, суб'єкт господарювання, управління.

Е.В. Павличенко
кандидат юридических наук,
Донецкий юридический институт МВД Украины

Административно-правовое регулирование внутрипроизводственных экономических ситуаций

В данной статье исследованы процессы административно-правового регулирования производственно-хозяйственной деятельности предприятия. Обоснована необходимость взаимосвязи административных и экономических методов управления, которые базируются на внутрипроизводственных административных услугах.

Ключевые слова: администрирование, административно-правовые услуги, экономическая ситуация, регулирование, субъект хозяйствования, управление.

E. Pavlichenko
Ph.D. in Law,
Donetsk Law Institute
Ministry of Internal Affairs of Ukraine

Administrative-legal regulation of internal economic situations

The present study examines the process of administrative legal regulation of activities of the entity. Determined the feasibility of a combination of administrative and economic methods of management based on the development of internal administrative services.

Keywords: administration, administrative-legal services, the economic situation, management, business entity management.

Постановка проблеми

На сучасному етапі економічного розвитку національної економіки її подальше зростання заздалегідь визначеними темпами обумовлюється ефективністю функціонування суб'єктів господарювання. Значущість впливу зазначених суб'єктів на економічний розвиток держави є досить широким. У вузькому визначенні це трактування може бути зведеним до двох аспектів.

З одного боку, виплачуючи заробітну плату, дивіденди акціонерам чи забезпечуючи прибуток власникам, суб'єкти господарювання формують певний рівень платоспроможності, яка безпосередньо визначає стан ринкового попиту й має зворотний вплив на продуктивність суб'єкта господарювання. З іншого боку, податкові платежі вказаних суб'єктів уможливають життєдіяльність суспільних структур.

На даний час суб'єкти господарювання розглядаються як системи, розвиток яких піддається впливу відповідних закономірностей «входу» й «виходу» системи. Остання концентрує ефективність використаних ресурсів, випуск та реалізацію виробленої продукції. Це вказує на взаємозв'язок суб'єкта господарювання із зовнішнім середовищем та потребує ефективного управління.

Ефективність руху системи від входу до виходу залежить від розвитку системи менеджменту, раціональності прийнятих управлінських рішень, оптимізації делегування повноважень, розвитку комунікацій, тобто від організації управління суб'єкта господарювання. Однак процеси входу й виходу виходять за певні межі внутрішнього фірмового управління. Причому особливій уваги потребують процеси виходу системи, де утворюються джерела грошових ресурсів та сплачуються податки, погашаються зобов'язання тощо.

Самотужки суб'єкти господарювання не можуть забезпечити ефективність здійснення зазначених вище операцій, це потребує підтримки державного регулювання та управління.

Разом з тим, виникає доцільність розвитку внутрішньогосподарського адмі-

ністративно-правового механізму, який повинен ґрунтуючись на нормативно-законодавчій державній основі.

З боку державного управління суб'єктам господарювання надаються адміністративні послуги широкого спектра, які координуються із системою внутрішньогосподарського правового механізму. Забезпечення такої координації є на теперішній час актуальним питанням. Слід зазначити, що вказані питання на сьогодні не вирішені на достатньому рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Процесом державного регулювання економіки присвячені праці великого кола національних фахівців: Р.С. Мельника, Ю.В. Ковбасюка, І.О. Савченко, Ю.П. Сурміна, В.Д. Бакуменко, А.М. Михненко, В.П. Тращинського, С.Г. Стеценко та інших. Результати їхніх досліджень надають можливість отримати уявлення про особливості державного регулювання.

Питанням внутрішньоправового регулювання присвячені праці В.О. Козловського, Ю.М. Атаманчука, Л.Г. Дончака, С.В. Петрова, О.П. Любченко, В.А. Дерещ, О.П. Рябенко та інших учених.

Провівши узагальнення наукових підходів щодо питань даного дослідження, можна зазначити, що на сучасному етапі сутність правового регулювання державного управління трактується як діяльність органів державної влади, що має організаційний вплив на суспільні відносини на основі запровадження державно-владних повноважень. Під державним управлінням розуміють діяльність держави, що спирається на державну владу [4].

В.В. Галуцько під адміністративно-правовим забезпеченням розуміє систему адміністративних принципів, форм і способів, що застосовуються державою для забезпечення упорядкованих дій органів державної влади [2].

В.А. Дерещ вказує, що методи управління на рівні суб'єкта господарювання розділяють на адміністративні та економічні. Перші називають прямими, а другі – непрямыми [3].

О.П. Рябченко зазначає, що адміністративно-правове управління та регулювання у сфері виробничої діяльності – це методи, способи та прийоми впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання [7].

На думку Р.С. Мельника, адміністративне управління на підприємстві є видом управлінської діяльності, де усі процеси підлягають адмініструванню. Адміністрування розглядається як сукупність дій менеджера щодо організації управління процесами, що здійснюють виконавці, обов'язковою умовою якого є надання йому певної нормативно-правової форми [6].

За словами Атаманчука Ю.М., адміністративне управління пов'язане із забезпеченням реалізації управлінських рішень та регламентів діяльності [1].

Слід зазначити, що процеси адміністративного управління та регулювання є досить складними й потребують уваги як з теоретичної, так і практичної точок зору.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Практика правового регулювання розвитку національної економіки знаходить широкий розвиток у площинах загального, митного, податкового, трудового та інших видів адміністрування. Становлення економічних процесів вказує на позитивний вплив державного правового управління. Однак поза увагою залишаються проблеми внутрішнього адміністрування, які повинні бути сформовані на нормативно-правовій основі.

Формування цілей статті

Метою даної статті є на основі вивчення теоретично-практичних досліджень та нормативно-правових актів регулювання діяльності суб'єктів господарювання обґрунтувати доцільність єдності адміністративних та економічних методів управління й формування системи внутрішньоадміністративних послуг, а також подати пропозиції з вирішення проблемних питань щодо удосконалення організаційно-правового регулювання діяльності суб'єкта господарювання.

Виклад основного матеріалу дослідження

Здійснення виробничо-господарської та фінансово-економічної діяльності суб'єкта господарювання безпосередньо пов'язане із виникненням та вирішенням економічної ситуації. Як правило, економічна ситуація є конкретною. Складниками ситуації можуть бути певні явища, фактори, взаємозв'язки та взаємообумовленість. Формування ситуації супроводжується проявом відносин, на основі яких визначаються процеси та рівні їхнього формування й розвитку.

Окремо взята ситуація визначається на основі конкретно визначених виробничих чи економічних задач, які підлягають впливу сутності управління. Ситуації мають певну динаміку розвитку, що відповідає певним закономірностям.

Ситуація не може формуватися самовільно, вона піддається впливу законів економічного розвитку, тому потребує систематизації. Ситуація матеріалізується в певним чином сформованих відносинах і складається з елементів і зв'язків, які, своєю чергою, пов'язані з процесами управління персоналом і мотиваційним механізмом.

Разом з тим, внутрішньовиробничі економічні ситуації зазнають впливу макроекономічного середовища, де функціонують різні галузі економіки.

Слід зазначити, що сутність економічних процесів обумовлюється економічними виробничими відносинами. Однак економічна ситуація складається з певних фактичних процесів, факторів та зв'язків. Виробничі процеси, своєю чергою, мають певний кількісно-якісний вплив на мотивацію персоналу. Саме тому об'єкт управління в залежності від вирішення ситуації може мати економічні вигоди або втрати.

Виходячи з цього, слід наголосити, що система управління повинна здійснювати контроль щодо стану економічної ситуації на будь-якому рівні управління з метою переформування ситуацій для досягнення визначених економіко-виробничих задач.

На макроекономічному рівні така можливість створюється на основі державного регулювання.

Необхідність державного регулювання пов'язана з тим, що певні явища, з приводу яких склалася певна економічна ситуація, знаходяться поза межами суб'єкта господарювання. Економічні ситуації пов'язані з динамічністю управлінських рішень. Реалізація управлінських рішень супроводжується нерівномірністю розвитку економічної ситуації, де в її межах певні зв'язки, елементи чи процеси стають несуттєвими, а інші набувають суттєвого значення щодо досягнення цілей суб'єкта.

Отже, економічні ситуації потребують постійної перебудови на основі постійного контролю за їхнім станом і потребою створення моделі нової ситуації. Адміністративний менеджер повинен чітко володіти інформацією щодо основних елементів ситуації.

Зазначимо, що функція менеджера організації зводиться до регулювання не зовнішніх, а внутрішніх економічних ситуацій в межах своєї компетенції. Разом з тим будь-яке удосконалення внутрішньовиробничої економічної ситуації не може здійснюватися без урахування зовнішніх факторів. Воно повинно бути підпорядковане цілям залучення широкого кола працівників до вирішення задачі, своєчасного виконання певних виробничо-економічних програм за максимальної дохідності і мінімальних витрат та створення резервів для подальшого зростання ефективності виробничої системи.

У загальній системі управління виділяють такі основні види: економічні та адміністративні. Економічне управління має бути спрямоване на відновлення основних параметрів, що підтримують матеріальну зацікавленість об'єкта управління та вирішують виробничо-економічні задачі. За умови, коли така ситуація створена, то з'являється можливість прийняття ефективних управлінських рішень щодо досягнення цілей організації.

Слід звертати увагу на системоутворюючі елементи економічної ситуації. До ключових відносять виробничо-еко-

номічні задачі та мотиваційні механізми. Тут виділяють наступні економічні умови та інструменти:

- економічні, які включають: джерела ресурсного забезпечення, організаційно-правові настанови, методичні рекомендації щодо регулювання джерел формування ресурсів;

- сукупність економічних інструментів, що сприяють організації та адміністративному регулюванню ситуації: документи, норми, положення, методики організації обліку, технічні умови тощо.

Зазначимо, що адміністративно-правові методи управління – це юридичний та адміністративний вплив на відносини працівників у процесі виробництва. Ці відносини регулюються правовими нормами, до яких належать законодавчі акти, положення, інструкції, накази та розпорядження. Вони передбачають застосування матеріальних, адміністративних і карно-правових санкцій.

Для адміністративних методів характерним є їхня відповідність правовим нормам, що діють на певному ієрархічному рівні управління.

Адміністративно-правові методи є способом здійснення управлінських дій на персонал, вони засновані на відносинах влади та дисципліни. Виділяють наступні способи адміністративно-правового впливу: організаційні та розпорядницькі, регламентування, нормування та інструктування.

Організаційні способи впливу ґрунтуються на затвердженні внутрішніх правових документів, що регламентують діяльність суб'єкта: організаційну структуру та штатний розпис, статут організації, положення про підрозділи, колективний договір, посадові інструкції, правила внутрішнього розпорядку. Усі вище названі документи оформляються у вигляді стандарту підприємства, який затверджує керівник підприємства.

Накази є формою адміністративного впливу й зобов'язують підлеглих виконувати рішення у встановлені терміни. Вони відносяться до розпорядницьких методів управління, що спрямовані на досягнен-

ня цілей, дотримання вимог внутрішніх нормативних документів на основі адміністративного регулювання. До цих методів відносять: накази, розпорядження, вказівки, інструкції, нормування праці, координація робіт і контроль виконання.

Регламентування діяльності – це найважливіша форма адміністративного впливу, воно ґрунтується на розробці організаційних документів, що визначають порядок управління підприємством. Нормування діяльності слід віднести до економічних методів управління.

Розпорядницька або адміністративна діяльність передбачає делегування повноважень, що формує певну поведінку виконавців, тобто забезпечується виконання завдань на основі відповідальності та певної дисциплінарної поведінки з урахуванням виробничої кооперації та спеціалізації. Головним шляхом поліпшення ефективності адміністративного управління є постійне коригування розпорядницьких документів, а саме приведення їх у відповідність до складених виробничих відносин та матеріального забезпечення виробничої системи.

Слід мати на увазі, що адміністративні методи повинні бути підпорядковані ієрархічно. Їхня дія має бути спрямована на поведінку особи, що несе відповідальність за реалізацію отриманого повноваження, частина якого в подальшому може бути делегована іншій особі.

Управлінська система повинна враховувати умови, що не передбачають необхідності застосування адміністративних методів, і в такому разі треба застосовувати виключно економічні. Однак не можна допускати ситуації стихійності зворотніх зв'язків, що може призвести до дезорганізації ситуації чи спричинити невпорядкованість внутрішньовиробничої економічної ситуації щодо об'єкта управління.

Динамічний характер економічних ситуацій потребує, щоб накази, розпорядження, положення адміністрації мали реальний економічний вплив на виконавців.

Єдність економічних та адміністративних методів передбачає врахування прямих, зворотних та неочікуваних зв'язків,

що треба вважати як необхідну умову внутрішньовиробничого управління.

На практиці можуть виникати труднощі розмежування та раціонального застосування адміністративних та економічних методів управління. Це пов'язано з існуючими засобами впливу вказаних методів у єдиному управлінському процесі. Цей процес реалізується в юридичних та розпорядницьких формах єдиним органом управління. Так, розробка методів оцінки та обліку економіко-виробничих завдань відноситься до адміністративної діяльності. Розподіл отриманих результатів з урахуванням досягнутого їхнього рівня є формою економічного управління.

У зв'язку з цим адміністративну діяльність, що забезпечує раціональність поєднання інтересів учасників виробничого процесу, треба розглядати як форму єдності адміністративного та економічного впливу та як засіб управління разом.

До головних елементів економічної ситуації, які треба використовувати для поєднання адміністративних та економічних методів управління слід відносити систему показників, що визначають сукупність виробничих й економічних функцій. До таких показників, у першу чергу, належать джерела фінансових ресурсів, які задіяні для забезпечення сталого розвитку організації.

Отже, визначальним фактором розмежування сфери застосування адміністративних та економічних методів управління треба вважати особливості виробничих завдань, які мають бути стабільними, чіткими, прозорими, зрозумілими, передбачати альтернативне поєднання ресурсів без прив'язки до чіткого термінового періоду на основі засобів інтенсифікації.

Поєднання економічних та адміністративних методів управління забезпечить високий рівень оперативності прийняття рішень та делегування повноважень, знизить рівень невизначеності результатів впливу й термінів реалізації поставлених цілей, підвищить ефективність мотиваційних процесів.

Вирішення економічної ситуації потребує досконалого розвитку економічного та

розпорядницького методів управління й визначення умов її окремого застосування чи взаємодії двох або більше ситуацій.

Необхідно визначати умови та межі внутрішньовиробничої економічної ситуації, до яких треба віднести: сутність методу впливу, зміст виробничих задач, виконання яких опирається та матеріальне стимулювання, інформаційне забезпечення економічної ситуації, комплекс матеріальних та інформаційних потоків, особливості ієрархічної ланки управління.

Запорукою успішного вирішення економічної ситуації повинно стати забезпечення взаємозв'язку між економічним та адміністративним управлінням. Економічні методи будуть правомірними тоді, коли вони будуть спиратися на адміністративні. Це пояснюється тим, що будь-яка управлінська діяльність повинна бути оформлена у вигляді наказів, розпоряджень, інструкцій, положень. Тобто будь-який метод управління повинен мати організаційно-правову форму за будь-яких умов впливу на об'єкт управління. Вказані інструменти повинні націлювати управлінську систему на вирішення проблем економічної ситуації разом із її упорядкуванням, забезпечуючи умови реалізації задач процесу мотивації.

Зазначене потребує гнучкості економічного управління. Це означає те, що виробничі задачі повинні бути чітко сформульовані, мають бути визначені прямі й зворотні зв'язки разом із виявленням усіх умов економічної ситуації. Треба взяти до уваги особливості дії економічних та адміністративних методів. Адміністративні методи є обов'язковими для виконання протягом заздалегідь встановленого терміну чи до часу, коли вони будуть замінені іншими наказами, розпорядженнями чи інструкціями. Дія економічних методів триває доти, доки існує економічна ситуація. Однак тут

необхідно встановлювати раціональність використання економічного управління на основі своєчасного виявлення певних умов у межах економічної ситуації, що можуть змінити силу мотивації.

Висновки

Таким чином, проведені дослідження дають підстави зробити висновок, що зростання економічної ефективності суб'єктів господарювання на даному етапі розвитку пов'язане з вирішенням задач поліпшення процесу управління. Вирішення проблеми ґрунтується на доцільності забезпечення єдності економічних та адміністративних методів управління.

При цьому управлінська система потребує існування чітко визначених адміністративних послуг внутрішньовиробничого характеру. Для практичної реалізації зазначеного напрямку виникає потреба удосконалити як процес управління, так і його організаційну структуру. Перший напрям – це забезпечення взаємодії та взаємообумовленості економічного та адміністративного методів управління. Другий – створення в організаційній структурі управління відділу надання адміністративних послуг, який буде підпорядкований заступнику голови управління та економічній безпеці. Даний відділ забезпечуватиме управлінську систему розпорядничко-правовими документами, що призначені для упорядкування вирішення виробничо-економічних ситуацій суб'єкта господарювання.

Викладена у статті інформація свідчить про необхідність узагальнення і глибокого аналізу теоретичного та практичного матеріалу, оцінки окремих тенденцій та вирішення на цій основі проблем, пов'язаних з нормативно-правовим регулюванням суб'єктів господарювання.

Література

1. Атаманчук Ю.М. Суб'єктивний склад внутрішньогосподарських відносин: деякі правові аспекти/ Ю.М. Атаманчук // Вісник Київського інституту бізнесу та технологій. – 2007. – № 1(6). – С. 48-51.
2. Адміністративно-правове регулювання у сфері господарювання (Адміністративно-господарське право): [колективна монографія] / за заг. ред. В.В. Галуцька. – Херсон: ХМТ, 2011. – 185 с.

3. Дерещ В.А. Адміністративно-правове регулювання відносин у сфері господарювання / В.А. Дерещ // часопис Київськ. ун-ту права. – 2008. – №4. – С. 89-95.
4. Енциклопедія державного управління: у 8 т. / Нац. Акад. держ. Упр. При Президентові України: Наук.-ред. Колегія: Ю.В. Ковбасюк та ін. – К.: НАДУ. – 2011. – Т.1. – 748 с.
5. Коломоець Т.О. Вступ до навчального курсу «Адміністративне право України»: навч. лекція / Т.О. Коломоець, В.К. Колпаков. – К.: Ін Юре, 2014. – 240 с.
6. Мельник Р.С. Система адміністративного права України: Монографія / Р.С. Мельник. – Х.: Вид-во Харківськ. нац. ун-ту внутр. справ, 2010. – 398 с.
7. Рябченко О.П. Межі та джерела адміністративно-правового регулювання господарських відносин / О.П.Рябченко // Право та управління. – 2010. – №1. – С.158-164.
8. Петров С.В. Феноменологія адміністративно-господарського права: Монографія / С.В. Петров. – Х.: Диса плюс, 2012. – 392 с.

Поняття та зміст практики застосування норм права органами виконавчої влади

У статті досліджується практика застосування норм права, сутнісні ознаки юридичної практики, досліджені фактори, що впливають на виникнення практики застосування норм права органами виконавчої влади.

Ключові слова: юридична практика, практика застосування норм права, широке розуміння практики застосування норм права, вузьке розуміння практики застосування норм права.

Н.П. Костюк
ст. преподаватель кафедры права,
Винницкий торгово-экономический институт КНТЕУ

Понятие и содержание практики применения норм права органами исполнительной власти

В статье исследуется понятие практики применения норм права, существенные признаки юридической практики, изучены факторы, влияющие на возникновение практики применения норм права органами исполнительной власти.

Ключевые слова: юридическая практика, практика применения норм права; широкое понимание практики применения норм права, узкое понимание практики применения норм права.

N. Kostyuk
Senior Lecturer in Law Department,
Vinnitsa Trade and Economic Institution KNTEU

The Concept and Content of the Practice of Law Bodies of Executive Power

The article explores the concept of the practice of law, essential features of legal practice, studied the factors influencing the emergence of the practice of law bodies of Executive power.

Key words: law practice, the practice of law, a broad understanding of the practice of application of norms of the right, a narrow understanding of the practice of law.

Постановка проблеми

Термін «юридична практика» широко застосовується як у вітчизняній, так і зарубіжній юридичній літературі, але ще недостатньо уваги приділено поняттю практики застосування норм права органів виконавчої влади, шляхам її удосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Вивченню юридичної чи правової практики не приділялося належної уваги представниками філософських наук. Дане поняття вивчалось в основному представ-

никами науки загальної теорії держави і права. У різний час юридична практика або конкретні її форми – наприклад, судова, правозастосовча та інтерпретаційна практика – вивчалися такими правознавцями, як С.С. Алексєєв, С.М. Братусь, А.Б. Венгеров, М.Н. Вопленко, М.А. Гурвич, І.Я. Дюрягін, В.М. Карташов, В.І. Леушин, В.П. Реутов, Б.В. Саванелі. Між тим комплексні монографічні роботи, присвячені юридичній практиці в площині її узагальненого, загальнотеоретичного дослідження, з'явилися відносно недавно і вичерпуються невеликою їх кількістю. Так, в 1987 році побачила світ монографія В.І. Леушина «Юридична практика в системі соціалістичних суспільних відносин» [1], а в 1989 році була видана монографія В.М. Карташова «Юридична діяльність: поняття, структура, цінність» [2]. Майже хрестоматійною і по-своєму «культовою» серед вітчизняних правознавців стала видана в 1975 році колективна монографія під редакцією С.М. Братуса «Судова практика у радянській правовій системі» [3].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Незважаючи на широке вивчення поняття юридичної практики існує потреба у фундаментальному дослідженні практики застосування норм права органами виконавчої влади.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження поняття практики застосування норм права.

Виклад основного матеріалу дослідження

Вивченню проблем юридичної практики присвячено чимало наукових праць. В.М. Карташов виділив три традиційні підходи до розуміння юридичної практики [2, с. 30]. Автори першого підходу (І.Я. Дюрягін, А. Герлох, В. Кнапп) ототожнюють юридичну практику з юридичною діяльністю [4, с. 345; 5, с. 10-11]. Прибічники другого підходу (С.С. Алексєєв, С.І. Вільнянський) навпаки – розмежовують юридичну практику і юридичну діяльність, до юридичної практики вони відносять

підсумок, результат правової діяльності [6, с. 340-341; 7, с. 71]. Засновники третього підходу (С.М. Братусь, В.К. Бабаєв, М.Н. Вопленко, В.М. Карташов, В.І. Леушин, В.П. Реутов) пропонують розглядати юридичну практику як нерозривну єдність «правової діяльності і сформованого на її основі соціально-правового досвіду» [3, с. 321; 8, с. 145; 9, с. 27; 3, с. 31; 1, с. 26; 10, с. 114-117]. Помилковість перших двох підходів виявляється в тому, що у першому випадку з практики виключається такий важливий елемент, як юридичний досвід, а в другому – діяльність.

Під юридичною діяльністю В.М. Карташовим запропоновано розуміти «опосередковану правом трудову, управлінську, державно-владну діяльність компетентних органів, яка націлена на виконання суспільних завдань і функцій (створення законів, здійснення правосуддя, конкретизацію права тощо) і задоволення тим самим як загальносоціальних, групових, так і індивідуальних потреб і інтересів» [2, с. 31]. Юридична практика з юридичною діяльністю в даній концепції перебувають у відносинах перетину. В.М. Карташовим підкреслюється, що «методологічно дуже важливий і той факт, що до змісту юридичної практики входить тільки матеріально-перетворююча сторона юридичної діяльності» [2, с. 36]. Так, юридична діяльність розглядається як різновид соціальної діяльності, як впорядкована, доцільна, предметна, виборча, системна і планомірна взаємодія індивідів у сфері правотворчості і застосування права. Необхідним суб'єктом такої діяльності є державний орган або посадова особа. Така діяльність нормативно врегульована, а за метою і завданнями, що стоять перед нею, – позитивна та нормативно-схвалена і, крім того, спрямована на перетворення соціальної реальності у відповідність до вимог правових норм.

Потрібно погодитися з точкою зору В.І. Леушина, який визначає юридичну практику як діяльність суб'єкта з прийняття рішень правового змісту, не обмежуючи при цьому практику тільки діяльністю, але вказує на те, що юридична практика

являє собою єдність юридичної діяльності і об'єктивованого досвіду цієї діяльності, яка виникає там, де особа приймає зовні виражене, документально оформлене рішення про права і обов'язки [1, 26-27]. Юридична практика є різновидом соціальної практики, в процесі якої відбувається опосередкований вплив суб'єктів практики на об'єкти матеріального світу, суб'єкти впливають один на одного і тільки в кінцевому підсумку на явища матеріального світу, змінюючи при цьому і явища, і самих себе, набуваючи нових якостей. Юридична практика є частиною юридичної діяльності, єдністю юридичної діяльності і результатів, які накопичуються на процесуальних етапах цієї діяльності. Основою юридичної практики є правовідносини. Досліджуючи поняття юридичної практики, слід виявити її сутнісні ознаки: по-перше, це діяльність, хоча поняття «діяльність» включає в себе не тільки практику, а й теорію, тому є більш об'ємною категорією; [11, с. 34.] по-друге, практика є поєднанням двох складових – суб'єкта і об'єкта, зв'язок суб'єкта і об'єкта, в якому суб'єкт перетворює об'єктивний світ, але в процесі цієї двосторонньої взаємодії змінюється і сам суб'єкт; по-третє, «практика є первинним висхідним відношенням людини до світу» [11, с. 34.]; по-четверте, практика не просто діяльність, а свідомо діяльність, що має свою кінцеву мету; по-п'яте, практика завжди має суспільний характер.

Здається, проблема визначення поняття правозастосовної практики полягає в іншому: гострота спорів і полярність думок вчених пояснюються різними установками і вихідними завданнями соціально-правових досліджень. Так, учені, які орієнтуються на пізнання приватних, внутрішньогалузевих правових закономірностей, схильні акцентувати увагу щодо розуміння правозастосовної практики через її «діяльнісну» межу. Вчені ж, що досліджують переважно загальнотеоретичні соціально-юридичні закономірності, глобальні взаємодії явищ правової системи, в основному звертають увагу на досвід, підсумок, результат діяльності. Нарешті,

проблема «діяльнісного підходу» в понятті правозастосовної практики частково надумана ще й тому, що практика в її споконвічно філософському сенсі – це діяльність досить тривала і велика в просторово-часових межах; її сутністю є діалектичне поєднання статичності і динаміки, тобто дискретний процес, який, з одного боку, постійний, плинний, безперервний, але, з іншого боку, дає можливість і в ньому розрізнити частини, етапи, рубежі, віхи тощо. Причому те, що вважається підсумковим досвідом, своєю чергою є передумовою для накопичення іншого досвіду і включається в діяльність як її елемент, а не результат. Таким чином, правозастосовна діяльність, закономірності її перебігу, зміни тощо можуть бути пізнані нами тільки на основі її відносних підсумків.

Практика застосування норм права органами виконавчої влади – це різновид юридичної практики, який опосередковує накопичення соціально-правового досвіду в галузі владного індивідуального регулювання суспільних відносин. К.М. Гарапшиним практика застосування визначається як «органічна єдність реального застосування норм права і напрацьованого досвіду, безпосередньо приймаючого участь в перетворенні, зміні суспільних відносин, пов'язаних з застосуванням норм права» [12, с. 14]. Автор зазначає, що практика застосування норм права виступає як досвід, який охоплює зв'язки, тенденції, прийоми, способи правозастосовної діяльності, тобто не тільки кінцевий результат, а й проміжні результати. Таким чином практика застосування норм права органами виконавчої влади – це юридичне явище, яке акумулює в собі досвід застосування державно-владним компетентним органом матеріальних і процесуальних норм [12, с. 14]. Ми вважаємо, що слід розглядати практику застосування норм права органами виконавчої влади в широкому розумінні і вузькому. В широкому розумінні – це діяльність органів виконавчої влади з реалізації прийнятих законів щодо конкретних суб'єктів, результати такої діяльності, а також реалізація управлінських повноважень. У вузькому розумінні – це накопи-

чений у процесі застосування норм права органами виконавчої влади досвід у вигляді правоположень, які вносять елемент новизни в правове регулювання. Досвід, що накопичується в процесі застосування норм права органами виконавчої влади, є змістом певного виду соціальної практики. Більшість учених (С.С. Алексєєв, В.М. Карташов, В.І. Леушин, М.Н. Вопленко, С.М. Братусь, А.Б. Венгеров) вказують тільки на корисний досвід, що накопичується в процесі застосування норм права органами виконавчої влади. Однак ми не погоджуємося з таким трактуванням, оскільки, звернувши увагу на статистику застосування норм права органами виконавчої влади в Україні, можемо побачити безліч випадків накопичення негативного досвіду, який також має суттєвий вплив на практику застосування норм права органами виконавчої влади.

Цікавою є еволюція поглядів С.С. Алексєєва на причини виникнення практики застосування норм права. В ранніх роботах він вказував на таку ознаку права, як високу нормативність, що спонукає до потреби в конкретизації нормативних приписів в процесі їх застосування. Окрім того, автор вказував на наявність прогалин у праві, і для того, щоб їх усунути, існує юридична практика. На сьогодні С.С. Алексєєв вважає, що практика детермінується недосконалістю правових норм діючого права, разом з інститутом застосування норм права за аналогією спроможна забезпечити динамізм права, тобто такий стан, за якого право як система стабільних норм, не змінюючись за змістом, спроможне враховувати в певному ступені мінливі умови суспільного життя [6, с. 59]. С.М. Братусь вказує на те, що змістом практики застосування є процес конкретизації правових норм [3, с. 79]. Як вважає М.С. Студінікіна, при застосуванні норм права органами виконавчої влади необхідність у такій діяльності виникає у зв'язку з творчим характером управління або недосконалістю правової норми [13, с. 154]. Органи виконавчої влади, як правило, застосовують диспозицію правової норми, а умови, за яких ця диспозиція застосовується, вказуються в

гіпотезі в загальному вигляді, і не є закритими. Саме в цьому і виявляється творчий характер практики застосування норм права органами виконавчої влади. У випадках, коли теорія відстає від практики, коли внаслідок недосконалості правової регламентації відсутня норма права, яка може врегулювати конкретне правовідношення, тоді орган застосування зобов'язаний здійснити правозастосування, яке виконує функцію правопоповнення, як вважає І.Я. Дюрягін [4, с. 128]. Як вказує Є.В. Бурлай, соціальна норма – це завжди зафіксований людьми в тому чи іншому вигляді зразок вже досягнутого в діяльності, відображення накопиченого соціального досвіду. Потрібно визначити фактори, що впливають на виникнення практики застосування норм права органами виконавчої влади: по-перше, неврегульованість правовими нормами виникаючих у соціальній практиці ситуацій, які принципово потребують правового опосередкування (не видання правової норми, якщо суспільні правовідносини виникли знову; незмінності правової норми, якщо суспільні правовідносини до їх опосередкування практикою виникли, існували, але з часом змінились, хоча актуальність правового регулювання не відпала, а з'явилася потреба в зміні змісту правового регулювання); по-друге, не скасовано правову норму, хоча суспільні відносини з плином часу виключені зі сфери правового регулювання; по-третє «кваліфіковане мовчання», коли законодавець не врегулює індивідуальні відносини у зв'язку з їх невивченістю, новизною, при цьому роль практики застосування і полягає в їх вивченні і прогнозуванні на майбутнє; по-п'яте, «помилка в праві», яка означає «прояв не тої законодавчої волі, яку слід відобразити в нормативних актах [14, с. 89].

Розглядаючи питання практики застосування норм права органами виконавчої влади, слід зосередити увагу на функціях практики правозастосування. В.І. Леушин, говорячи про функції юридичної практики, не торкається критеріїв, а вказує лише на те, що юридична практика правозастосування виконує низку функцій: уніфікує

правозастосовну діяльність, виступає додатковою підставою правозастосовних рішень, забезпечує однакове застосування і тлумачення закону, забезпечує правильне і точне виявлення волі народу, сприяє вдосконаленню законодавства [1, с. 28].

Функції юридичної практики – це відносно відокремлені напрями гомогенного (однорідного) її впливу на об'єктивну і суб'єктивну реальність, в яких проявляється і конкретизується її природа, творчоперетворююча роль і соціально-правове призначення в житті суспільства [15, с. 61]. С.С. Алексєєв розглядає функції юридичної практики з точки зору її ролі в правовому регулюванні і наводить їх перелік: правоконкретизуюча, сигнально-інформаційна і правонаправляюча (орієнтуюча) [6, с. 340-341]. Інакше підходить до класифікації функцій юридичної практики В.М. Карташов, пропонуючи розділити їх на два великих блоки – загальносоціальні і спеціально-юридичні. Одним із найважливіших критеріїв класифікації слугує та або інша сфера суспільного життя, яка піддається впливу з боку юридичної діяльності. На такій підставі загальносоціальні функції юридичної діяльності вчений розбиває на економічну, політичну, соціальну, екологічну, ідеологічну, виховну та інші. Серед загальносоціальних функцій юридичної діяльності, на думку вченого, провідне місце займає економічна [2, с. 45].

За характером вчинюваних суб'єктом дій (змін до реальної дійсності) можна виділити реєстраційно-посвідчувальну, правоконкретизуючу, правоохоронну, правороз'яснювальну, правостворюючу, правозмінюючу, правозупиняючу і контрольну функції, кожна з яких складається з відповідних підфункцій. Функції юридичної практики – це відносно відокремлені напрями однорідного її впливу на навколишню реальність, в яких проявляються її роль і призначення в житті суспільства. Слід пам'ятати про те, що функції відносно відокремлені одна від іншої, і тому можуть існувати різноманітні системи видів функцій, всі вони мають право на існування. Юридична практика є частиною нашої культури, на її підставі виникає,

розвивається і функціонує правова система суспільства. Саме за допомогою юридичної практики забезпечується зв'язок права з реальним життям. Вона виступає об'єднуючою категорією, тому що дозволяє одночасно висвітлити процеси правозастосування і правотворення.

Висновки

Досліджуючи питання юридичної практики, ми дійшли висновків про те, що юридична практика: по-перше, є різновидом соціальної практики; по-друге, є частиною юридичної діяльності, що включає не тільки саму діяльність, а й досвід, який накопичується на всіх процесуальних етапах; по-третє, існує в нормативному й індивідуальному регулюванні суспільних відносин; по-четверте, основою існування юридичної практики є правовідносини, що однак не виключає віднесення до практики досвіду (підсумків, результатів) т. зв. безпосередньої реалізації правових норм. Практика правозастосування органами виконавчої влади є неоднорідним видом юридичної діяльності, який опосередковується юридичними засобами суспільних відносин, в процесі яких відбувається накопичення соціально-правового досвіду. Досвід, який накопичується в процесі застосування норм права, є цінним для ефективності правозастосування. Правозастосування за своєю формою і за змістом є правовою діяльністю, яка врегульована особливою групою процесуальних правових норм, має на меті обслуговувати реалізацію матеріальних правових норм, однак у структурі цієї діяльності слід виділити блок неюридичних елементів (організаційних, інтелектуальних, розумових, оперативно-технічних), які визначені правом, але вичерпно ним не врегульовані. Перед тим, як втілитися у фактичній поведінці людини, правові норми і весь багатий арсенал правових засобів повинен бути опосередкований свідомістю. Як вказує М.Н. Вопленко, «світ правової дійсності, представлений у вигляді правових норм, відносин, відповідальності, законності, правопорядку, правосуддя і т. п., сприймається людьми через специфічну форму

або вид суспільної свідомості, так званої правосвідомості» [9, с. 27]. Однак не слід перебільшувати вплив неюридичних факторів на практику правозастосування органами виконавчої влади, перш за все, це явище суто юридичне, яке акумулює в собі досвід застосування державно-владним, компетентним органом правових як мате-

ріальних, так і процесуальних норм. Як підсумок, слід встановити головні, стратегічні напрями у сфері правозастосовної практики органів виконавчої влади, вони зводяться до того, щоб підняти на якісно новий рівень роботу цих органів, суттєво активізувати їхню діяльність щодо охорони інтересів особистості.

Література

1. Леушин В.И. Юридическая практика в системе социалистических общественных отношений / В.И. Леушин. – Красноярск, 1987. – 156 с.
2. Карташов В.Н. Юридическая деятельность: понятие, структура, ценность / В.Н. Карташов. – Саратов, 1989. – 218 с.
3. Братусь С.Н. Судебная практика в советской правовой системе / Под ред. С.Н. Братуся. – М., 1975. – 328 с.
4. Дюрягин И.Я. Применение норм советского права / И.Я. Дюрягин, В.М. Горшенев, Ю.И. Мельников. – Свердловск, 1973. – 247 с.
5. Кнап В., Герлох А. Логика в правовом сознании. Перевод с чешского / Герлох А., Кнапп В.; Под ред. и со вступ. ст.: Венгерова А.Б. – М.: Прогресс, 1987. – 312 с.
6. Алексеев С.С. Проблемы теории права. Т. 2. / С.С. Алексеев. – М.: Юридическая литература, 1985. – 498 с.
7. Вильнянский С.И. К вопросу об источнике советского права / С.И. Вильнянский // Проблемы социалистического права. – М., 1939. – № 4/5. – С. 62-71.
8. Бабаев В.К. Теория современного советского права. Фрагменты лекций, схемы / В.К. Бабаев. – Н. Новгород, 1991. – 155 с.
9. Вопленко Н.Н. Реализация права: Учеб. пособие. / Н.Н. Вопленко. – Волгоград, 2001. – 27 с.
10. Реутов В.П. Стадии воздействия юридической практики на развитие законодательства / В.П. Реутов // Правоведение. – 1970. – № 3. – С. 114-117.
11. Крапивенский С.Э. Социальная философия: Учебник для гуманит.-соц. специальностей высших учебных заведений. 3-е изд., исправленное и дополненное / С.Э. Крапивенский. – Волгоград: Комитет по печати, 1996. – 352 с.
12. Гарапшин К.М. Правоприменительная практика в советском общенародном государстве: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Камилль Мухаметханович Гарапшин. – Казань, 1985. – 17 с.
13. Студиникина М.С. Правоприменение в Советском государстве / М.С. Студиникина, Е.В. Болдырев, С.Н. Братусь, А.Б. Венгеров, Л.Д., Воеводин и др.; Отв. ред.: Кузнецов И.Н., Самощенко И.С. – М.: Юрид. лит., 1985. – 304 с.
14. Бурлай Е.В. Нормы права и правоотношения в социалистическом обществе / Бурлай Е.В. – К.: Наукова думка, 1987. – 92 с.
15. Карташов В.Н. Обобщение юридической практики. Учебное пособие / В.Н. Карташов. – Ярославль: Издательство Ярославского государственного университета, 1991. – 64 с.

Інституціональні проблеми України в умовах процесу внутрішнього переміщення

У статті проведено аналіз інституціональних проблем України в умовах процесу внутрішнього переміщення. Розглянуто українське законодавство про переселенців та дано оцінку нових інститутів, що виникли в процесі переселення.

Ключові слова: інституціоналізм, інституціональні проблеми, внутрішньо переміщені особи.

Ю.М. Даценко
аспірант,

Університет економіки та права «КРОК»

Институциональные проблемы Украины в условиях процесса внутреннего перемещения

В статье проведен анализ институциональных проблем Украины в условиях процесса внутреннего перемещения. Рассмотрено украинское законодательство о переселенцах и дана оценка новых институтов, возникших в процессе переселения.

Ключевые слова: институционализм, институциональные проблемы, внутренне перемещенные лица.

Y. Datsenko
Postgraduate student,
«KROK» University

Institutional Problems of Ukraine in Conditions of Internal Displacement

The article analyzes the institutional problems of Ukraine in the conditions of the process of internal displacement. Considered Ukrainian legislation on IDPs and assessed the new institutions that have arisen in the process of displacement.

Keywords: institutionalism, institutional problems, internally displaced persons.

Постановка проблеми

З часу анексії Криму в лютому 2014 року та початку збройного конфлікту на сході України, станом на 13 березня 2017 року, на обліку, за даними Міністерства

соціальної політики, перебуває 1 623 726 переселенців (скорочено ВПО) [11]. Вони покинули свої рідні міста, сподіваючись, що бойові дії дуже скоро закінчатимуться і можна буде повернутися додому. Проте

проблема залишається не вирішеною. Війна триває і внутрішньо переміщених осіб дедалі більше. Процес переселення, як лакмусовий папір, відкриває очі на комплекс проблем у державі та суспільстві. У цій статті розглянуто інституціональні проблеми, пов'язані з процесом внутрішнього переміщення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Інституціональні проблеми розглянуто у працях зарубіжних авторів Д. Аджемоглу та Д. Робінсона [1]. Наразі недостатньо робіт, в яких розглянуто інституціональні проблеми України в контексті внутрішнього переміщення. Для дослідження даної проблематики можна використовувати звіти вітчизняних та міжнародних організацій та інституцій, нормативно-правову базу та дані Міністерства соціальної політики України [11].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Після початку війни на території України в 2014 році простежується виникнення низки проблем, пов'язаних з переселенцями, зокрема в юридичній, соціальній та економічній сферах. Можна стверджувати, що вони впливають на вітчизняний інституціональний розвиток.

Формулювання цілей статті

Стаття має на меті окреслити чимало інституціональних проблем України, пов'язаних із внутрішнім переміщенням: проблеми формалізації (обліку), проблеми державної фінансової підтримки, визнання переселенців нерезидентами, створення умов неможливості голосування ВПО на місцевих виборах, проблеми захисту приватної та державної власності, відсутність ефективної політики захисту територіальної цілісності України, невідповідність допомоги переселенцям їхнім реальним потребам.

Виклад основного матеріалу дослідження

З часу проголошення Незалежності України 24 серпня 1991 року мало хто міг

подумати, що через 23 роки буде анексовано частину території держави на півдні, а на сході – почнуться безперервні бойові дії. І прогнозувати, коли вони припиняться, досить складно. 27 лютого 2014 року іноземні війська почали процес захоплення української території. Система захисту територіальної цілісності України виявилася абсолютно неефективною – Автономна Республіка Крим перейшла під контроль сусідньої держави. Більше того, система міжнародного права також не змогла нічого зробити. Тож перші переселенці в Україні виїхали саме з Криму.

Для кращого розуміння ситуації можна виокремити основні проблеми у сфері внутрішнього переселення.

Проблема формалізації. У квітні 2014 року почалися активні бойові дії на сході країни. Тоді було оголошено про початок антитерористичної операції і почалася масова евакуація населення з Донецької та Луганської областей України. І тільки в жовтні 2014 року почався облік внутрішньо переміщених осіб [7]. Це означає, що близько 8 місяців інститут внутрішнього переміщених осіб не було формалізовано. Тобто весь цей час не було передбачено ніякої офіційної допомоги для ВПО. Така ситуація спровокувала зневіру багатьох переселенців в органах державної влади. Тому, можна твердити, що через зневіру до влади з боку ВПО могла збільшитися частка тіньового сектора економіки.

Проблема фінансової підтримки. Постановою Кабінету Міністрів України № 505 від 01.10.2014 року затверджено порядок надання державної адресної грошової допомоги переселенцям [6]. Таким чином, працездатні ВПО почали отримувати близько 800 грн допомоги щомісяця. Якщо цю суму перевести в долари США, то на жовтень 2014 року це було близько 60 дол. Станом на лютий 2017 року, ця сума дорівнює близько 30 дол. [14]. Тобто за цей час вона знецінилася вдвоє. До цього варто додати й те, що ці виплати часто затримуються. До того ж фактичне місце перебування переселенців перевіряє і Служба безпеки України, яка має право припинити нарахування адресної допомоги.

Визнання нерезидентами. 3 листопада 2014 року Постановою Правління національного банку України № 699 та ЗУ «Про вільну економічну зону «Крим», кримчан було офіційно визнано нерезидентами [4]. У першому ж пункті цього нормативно-правового акту сказано, що «особа, місцезнаходження якої (zareestrovana/postijno prozivaє) на території вільної економічної зони «Крим» (далі – суб'єкт Криму), прирівнюється до нерезидента (за інвестиційними операціями – до іноземного інвестора)». Вперше в Україні велику кількість людей з українськими документами було частково визнано не громадянами. Таким чином виникає питання про захист власності. Держава Україна фактично відмовилася від своєї власності разом з територією, майном і населенням. Так, звичайно, ніхто не міг передбачити, що чужі війська незаконно будуть перебувати на території України і це спричинить проблеми у фінансовому секторі, і потрібно було вносити зміни до законодавства. Але відкрито писати, що громадяни України, які живуть в Криму, тепер є нерезидентами – велика помилка. Це спричинило незадоволення серед українців, а особливо серед кримчан, яким створили перешкоди у користуванні банківськими послугами на території материкової частини.

Заборона голосування. Через відсутність законних механізмів після переїзду переселенці не можуть брати участі у виборах. Виходить, що за місцем прописки ВПО проголосувати не можуть через окупацію, а на новому місці, де живуть уже більше двох років, – через відсутність законного механізму. Наразі близько 4% українського електорату вже третій рік не може повноцінно реалізовувати своє виборче право. У деяких населених пунктах кількість переселенців досить суттєва. Наприклад, в одному з сіл Костянтинівського району Донецької області близько 60% виборців є внутрішньо переміщеними особами [12]. Те, що переселенці не можуть голосувати, може мати негативні наслідки. ВПО, які не проголосували, не будуть відчувати приналежності до життя держави. Також вони не будуть ідентифікувати

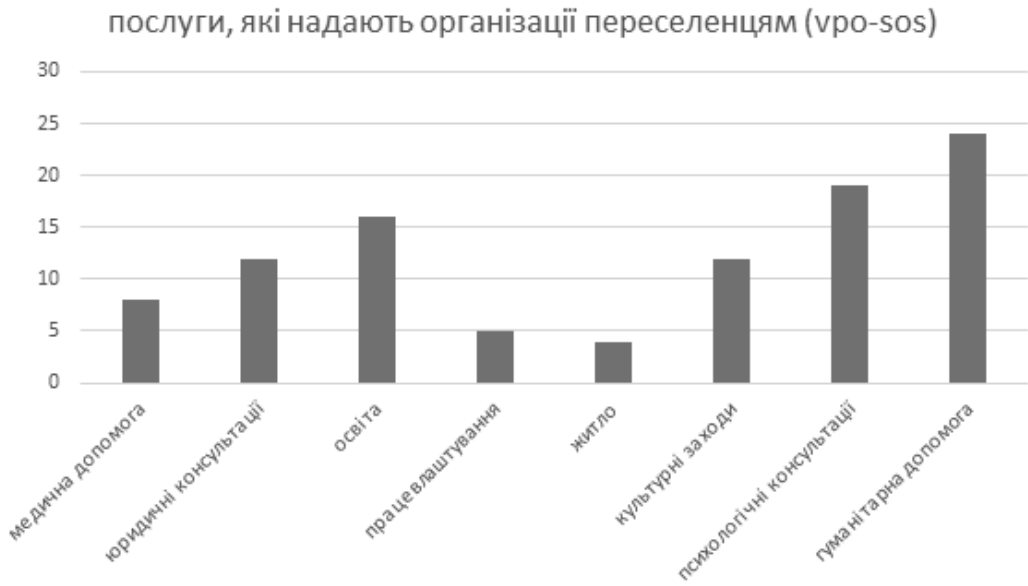
обрану владу як «свою», що може навіть спричинити саботаж.

Захист приватної власності. Під час бойових дій на сході постраждало дуже багато об'єктів приватної власності. Це будинки, автомобілі, бізнес та ін. У цій ситуації принцип монополії держави на насилля не діє. Уряд поки не здатен забезпечити законність і порядок на всій території України. А це жодним чином не сприяє економічному розвитку та формуванню інклюзивних політичних та економічних інститутів.

Невідповідність допомоги. Для того, щоб побачити, чи задовольняються потреби переселенців організаціями, які спеціалізуються на допомозі ВПО, доцільно проаналізувати два джерела інформації. Перше – ресурс «vro-sos» [13]. На ньому розміщено інтерактивну карту допомоги переселенцям. Станом на 16.01.2017 на цьому ресурсі було zareestrovano 796 організацій, які допомагають переселенцям. На основі цих даних можна проаналізувати відсоток допомоги, яку надають внутрішньо переміщеним особам, за видами цієї допомоги. Такий принцип аналізу не претендує на абсолютну істину, але може показати загальну тенденцію. Аналіз сайту проведено без прив'язки до дати оновлення інформації про організації, які там zareestrovani. Але варто зазначити, що більшість організацій внесена протягом 2016 року. Тож нижче наведено дані з ресурсу «vro-sos».

Медична допомога – 95 шт. або 8%, юридичні консультації – 150 конс. або 12%, освіта – 195 конс. або 16%, працевлаштування – 57 конс. або 5%, житло – 54 конс. або 4%, культурні заходи, 143 конс. або 12%, психологічні консультації – 241 конс. або 19%, гуманітарна допомога – 308 конс. або 24%. Вище наведені дані доцільно відобразити на діаграмі 1.

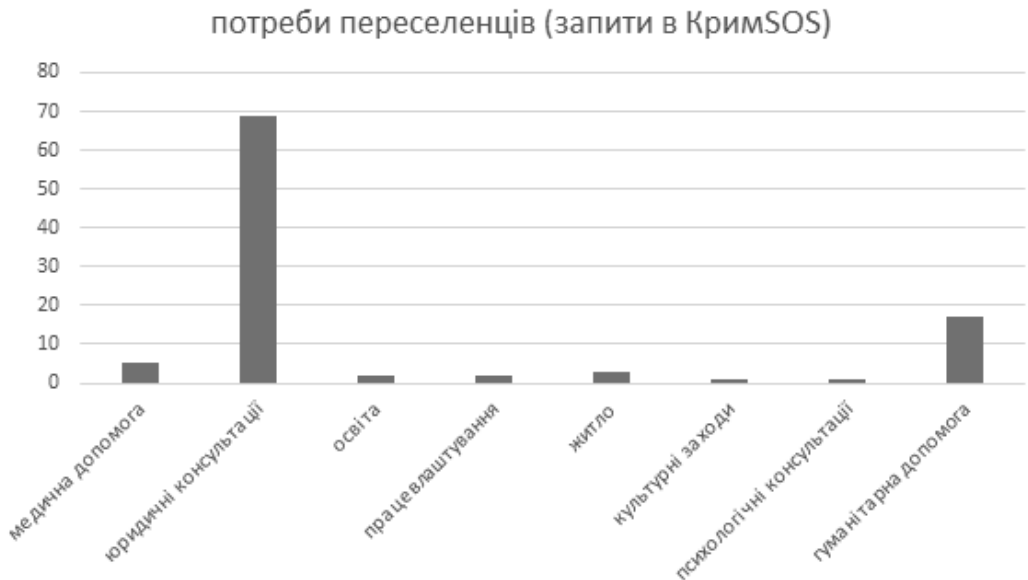
На діаграмі 1 видно, що найбільший обсяг у гуманітарної допомоги, яку надають організації переселенцям. За нею ідуть психологічні консультації, освіта і юридична допомога. Менше всього допомагають із житлом, працевлаштуванням та послугами в галузі медицини.

Діаграма 1. Послуги, які надають організації переселенцям в Україні

Наступне джерело, яке варто проаналізувати, – база звернень ВПО до ГО КримSOS. Це організація, яка виникла 27 лютого 2014 року як реакція на анексію Криму. Вона є виконавчим партнером УВКБ ООН та займається роботою з внутрішньо переміщеними особами. За 2016 рік ГО КримSOS було надано 13295 кон-

сультацій, з них ті, що стосувались медичної допомоги, – 370 або 5%, юридичних консультацій – 5303 або 69%, освіти – 117 або 2%, працевлаштування – 119 або 2%, житла – 264 або 3%, культурних заходів – 107 або 1%, психологічних консультацій – 84 або 1%, гуманітарної допомоги – 1280 або 17% (діаграма 2).

Діаграма 2. Запити переселенців до ГО КримSOS

Видно, що більше всього ставлять юридичних запитань, потребують гуманітарної та медичної допомоги.

Тепер можна порівняти результати на діаграмі 3.

На діаграмі 3 видно, що потреби переселенців задовольняються в різних пропорціях. На загальному тлі виділяються запити на юридичні консультації. Організації, які займаються допомогою переселенцям, не задовольняють їхні юридичні потреби повною мірою.

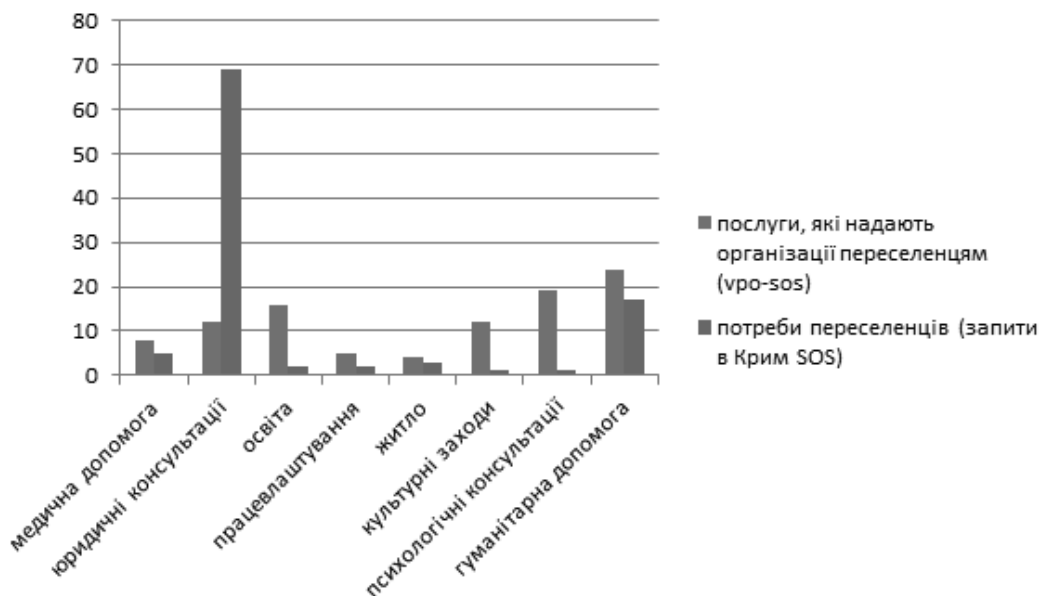
Після анексії Криму та початку АТО в українській системі права виникло багато колізій. Наприклад, при реєстрації факту народження або смерті на непідконтрольній уряду території люди отримують документи російського чи зразка ЛНР, ДНР. Такі посвідки за межами цих утворень не визнаються дійсними. Тому, щоб отримати довідку про народження або смерть, переселенцям і мешканцям непідконтрольних територій потрібно в судовому порядку отримувати документи українського зразка. Таке ж відбувається при реєстрації або розірванні шлюбу. У переселенців виникає багато проблем юридичного характеру під час оформлення соціальних виплат, адресної допомоги, реєстрації як ВПО, перетині адміністративного кордону в напрямку

Криму та Донбасу, отримання банківських послуг та у трудових відносинах. Цей список можна продовжувати.

Натомість пропозицію над попитом найбільше перевищують психологічні консультації. Наразі дуже багато організацій надають психологічну допомогу внутрішньо переміщеним особам. Проте переселенці не часто нею користуються. Причин може бути багато. Наприклад, деякі не довіряють цій допомозі як такий, інші не вірять, що безкоштовна психотерапія працює (у більшості випадків переселенцям психологічну допомогу надають безкоштовно), хтось не може довіритись малознайомій людині. Спираючись на вищезазначену інформацію та на діаграму 3, можна підбити підсумок, що інститут психологічної допомоги в контексті переселення в Україні не достатньо розвинений. Люди рідко звертаються за подібною допомогою, а ресурси, які різні інституції виділяють на психологічні консультації для ВПО, використовуються без очікуваного ефекту.

Висновки

На основі проведеного дослідження можна зробити висновок, що внутрішнє переміщення залишається безперервним

Діаграма 3. Порівняння потреб ВПО і послуг, які надають переселенцям

процесом. І, хоч основна хвиля була в 2014 році, бойові дії на сході тривають, а Крим залишається територією, майбутнє якої достеменно невідоме. Внутрішнє переміщення спровокувало виникнення нових інститутів.

В українському суспільстві сформувалась нова соціальна група – внутрішньо переміщені особи. Населення певною мірою розділилося на переселенців та непереселенців. Між цими соціальними групами сформувалась система зв'язків, які мають певні специфічні особливості.

Процес внутрішнього переміщення дав змогу побачити чимало інституціональних проблем України. Найважливіші з них такі: проблема формалізації (обліку), проблема державної фінансової підтримки, відмова від власних громадян (визнання їх нерезидентами), створення умов неможливості голосування ВПО на місцевих виборах, проблема захисту приватної та

державної власності, відсутність ефективної політики захисту територіальної цілісності України, невідповідність допомоги переселенцям їхнім реальним потребам.

Окреслені проблеми свідчать про глибину і вкоріненість системи, яка спричиняє такі концептуальні проблеми майже в усіх сферах суспільства. Це свідчить про те, що Україна потрапила до «порочного кола» (за Д. Аджемоглу, Д. Робінсоном) [1], або path dependence (за Д. Нортон). Зміна «порочного» кола на «добродесне» – основне завдання для українців, у протилежному разі гальмується розвиток економіки та надто повільно впроваджуються ефективні інститути.

Подальше дослідження і моніторинг процесу внутрішнього переміщення дасть можливість приймати виважені стратегічні рішення урядом та іншими організаціями для розв'язання інституціональних проблем.

Література

1. Аджемоглу Д. Чому нації занепадають. Походження влади, багатства та бідності / Аджемоглу Д., Робінсон Д. – К: Наш формат, 2016. – 440 с.
2. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 28.12.2014 № 77-VIII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.golovbukh.ua/regulations/8186/10462/460501/>
3. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1207-18>
4. Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України: Закон України від 12.08.2014 № 685-VIII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1636-18>
5. Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції: Закон України від 02.09.2014 № 1774-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1669-18>
6. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 1 жовтня 2014 р. № 505: Постанова Кабінету міністрів України від 15.06.2015 № 427. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/427-2015-%D0%BF>
7. Про облік внутрішньо переміщених осіб від 1 жовтня 2014 р. № 509: Постанова Кабінету міністрів України від 01.10.2014 №509 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/509-2014-%D0%BF>
8. Про обмеження поставок окремих товарів (робіт, послуг) з тимчасово окупованої території на іншу територію України та/або з іншої території України на тимчасово окуповану територію: Постанова Кабінету міністрів України від 16 грудня 2015 р. № 1035. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248714822>
9. Про затвердження переліку населених пунктів, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження, та переліку населених пунктів, що розташовані на лінії зіткнення: Розпорядження Кабінету міністрів України від 7 листопада 2014 р. № 1085-р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1085-2014-%D1%80>
10. Про застосування окремих норм валютного законодавства під час режиму тимчасової оку-

пації на території вільної економічної зони «Крим»: Постанова Правління Національного банку України від 03.11.2014 № 699. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=11719725>

11. Обліковано 1 623 726 переселенців, – Мінсоцполітики: Міністерство соціальної політики України (офіційний веб-портал) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.msp.gov.ua/news/12682.html>

12. Заборонено забороняти: Офіційна платформа депутатського об'єднання. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forbiddentoforbid.org.ua/uk/vlada-maie-zabezpechiti-pereselencyam-m/>

13. Інтерактивна карта допомоги переселенцям VPO-SOS. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vpo-sos.org/help-service/provided_help/

14. Архів курсов НБУ: Финансовый портал Минфин. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://index.minfin.com.ua/arch/?nbu&2014-10-01>

Періодизація генезису прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні

Стаття присвячена визначенню основних закономірностей розвитку прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання у контексті державно-правового розвитку українських земель. Встановлені характерні ознаки та особливості розвитку цих прав у різні історичні періоди становлення української державності. Автор пропонує періодизацію історичного розвитку прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання на українських землях від часів Київської Русі до періоду незалежної України.

Ключові слова: генезис розвитку прав, історичний період, право на вільний вибір місця проживання, право на свободу пересування.

Ю.И. Миколаенко
аспирант,

Университет экономики и права «КРОК»

Периодизация генезиса прав на свободу передвижения и свободный выбор места жительства в Украине

Статья посвящена раскрытию основных закономерностей развития прав на свободу передвижения и свободный выбор места жительства в контексте государственно-правового развития украинских земель. Определены характерные признаки и особенности развития этих прав на разных исторических этапах развития украинской государственности. Автор предлагает периодизацию исторического развития прав на свободу передвижения и свободный выбор места жительства на украинских землях со времен Киевской Руси до периода независимости Украины.

Ключевые слова: генезис развития прав, исторический период, право на свободный выбор места жительства, право на свободу передвижения.

J. Mykolaenko
graduate student,
«KROK» University

Periodization of the Genesis of Rights to Freedom of Movement and Free Selection of Place of Residence in Ukraine

The article is devoted to the determination of the basic regularities of development of the rights to freedom of movement and free choice of place of residence in the context of state-legal development of Ukrainian lands. The characteristic features and peculiarities of the development of these rights in different historical periods of the formation of Ukrainian statehood are established. The author proposes

a periodization of the historical development of the rights to freedom of movement and free choice of place of residence on Ukrainian lands from the time of Kievan Rus to the period of independent Ukraine.

Key words: *the genesis of the development of rights, the historical period, the right to free choice of place of residence, the right to freedom of movement.*

Постановка проблеми

Права людини, їхнє втілення у нормативне поле держави, гарантування та виконання – тема, що є вічною для юридичної науки. Разом із тим, сьогодні в Україні дійсно назріла реальна необхідність оновлення Конституції України, у тому числі в частині удосконалення положень щодо прав людини. Про це, зокрема, свідчить і конституційна реформа, яка триває нині в нашій державі та передбачає конституційні зміни у трьох напрямках: децентралізація; реформа правосуддя; права людини. Права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання також відносяться до основоположних прав і свобод людини, які потребують перегляду та удосконалення у світлі як євроінтеграційних процесів в Україні, так і в частині дотримання їх на окупованих територіях та зонах проведення антитерористичної операції. Саме тому не викликає сумнівів те, що процес удосконалення Основного Закону держави вимагає, серед іншого, й фундаментального історико-теоретичного дослідження розвитку прав людини, яке дозволило б унеможливити помилки та прорахунки під час розробки конституційних змін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питанням генезису прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні присвячено чималу кількість праць вітчизняних авторів. Зокрема, історико-правові аспекти розвитку цих прав досліджували такі вчені, як Брага І.Ю., Голубка І.І., Головка Б.Г., Динько О.Ф., Коробочкіна Л.Л., Плещий С.Ф., Савранчук Л.Л., Тарапака І.Ю., Чехович С.Б. та інші. Проте багатовимірність даної наукової тематики, існування діаметрально протилежних, іноді суперечливих наукових позицій з досліджуваної проблематики обумовлює потребу більш детального її висвітлення й аналізу.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Нині так і залишаються невирішеними окремі питання періодизації прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні.

Формулювання цілей статті

Метою даної статі є дослідження процесу розвитку прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні в його ретроспективі, що включатиме визначення характерних рис та особливостей їх правового регулювання у різні історичні періоди розвитку української державності та виокремлення періодів цього процесу.

Виклад основного матеріалу дослідження

На світанку державно-правового розвитку українських земель, а саме в добу Київської Русі, можемо віднайти перші паростки розвитку права на свободу пересування в Україні, що відображені в низці історичних пам'яток, насамперед правових договорах між Київською Руссю та Візантійською імперією 907-го, 911-го та 944 рр., які є найдавнішим письмовим джерелом давньоруської державності та права.

Перший відомий історикам договір Русі з Візантією укладено 911 р., а за новітніми даними – 912 р., між великим князем київським Олегом й імператором Левом VI та його співправителем Олександром. Цьому передувала угода, укладена 907 р. після переможного походу Олега на Константинополь. Договір 911 р. створював режим найбільшого сприяння русичам на ринках імперії, так само і візантійським купцям на Русі: вони мали бути забезпечені там житлом, харчами і припасами на зворотний шлях. До речі, таких вигод не мали купці жодної іншої країни [11. с. 173; 21 с. 81-92].

За висновками спеціалістів, порівняно з договором 911 р., у договорі 945 р. більш жорсткими стали правила в'їзду до Візантії: раніше для цього вистачало однієї печатки, а тепер русичі повинні були мати з собою спеціальну княжу грамоту, в якій поіменно перераховувалися всі гості. Без такого дозволу вони затримувалися, а в разі опору їх дозволялося навіть вбивати. Стаття 2 договору обмежувала обсяг торговельних операцій та свободу пересування руських послів і купців: жити вони могли лише у передмістях Царгорода, а у столицю заходили лише без зброї, не більш як 50 осіб і тільки у супроводі імператорського чиновника. Зимувати руським купцям у Візантії заборонялося. Цілком можливо, що такі заходи були викликані не досить чемним ставленням русичів до грецького населення, з вчиненням з їхнього боку кривди і бешкетів [10; 11. с. 174; 30].

На території ж Київської Русі, порівняно з жорсткими правилами в'їзду й перебування іноземців у Візантійській імперії, чужинці-купці не переслідувалися, мали вільний доступ до країни і не зазнавали посягань на свою свободу і майно. Таке відношення сприяло розповсюдженню та розмаїттю чужинських колоній, які ще називали «гостинними дворами» чи «факторіями» [20, с. 77; 22, с. 77].

Як стверджують українські дослідники І.Ю. Брага та Л.Л. Коробочкіна, саме за часів Київської Русі засновано і перші вітчизняні елементи паспортного режиму. За їх словами, відомості про державно-правові елементи паспортного режиму на території сучасної України містяться в Лаврентіївському літописі та датуються 945 р. Вважається, що саме Київське та Новгородське князівства поклади початок обліку населення на Русі. Крім того, за часів Київської Русі своєрідним посвідченням особи в деяких племенах був пояс, за орнаментом якого визначали вік та місце проживання його власника. Наявність зазначеного культового предмета як знака ідентифікаційного характеру надавала можливість їхньому власнику здійснювати визначені ним функції, зокрема перетинати кордон [3, с. 103; 19, с. 15; 26].

Наступним етапом історії розвитку прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні у контексті державно-правового розвитку українських земель слід розглядати період одночасного перебування частин України у складі Московського царства та Великого князівства Литовського, а пізніше – Речі Посполитої.

Як відомо, на формування правової системи, у тому числі на розвиток прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, розвиток українських земель, які були підпорядковані Великому князівству Литовському, а згодом приєднані до Польщі, вплинуло законодавство Литви та Німеччини і перш за все – статuti Великого князівства Литовського та збірники магдебурзького права.

Можна погодитись із висновками деяких українських дослідників про те, що у період литовсько-польської доби свобода пересування та вільний вибір місця проживання особи залежали від її соціального стану, з характерними для ранньофеодальних держав обмеженнями та привілеями [2. с. 74-77; 6, с. 55-56].

Справді, у привілеях великих князів Литовських Казимира Ягайловича 1447 р. і Олександра Казимировича 1492 р. людям шляхетсько-боярського стану надавалося право на вільний в'їзд і виїзд з країни [35, с. 107].

У Литовському статуті 1529 р. була стаття, що регулювала вихід селян від феодала до міста. Селяни, які прибували до міста, мали негайно сповістити про це «місцевого бургомистра». Останній мусив зібрати відповідні довідки про прибулих і отримати від їхніх володарів підтвердження про те, що вони відпущені у зв'язку з голодом. І коли перевіркою встановлювали, що феодал «геть їх вибив, не хочаючи їх годувати», покріпачені вважалися вільними [13. с. 380].

Внаслідок проведення аграрної та фінансово-податкової реформи та прийняття правового документа «Устава на волоки» 1557 р., процес закріпачення селянства набув ще більших обертів. Так, за третім Литовським статутом 1588 р. селя-

нин, який прожив на землі пана десять років, набував статус кріпака. Удвічі, з десяти до двадцяти років, збільшувався термін розшуку кріпаків-втікачів [8, с. 57-58; 12, с. 176].

Процес закріпачення селян, який відбувався у цей історичний період і на українських землях, що відносились до Московського царства, також супроводжувався посиленням методів регулювання обліку та переміщення осіб. Так, документами, що відображали надання волі холопам та на деякий час посвідчували їхню особу, були так звані «відпускні», перші відомості про які датуються 1482 р. Наприклад, у «Судебнику» 1550 р. видача «відпускної» холопу могла бути здійснена лише рішенням відповідного суду. У нормативно-правовому документі церковного права «Стоглав» 1551 р. приймати на службу священників і дияконів, що прийшли з інших єпархій, дозволялося лише за умови наявності у них відпускних грамот від архієрея за попереднім місцем служби. Відповідно до «Соборного Уложення» 1649 р. основним документом, що засвідчував особу відпущеної на волю людини, хоча й залишались «відпускні», але значно пом'якшились умови пересування для торговців [3, с. 104].

Закладення ж підвалин державницького підходу в питанні законодавчого регулювання прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання розпочалося за правління російського царя, а з 1721 року – імператора Всеросійського Петра I, який, керуючись європейським досвідом, видав низку відповідних указів.

Так, указом «Про приїжджих іноземців» стали детально регламентуватись правила в'їзду, реєстрації та обліку іноземців на території Московського царства. Посвідченням реєстрації був «абшит», який, зокрема, давав право на виїзд із країни. Указами 1719-го, 1720-го та 1723 рр. запроваджувалася паспортна система у Росії: право отримувати паспорти було надано особам недворянського походження, а указом 1722 р. паспорти повинні були отримувати всі відпущені на волю селяни [4, с. 93; 28, с. 103-104].

Окремої уваги, з нашої точки зору, потребує опис та характеристика часів українського козацтва – Запорізької Січі та Гетьманщини, яка проіснувала до 1764 р., у якому відповідним наказом російської імператриці Катерини II інститут гетьмана було скасовано, а ще через рік Гетьманщину реформовано в Малоросійську губернію.

Більшість вітчизняних дослідників схиляються до думки про здебільшого гуманістичний характер розвитку прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання на території Запорізької Січі. Так, за словами І.І. Голубки та С.Ф. Плєцького, тривалий час жодних обмежень свободи пересування на території Запорізької Січі не передбачалося [6, с. 43-44; 24, с. 24].

Однак, на думку Л.Л. Коробочкіної, певний контроль за пересуванням все ж таки здійснювався: пересування купців на території Січі було дозволене лише за наявності документів від козацької адміністрації. Крім того, контроль за перетинанням запорізько-польського кордону здійснювали за допомогою листів (паспортів) для козаків та атестацій для польської сторони. Дослідниця зауважує, що введення паспортного режиму того часу було обумовлене необхідністю захищати права козаків, а не метою встановлення тотального контролю над ними [19, с. 4-5].

Як вказує С.Ф. Плєцький, становлення запорізької паспортної системи, вірогідно, почалося в часи Кримського Коша. З Олешківською Січчю пов'язані факти систематичного (за допомогою письмових документів) контролю за пересуванням козаків і рухом подорожніх Запорозькими вольностями. Це було зумовлене потребою в регулюванні транзитної торгівлі, охороною кордонів, а також слугувало засобом подолання ізоляції, у якій опинилися запорожці, оскільки російський уряд забороняв українцям будь-які контакти з опальними козаками [24, с. 25].

За часів Гетьманщини гуманістичний характер розвитку прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання поступово став обмежуватися під впливом

антиукраїнської політики Московського царства. Характеризуючи даний період, І.І. Голубка звертає увагу і на Коломацькі статті, укладені 25 липня 1687 р. між гетьманом Іваном Мазепою та козацькою старшиною, з однієї сторони, та царями Іваном Олексійовичем, Петром Олексійовичем (Петром I) та царівною Софією, з іншої. Обмежуючи українську автономію, вони, зокрема, дозволяли вільне пересування українців територією Московського царства [6, с. 45-46].

У 1739 р. було заборонене переселення зі Слобожанщини на територію Гетьманату, 1750 р. гетьман Кирило Розумовський заборонив без його дозволу видавати будь-кому паспорти для поїздок до Москви та Петербурга, а в 1761 р., згідно з ордером гетьмана Кирила Розумовського, утруднено вихід на нове місце проживання: щоб оселитися на ньому, належало пред'явити письмову згоду попереднього власника. Зрештою, вже після ліквідації Гетьманщини імператорський указ від 3 травня 1783 р. проголосив остаточну заборону селянських переміщень [24, с. 26; 35, с. 303-307].

Як зазначає вітчизняна дослідниця Л.Л. Коробочкіна, паспортний режим часів перебування українських земель у складі Російської імперії характеризується класовим характером і постає безвідмовним інструментом у справі закріпачення населення на певній території, встановлення контролю за переміщенням усіх верств населення, збору податків, здійснення фінансових та поліцейських дій [19, с. 4-5].

Справді, елементи паспортної системи на території Російської імперії поступово змінювалися в бік нерівності класового поділу та усіляких обмежень.

При царюванні російського імператора Павла I було введено суттєві обмеження для виїзду російських підданих за кордон: імператор спорудив свого роду «залізну завісу», зробивши для своїх підданих, особливо для молоді, майже неможливим відвідування Західної Європи, в тому числі для навчання. Продовжуючи такий же курс державної політики у зазначеному питанні, імператор Микола I законом 1831

р. встановив норму, згідно з якою молоді люди від 10 до 18 років зобов'язані виховуватися в Росії; виїзд за кордон дозволявся імператорським рішенням. Санкцією за його порушення була втрата права на державну службу. Досить часто особи, які отримали імператорський дозвіл на виїзд за кордон, залишалися там проживати невизначений строк і фактично перетворювалися на переселенців, тому Указом від 1834 р. під небезпекою визнання бути винним у недозволеному залишенні батьківщини дворянам встановлювався п'ятирічний термін перебування за кордоном, а для осіб інших станів - не більш як трирічний [31, с. 25-26; 33].

3 червня 1884 р. Державною Думою Російської імперії було схвалено новий Статут про паспорти або «Положення про види на проживання» [5, с. 49; 25], а наступним кроком до законодавчого унормування реєстрації населення в Російській імперії стало прийняття у 1903 р. Статуту «Про паспортну систему», відповідно до якого посвідченням на постійне проживання були строкові паспорти і паспортні книжки, які були посвідкою на постійне проживання. Без паспортів можна було поїхати чи піти в межах свого повіту не більш ніж на 50 верст і на термін не більше року [28, с. 104].

Як зазначає І.Ю. Тарапака, у Російській імперії до державної реформи 1905-1906 рр. особа не мала жодних суб'єктивних прав щодо держави і її статус визначався виключно об'єктивним правопорядком [31, с. 28]. Вперше право на свободу пересування та вільний вибір місця проживання на території Російської імперії було задекларовано у Маніфесті 1905 р., який було підписано російським імператором Миколою II під впливом революційних подій [32].

У другій половині XVIII ст. західно-українські землі перейшли під владу Австрійської, а згодом Австро-Угорської монархії, і, звичайно, на цю територію поширювалася дія органів влади й управління держави. І хоча імперія складалася з двох частин: Австрії (Цисленталії) та Угорщини (Транслейтанії), більшість західноукра-

їнських земель перебували під владою Австрії [7, с. 52].

Найбільш важливим законодавчим актом, прийнятим у період існування Австро-Угорщини, у тому числі й у контексті нашого дослідження, є Конституція Австрії, що була остаточно доповнена у 1867 р. важливими конституційними законами, зокрема Основним законом про загальні права громадян, який отримав погодження цісаря 21 грудня 1867 р. та у якому були задекларовані права на свободу переселення особи та переміщення майна та свободу еміграції. Хоча, як стверджують окремі дослідники, австрійська Конституція 1867 р. мала значною мірою декларативний характер, оскільки, закріплюючи загальні права громадян на папері, вона не передбачала дієвих механізмів їхнього захисту, що ставало причиною їх відвертого ігнорування або порушення [34, с. 90]. Тим не менше, на наш погляд, закріплення на конституційному рівні, зокрема права на свободу еміграції, стало вагомим позитивним чинником багатьох суспільних процесів у державі.

Дослідження численних історичних джерел дає підстави констатувати, що революційні події в Росії та Україні першої чверті XX ст. активізували українське співтовариство та без перебільшення ознаменували початок епохи новітньої історії державності України. Йдеться про утворення Української та Західноукраїнської Народних Республік. І хоча цей період був досить коротким, його значення в історії розвитку прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні, з нашої точки зору, є неоцінним, оскільки саме у ці часи було закладено основи національного конституційно-правового регулювання.

Так, розділ II Конституції УНР або «Статуту про державний устрій, права і вільності УНР» від 29 квітня 1918 р. присвячений правам громадян. Зокрема, ст. 18 визначила, що кожний громадянин УНР і всі інші на її території мають «повну свободу перемін місця пробування». Ці права могли обмежуватися лише спеціальними законами [14, с. 330-335].

Вітчизняний дослідник І.І. Голубка наголошує, що важливе значення для гарантування прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання мали й інші положення II розділу Конституції УНР, зокрема ст. 12 та ст. 13, остання з яких передбачала, що громадянин УНР і ніхто інший не може бути затриманий на її території без судового наказу інакше, «як на гарячій вчинку». Але і в такому випадку він має бути випущений не пізніше, ніж за 24 години, коли суд не встановить «якогось способу його затримання» [6, с. 48], а, на думку В.В. Семенюка, статті Конституції УНР, що гарантували свободи вибору людини, зокрема й свободу пересування, є втіленням християнських засад [29, 70].

Генезис прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання періоду становлення і розвитку України з 1917 р. як радянської республіки, а з 1922 р. – як союзної радянської республіки у складі СРСР досить детально описано в численних наукових працях, тому ми зупинимося лише на його знакових характеристиках.

Достатньо лише констатації того факту, що жодна з Конституцій УРСР, яких було чотири: 1919 р., 1929 р., 1937 р. та 1978 р., не закріплювала і не гарантувала прав на свободу пересування і вільний вибір місця проживання [15; 16; 17; 18], що, з нашої точки зору, стало не тільки кроком назад у розвитку основних прав та свобод людини, а й створювало непереборну правову, інформаційну, культурну прірву між громадянами СРСР та всім цивілізованим людським співтовариством.

27 грудня 1932 р. було видано основоположний документ про створення в СРСР єдиної паспортної системи з обов'язковою пропискою. Радянська влада запровадила нову паспортну систему, що була значно суворішою, ніж за російського царату. Згідно з постановою ЦВК і РНК СРСР від 1932 р. №84 «Про встановлення єдиної паспортної системи в Союзі РСР і обов'язкової прописки паспортів», усі громадяни віком від 16 років, окрім селян, які не входили до переліку власників

паспортів, повинні були мати паспорти з обов'язковою пропискою. В Україні ж паспорти запровадили тільки 1933 р., під час Голодомору, як зазначено в постанові ВУЦК та РНК УРСР від 4 липня 1933 р., з метою: «врегулювання притоку населення до міста», «очищення міст» від голодуючих колгоспників, розкуркулених, кримінальних та політичних злочинців, «шпигунів і диверсантів». Лише у серпні 1974 р. право на отримання паспорта поширилося на всіх громадян СРСР [23, с. 38-39; 27; 28, с. 105].

Усі дослідники означеної проблематики однастайні у висновках про тотальне обмеження та навіть відверте потурання прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання за радянської доби [1, с. 242; 9, с. 4-5; 19, с. 4-5; 31, с. 29].

З проголошенням у 1991 р. незалежності України розпочався новітній етап розвитку прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні. Нині саме Конституція України у ст. 33 закріплює права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, які, своєю чергою, набули подальшого розвитку в системі національного законодавства.

Висновки

У підсумку можемо констатувати, що періодизацію генези прав на свободу пересування на вільний вибір місця проживання в Україні у контексті особливостей її державно-правового розвитку доцільно розподілити на сім історичних етапів, а саме: заснування перших державно-правових елементів паспортно-реєстраційного режиму та розвиток договірної права часів Київської Русі (X ст. – перша половина XIII ст.); період дії польсько-литовського та московського законодавства (друга половина XIV ст. – 1721 р.); правові акти часів Запорізької Січі та Гетьманщини (друга половина XVI ст. – 1764 р.); законодавство щодо правового регулювання свободи пересування та вільного вибору місця проживання за часів перебування українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій (1721 – 1918 рр.); конституційне закріплення права на свободу пересування у добу українського національного відродження (1917 – 1921 рр.); законодавство радянського періоду (1917 – 1991 рр.) та законодавство про права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання незалежної України (1991 р. – донині).

Література

1. Барський В.Р. Свобода пересування та вибору місця проживання за законодавством України / В.Р. Барський // Актуальні проблеми держави і права – 2004 – С.251-256.
2. Безклубий О. Сутність та склад особистих немайнових відносин за Статутами Великого князівства Литовського / О. Безклубий // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка – 2013. – Юридичні науки – № 2(96). – С. 74-77.
3. Брага І.Ю. Деякі питання становлення та розвитку паспортно-реєстраційної системи на території українських земель / І.Ю. Брага // Право і суспільство – 2017. – № 3 Частина 2. – С. 102-106.
4. Гіжевський В.К. Адміністративно-правове регулювання міграції та реєстрації фізичних осіб в Україні [навч. посіб. для ВНЗ] / В.К. Гіжевський, С.Я. Мосьондз. С.С. Саїв; Ун-т економіки та права «КРОК», 2008 – К. : Магістр - XXI ст. – 198 с.
5. Головко Б.Г. Особливості організації паспортної системи в Російській імперії XIX ст. / Б.Г. Головко // Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Харків : ХНУВС, 2015. – С. 47-50.
6. Голубка І.І. Конституційні права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні та країнах ЄС: порівняльно-правовий аналіз. дис. к.ю.н. : 12.00.02 / Голубка Іван Іванович. – Ужгород, 2016. – 240 с.
7. Гончаренко В. Законодавчі органи Австро-Угорської монархії під час перебування в її складі західноукраїнських земель / В. Гончаренко // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – № 4. – С. 52-60.

8. Гурбик А.О. Волочна поміра на українських землях у складі Великого князівства Литовського у XVI ст. / А.О. Гурбик // Український історичний журнал – 1996. – № 4. – С. 49-61.
9. Динько О.Ф. Зміст гарантії забезпечення реалізації свободи пересування людини і громадянина в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук :12.00.02 / О.Ф. Динько. – Київ, 2003. – 13 с..
10. Домановська М.О. Лавровський (1825-1899) про русько-візантійські угоди X ст. [Електронний ресурс] / М. Домановська. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/57272/11-Domanovsky.pdf?sequence=1>.
11. Задорожній О.В. Міжнародно-правова діяльність князів Київської Русі періоду «відносної централізації»: від Аскольда до Святослава (IX-X ст.) / О.В. Задорожній // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2014. Серія Право. – Випуск 27. Том 3. – С. 171-175.
12. Іванов В.М. Історія держави і права України : підручник. / В.М. Іванов – К. : КУП НАНУ, 2013. – 892 с.
13. Історія держави і права України. Підручник у 2-х т. [За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка]. – Т. 1. – К.: Концерн «Видавничий Дім» Ін Юре», 2003. – 656 с.
14. Конституція Української Народної Республіки (Статут про Державний устрій, права і вільності УНР) // Українська Центральна Рада : док. і матеріали : у 2 т. – К., 1997. – Т. 2 : 10 груд. 1917 р. – 29 квіт. 1918 р. – С. 330-335.
15. Конституция Украинской Социалистической Советской Республики, утвержденная Всеукраинским съездом Советов в заседании 10-го марта 1919 г. и принятая в окончательной редакции Всеукраинским Центральным Исполнительным Комитетом в заседании 14-го марта 1919 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://xn--h1aemethbj4a4h.org.ua/istoriya-konstituci%D1%97-ukra%D1%97ni/kostituciya-ursr-1919-r/tekst-konstituci%D1%97-ursr-1919-r/>.
16. Конституція (основний закон) Української соціалістичної радянської республіки від 15 травня 1929 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1929.html>.
17. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 30 січня 1937 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/001_001.
18. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 20 квітня 1978 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html>.
19. Коробочкіна Л.Л. Паспортний режим в Україні як вид адміністративно-правового режиму : дис. ... канд. юрид. наук :12.00.07 / Любов Леонідівна Коробочкіна. – Одеса, 2016. – 233 с.
20. Лашенко Р. Лекції по історії українського права. Частина перша: Княжа доба / Р. Лашенко. – Прага, 1923. – С. 77.
21. Литаврин Г.Г. Условия пребывания древних русов в Константинополе в X в. и их юридический статус / Г.Г. Литаврин. Византийский временник, 1993. Т. 54. – С. 81-92.
22. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / Упоряд.: І.О. Кресіна, В.Ф. Панібудьласка; За ред. В.Ф. Панібудьласки. – К., 1997. – Ч. 2. – С. 77.
23. Патик Л.Л. Історичні етапи розвитку та становлення системи паспортної реєстрації України / Л.Л. Патик // Економіка. Фінанси. Право. – 2009. – № 7. – С. 38-39.
24. Плещкий С.Ф. Паспортна система Нової Січі (1734-1775 рр.) / С.Ф. Плещкий // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С.24-37.
25. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. – Т. 15. – Спб, 1899. – 750 с.
26. Полное собрание русских летописей. – Т. 1. Лаврентьевская летопись. – Л., 1926. – Стлб. 275–286. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/lavrlet/lavr14.htm>.
27. Про затвердження Положення про паспортну систему в СРСР: Постанова Ради Міністрів СРСР від 28 серпня 1974 р. №677. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0677400-74>.
28. Савранчук Л. Л. Історія становлення та розвитку дозволу на в'їзд та виїзд іноземних громадян з України / Л.Л. Савранчук // Держава і право. – 2010. – Випуск 48. – С. 101-106.
29. Семенюк В.В. Особливості втілення християнських засад у положеннях Універсалів Центральної Ради УНР та Конституції УНР / В.В. Семенюк // Науково-інформаційний вісник. Серія Право. – 2012. – № 5. – С. 67-72.
30. Тараненко О.М. Право і законодавство Київської Русі Історія української культури. Київ,

2001. Том 1. [Електронний ресурс] / О.М. Тараненко. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/istkult/ikult08.htm>.

31. Тарапака І.Ю. Адміністративно-правове регулювання свободи пересування та вільного вибору місця проживання в Україні: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Ірина Юріївна Тарапака. – Одеса, 2016. – 238 с.

32. Усенко П.Г. МАНІФЕСТ 17 ЖОВТНЯ 1905, «Найвищий маніфест» («Высочайший манифест»). [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2009. – 790 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Manifest_17_1905.

33. Чехович С.Б. Юридичні аспекти міграційних процесів в Україні : [навч. посіб.] / С.Б. Чехович. – К. : МАУП, 2001. – 288 с.

34. Шандала О.О. Правове регулювання громадянства та правовий статус громадян в Австро-Угорській імперії / О.О. Шандала // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2015. – Серія ПРАВО. Випуск 32. Том 1. – С. 88-91.

35. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.: [навч. посіб.] / Н.М. Яковенко – Київ: Генеза, 1997. – 380 с.

Тенденції розвитку договірно-правового регулювання торговельно-економічної співпраці України та Республіки Кіпр

У статті досліджується процес становлення та розвитку договірно-правової бази торговельно-економічних українсько-кіпрських відносин. Напрями формування нормативно-правової бази, що слугуватиме створенню сприятливого інвестиційного клімату, активізації двосторонньої економічної діяльності між Республікою Кіпр та Україною аналізуються на прикладі договору про уникнення подвійного оподаткування.

Ключові слова: євроінтеграція, співробітництво, інтеграційні процеси, торговельно-економічне співробітництво, українсько-кіпрські відносини, подвійне оподаткування.

В.И. Светлак
аспирантка,

Университет экономики и права «КРОК»

Тенденции развития договорно-правового регулирования торгово-экономического сотрудничества Украины и Республики Кипр

В статье исследуется процесс становления и развития договорно-правовой базы торгово-экономических украинско-кипрских отношений. Направления формирования нормативно-правовой базы, которая послужит созданию благоприятного инвестиционного климата, активизации двусторонней экономической деятельности между Республикой Кипр и Украиной анализируются на примере договора об избежании двойного налогообложения.

Ключевые слова: евроинтеграция, сотрудничество, интеграционные процессы, торгово-экономическое сотрудничество, украинско-кипрские отношения, двойное налогообложение.

V. Svitlak
Postgraduate Student,
«KROK» University

Tendencies of Development in Legal Treaty Regulation of Trade and Economic Cooperation Between Ukraine and the Republic of Cyprus

Article examines the process of formation and development of the legal treaty framework in trade and economic relations between Ukraine and the Republic of Cyprus. Areas of forming the regulatory

framework, which serve to create a favorable investment climate, activation of bilateral economic activities between the Republic of Cyprus and Ukraine, are analyzed on the example of a double taxation agreement.

Key words: European integration, cooperation, integration processes, trade and economic co-operation, Ukraine and the Republic of Cyprus relations, double taxation.

Постановка проблеми

Висвітлення окремих аспектів українсько-кіпрського торговельно-економічного співробітництва обумовлене потребою дослідження тенденцій розвитку нормативно-правового регулювання даних відносин, їх змісту, значення та наслідків. Так, нещодавно Уряд України подав на ратифікацію Верховній Раді України Протокол про внесення змін до Конвенції між Урядом України і Урядом Республіки Кіпр про уникнення подвійного оподаткування та запобігання податковим ухиленням стосовно податків на доходи [1]. На нашу думку, такі зміни в законодавстві спрямовані на модернізацію існуючих торговельно-економічних відносин між Республікою Кіпр та Україною, стимулювання економічного розвитку та гармонізацію українського законодавства до стандартів, що діють у ЄС. Своєю чергою, теоретико-правове осмислення інституційних основ українсько-кіпрської співпраці дасть можливість сформулювати конкретні заходи, спрямовані на зміцнення міждержавних відносин в торговельно-економічній, інвестиційній та інших сферах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питанням генези та розвитку українсько-кіпрських відносин присвячені праці К. Балабанова та Б. Гуменюка. Аналіз економічних чинників інвестиційної, фінансової, торговельно-економічної співпраці представлений вченими О. Булатовою, Я. Дубенюк, О. Макарюком та іншими. Значна увага договірно-правовому забезпеченню в організаційно-правовому механізмі співробітництва приділена у працях М. Буроменського, І. Лукашука, Ю. Палагнюк, А. Талалаєва та ін. Разом з тим окремого дослідження потребує договірно-правова база та інституційні основи торговельно-економічного співро-

бітництва між Україною та Республікою Кіпр.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Незважаючи на існуючі дослідження українсько-кіпрських відносин, слід констатувати відсутність комплексного загальнотеоретичного дослідження інституційних основ генези та розвитку правового забезпечення торговельно-економічного співробітництва України та Республіки Кіпр.

Формулювання цілей статті

Метою публікації є дослідження напрямів розвитку договірно-правового регулювання торговельно-економічного співробітництва України та Республіки Кіпр в умовах глобалізації та інтеграції світової економіки.

Виклад основного матеріалу дослідження

Відносини України та Республіки Кіпр сьогодні набувають для нашої держави особливого значення. Адже, відповідно до загальної статистичної інформації, представленої на офіційному сайті Посольства України в Республіці Кіпр, за результатами торгівлі товарами з Республікою Кіпр протягом січня-жовтня 2016 року Україна з показником 21,9 млн євро посіла третє місце серед країн-експортерів товарів власного виробництва до Республіки Кіпр серед країн Європи, які не є членами ЄС, випередивши Туречку Республіку (20,9 млн євро), Сербію (15 млн євро), Республіку Молдова (12,1 млн євро) та Королівство Норвегія (7,3 млн євро). Лідерами експорту товарів власного виробництва до Республіки Кіпр серед країн Європи залишилися РФ (37,6 млн євро) та Швейцарська Конфедерація (35,4 млн євро) [2].

Не претендуючи на глибокий економічний аналіз представлених вище показників

співпраці між нашими країнами, напрошується очевидний висновок – українсько-кіпрське торговельно-економічне співробітництво динамічно розвивається, а Республіка Кіпр є стратегічним партнером України у всіх сферах без винятку, хоча пріоритетними, на наш погляд, залишаються торговельно-економічна та інвестиційна.

В даній статті ми зупинимось безпосередньо на характеристиці нормативно-правової бази торговельно-економічної співпраці. Загальний огляд нормативно-правової бази радянсько-кіпрських, а згодом і українсько-кіпрських відносин представлений у статті К. Балабанова «Кіпр – партнер для України» [3].

Формування організаційно-правового механізму співпраці між будь-якими країнами ґрунтується на домовленості між ними. Такі домовленості передбачають, як правило, підписання різного роду міжнародних двосторонніх документів. Наразі перелік чинних міжнародних документів між Україною і Республікою Кіпр нараховує 25 документів, з яких декларації, протоколи, угоди, меморандуми, конвенції.

За 25 років співробітництва між нашими країнами сформована сучасна договірно-правова база відносин України та Республіки Кіпр, яка охоплює широке коло сфер двостороннього співробітництва, включаючи торговельно-економічну, науково-технічну, культурно-гуманітарну, правоохоронну та ін.

Відправною точкою у формуванні загальної договірно-правової основи українсько-кіпрських відносин стало підписання 19 лютого 1992 року Протоколу про встановлення дипломатичних відносин між Україною і Республікою Кіпр [4]. Саме з цього часу започаткований розвиток договірно-правової бази співробітництва між обома країнами в політичній, торговельно-економічній та інших галузях.

Результатом прагнень обох країн до зміцнення економічного, наукового, технічного та промислового співробітництва задля взаємної вигоди стало підписання Угоди між Урядом України та Урядом

Республіки Кіпр про економічне, наукове, технічне та промислове співробітництво (ратифікація 12 січня 2012 року) [5]. Укладення подібних міжнародних договорів в сучасній правовій доктрині розглядається як одна з основних форм міжнародної співпраці держав у різних сферах.

Так, вищеназвана Угода передбачає пріоритетні засади та основні шляхи українсько-кіпрського співробітництва, зокрема: «...сприяння у створенні промислових комплексів, розширенні та модернізації промислових підприємств; фінансування розроблення програм та проектів на основі довгострокових домовленостей; обмін науковою та технологічною інформацією; розроблення довгострокових програм та проектів; обмін технічними спеціалістами та науково-дослідним устаткуванням; сприяння розвитку інфраструктурних проектів; сприяння туризму; інші форми економічного, наукового та технічного співробітництва відповідно до потреб обох держав згідно з угодами, укладеними між двома Договірними Сторонами» [5]. На виконання положень ст. 6 Угоди для сприяння розвитку співробітництва у зазначених вище сферах в Україні в 2013 році також була створена Міжурядова українсько-кіпрська комісія.

Результатом ефективної співпраці України і Республіки Кіпр у розвитку та поглибленні взаємних економічних відносин стало також підписання 8 листопада 2012 року Конвенції між Урядом України і Урядом Республіки Кіпр про уникнення подвійного оподаткування та запобігання податковим ухиленням стосовно податків на доходи [6].

Про можливі труднощі, пов'язані із введенням в дію таких міжнародних податкових договорів на прикладах подібних міжнародних документів, в тому числі Конвенції між Урядом України і Урядом Республіки Кіпр, ідеться у статті О.В. Лепетюка [6, с. 6]. Важко не погодитися з аргументами автора, враховуючи той факт, що 11 грудня 2015 року був підписаний Протокол про внесення змін до Конвенції, а оновлена угода про оподаткування між Україною та Кіпром, щовідповідає

рекомендаціям Організації економічного співробітництва і розвитку, ще проходить процедуру ратифікації у Верховній Раді України. У разі ратифікації нової редакції Конвенції парламентами обох країн нові умови оподаткування пасивних доходів набудуть чинності не раніше 1 січня 2019 року.

Практика укладення подібних міжнародних документів є досить поширеною, адже міжнародні податкові угоди про уникнення подвійного оподаткування та запобігання податковим ухиленням закріплюють можливість сплачувати податки лише в одній країні та уникати подвійного оподаткування, що своєю чергою є основою правової регламентації міжнародних податкових відносин.

Важливою сферою співпраці наших країн також є залучення інвестицій, адже Кіпр був і залишається торговим і інвестиційним партнером України. Обсяг прямих українських інвестицій в економіку Кіпру в 2016 році становив 5,8 млрд \$, або 93,4 відсотка від загального обсягу українських прямих інвестицій за кордоном [7].

За інформацією Держстату України, іноземні інвестори вклали в економіку України в минулому році 4,406 млрд дол. прямих інвестицій (акціонерного капіталу), що на 642 млн дол., або на 17,1%, більше показника за 2015 рік. Згідно з офіційними даними, в 2016 році інвестиції надходили з 77 країн світу, при цьому основними інвесторами, на яких довелося майже 70% загального обсягу інвестицій, стали Росія – 1,667 млрд дол., Кіпр – 427,7 млн дол., Великобританія – 403,9 млн дол., Нідерланди – 255 млн дол. і Австрія – 249,9 млн дол. У 2016 році українські підприємства здійснили вкладення прямих інвестицій у 15 країн світу, при цьому найбільші обсяги припали на Кіпр, Віргінські острови, Австрію і РФ [8].

З метою створення сприятливого інвестиційного клімату наших країн прийнятий Меморандум про взаєморозуміння з питань сприяння інвестиційному співробітництву між Державним агентством з інвестицій та управління національними проектами України і Кіпрським агентст-

вом зі сприяння інвестицій (1 грудня 2012 року). Реалізація меморандуму сприятиме обміну досвідом у сфері залучення інвестицій та супроводу інвесторів.

Слід констатувати, що саме в період до 2012 року формування договірно-правового забезпечення українсько-кіпрських торговельно-економічних відносин було найбільш результативним та змістовним, адже прийняті в цей період міжнародні документи між двома державами фактично врегулювали основні напрями розвитку торговельно-економічних відносин.

Незважаючи на значну кількість договірно-правових актів, що становлять нормативно-правову основу регламентації торговельно-економічного співробітництва України і Республіки Кіпр, низка питань залишається поза межами правового регулювання. Так, починаючи з 1 січня 2016 року, після набуття чинності домовленостей про створення поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі між Україною та ЄС (членом якого також є Республіка Кіпр), в Україні має розпочатися активний процес імплементації міжнародних стандартів Організації економічного співробітництва та розвитку у національне законодавство.

Висновки

Аналіз генези, основних етапів розвитку та сучасного стану договірно-правової бази українсько-кіпрських торговельно-економічних відносин можна охарактеризувати як динамічний та результативний.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що на всіх етапах формування нормативно-правової основи українсько-кіпрського співробітництва пріоритетним напрямом був економічний. Двосторонні торговельно-економічні відносини між Україною та Республікою Кіпр на сучасному етапі виведені на рівень стратегічного партнерства. Розвиток двостороннього співробітництва у торговельно-економічній сфері передбачає пошук шляхів прискорення динаміки двосторонньої торгівлі та підтримки вітчизняних експортерів у виході на ринок Республіки Кіпр, а

також залучення кіпрських інвестицій в економіку України.

На наш погляд, сьогодні доцільно активізувати роботу з договірно-правового забезпечення двостороннього співробітництва у перспективних галузях, що становлять взаємний інтерес, та продовжити розширення договірно-правової бази двосторонніх відносин. Вважаємо, що динаміка та зміст двосторонніх відносин визначатимуться ефективністю взаємодії на пріоритетних та взаємовигідних для обох країн напрямках, адже розвиток українсько-кіпрської торговельно-економічної співпраці сприятиме підтриманню позитивної

динаміки економічного зростання та життєвого рівня населення; підвищенню рівня енергетичної безпеки та послабленню енергетичної залежності України; одержанню доступу до передових високих технологій та прискоренню інтеграції до міжнародних структур і організацій.

Уплані торговельно-економічного співробітництва України з Республікою Кіпр пріоритетними мають бути такі заходи, за яких розвиток торгівлі, розширення економічного співробітництва в галузях, що становлять взаємний інтерес, здійснюється на основі рівності, взаємної вигоди і міжнародного права.

Література

1. Про подання на ратифікацію Верховною Радою України Протоколу про внесення змін до Конвенції між Урядом України і Урядом Республіки Кіпр про уникнення подвійного оподаткування та запобігання податковим ухиленням стосовно податків на доходи : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 6 липня 2016 р. № 476-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=249177265>
2. Офіційний сайт Посольства України в Республіці Кіпр [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cyprus.mfa.gov.ua/ua/ukraine-cy/trade>
3. Балабанов К. Кіпр – партнер для України / К. Балабанов // Україна дипломатична. – 2012. – Вип. 13. – С. 148-182.
4. Протокол про встановлення дипломатичних відносин між Україною і Республікою Кіпр: Міжнародний документ від 19 лютого 1992 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/196_001
5. Конвенція між Урядом України і Урядом Республіки Кіпр про уникнення подвійного оподаткування та запобігання податковим ухиленням стосовно податків на доходи : Міжнародний документ від 08 листопада 2012 року (редакція від 10 жовтня 2013 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/196_016
6. Лепетюк О.В. Введення в дію договорів України про уникнення подвійного оподаткування з державами-членами ЄС / О.В. Лепетюк // Часопис Національного університету «Острозька академія». Сер. : Право. – 2014. – № 1. – С. 1-14.
7. Borys Humeniuk New opportunities and challenges in relations between Ukraine and Cyprus [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cyprus-mail.com/2017/02/21/new-opportunities-challenges-relations-ukraine-cyprus/?hilite=ukraine>
8. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

Формування правових засад діяльності органів примусового виконання судових рішень в Україні в роки незалежності

Стаття присвячена аналізу наукових підходів щодо визначення сфери правового регулювання діяльності органів примусового виконання судових рішень в Україні в роки незалежності і, відтак, частково з'ясуванню їх юридичної природи. Автором обґрунтовується теза про те, що спрямованість сфери правового регулювання діяльності органів примусового виконання судових рішень за роки незалежності України повністю трансформована з цивільно-правової на адміністративно-правову та продовжує розвиватись у цьому напрямі.

Ключові слова: виконавче провадження, органи примусового виконання судових рішень, адміністративно-правове регулювання, судова система.

І.Г. Француз

аспірант,

Університет економіки та права «КРОК»

Формирование правовых основ деятельности органов принудительного исполнения судебных решений в Украине в годы независимости

Статья посвящена анализу научных подходов к определению сферы правового регулирования деятельности органов принудительного исполнения судебных решений в Украине за годы независимости, и, в связи с этим, частично их юридической природы. Автором обосновывается тезис о том, что за годы независимости Украины направленность сферы правового регулирования деятельности органов принудительного исполнения судебных решений в Украине полностью трансформирована с гражданско-правовой на административно-правовую и продолжает развиваться в этом русле.

Ключевые слова: исполнительное производство, органы принудительного исполнения судебных решений, административно-правовое регулирование, судебная система.

I. Francuz

Postgraduate Student,

"KROK" University

Formation of the Legal Basis for the Judgments Enforcement Bodies Activities in Ukraine During the Years of Independence

The article is dedicated to analysis of scientific approaches to the definition of the scope of legal regulation of activities done by the judgments enforcement bodies in Ukraine during the years of

independence and, therefore, to the clarification of their legal nature. The author argues the thesis that the focus areas of legal regulation of the activities of the judgments enforcement bodies in the years of independence of Ukraine completely transformed from legal civil to legal administrative field, and continues to develop in this direction.

Key words: *enforcement proceedings, judgments enforcement bodies, legal administrative regulation, judiciary system.*

Постановка проблеми

Утворення самостійної і незалежної України у 1991 році зумовило кардинальні зміни усіх сфер суспільного життя нашої країни. Однак зміни у законодавстві щодо регулювання інституту примусового виконання судових рішень та суб'єктів примусового виконання судових рішень відбулися не одразу. Тривалий час поза увагою законодавця залишався той факт, що діяльність органів примусового виконання судових рішень в незалежній Україні регламентувалася відповідно до положень Цивільного процесуального кодексу Української РСР 1963 року та чинної Інструкції колишнього СРСР «Про виконавче провадження» 1985 року, які не витримували ніякої критики, оскільки безнадійно застаріли та не відповідали реаліям життя і змінам у суспільному розвитку держави і, особливо, в щойно прийнятому на той час законодавстві з інших галузей права.

На жаль, перші зрушення у сфері правового врегулювання діяльності органів примусового виконання судових рішень почали відбуватись практично через сім років після проголошення незалежності України. Разом із тим, розпочавшись, розвиток законодавчого забезпечення правового регулювання виконання судових рішень за роки незалежності проходив досить бурхливо.

Загальновідомо, що законодавче регулювання діяльності органів примусового виконання судових рішень в Україні розпочалося з прийняття двох базових законів України: «Про державну виконавчу службу» від 24 березня 1998 р. та «Про виконавче провадження» від 21 квітня 1999 р., які наразі втратили чинність на підставі прийняття законів України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів»

та про «Про виконавче провадження» від 2 червня 2016 р.

Прийняття законодавчих актів кінця 1990-х років є початком становлення вітчизняного інституту примусового виконання судових рішень на принципово нових засадах, адже сфера правового регулювання діяльності органів примусового виконання судових рішень змінилася з цивільно-правової на адміністративно-правову.

З цього приводу у вітчизняній правовій науці триває багаторічна дискусія: думки учених розділилися, оскільки частина наукового середовища відстоює позицію про те, що виконавче провадження є інститутом адміністративного права, а інша слідує діаметрально іншій думці, вважаючи, що примусове виконання судових рішень є найважливішою стадією судового процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питанням визначення сфери правового регулювання діяльності органів примусового виконання судових рішень в Україні, а відтак, частково і з'ясуванню їх юридичної природи, присвячено чималу кількість праць вітчизняних дослідників. Зокрема, означені аспекти досліджували такі вчені, як Авторгов А. М., Бабич В. А., Бортняк Ф. В., Гук Б. М., Деревянко Б. В., Ігонін Р. В., Макушев П. В., Перепелиця А. І., Щербак С. В., Якимчук С. О. та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Проте неоднозначність та складність даної наукової тематики, існування діаметрально протилежних, іноді суперечливих наукових позицій з досліджуваної проблематики обумовлює потребу більш детального її висвітлення й аналізу.

Формулювання цілей статті

Метою даної статті є виклад наукових підходів до визначення сфери правового регулювання діяльності органів примусового виконання судових рішень в Україні, їх аналіз та вироблення власного бачення правового напрямку розвитку органів та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень.

Виклад основного матеріалу дослідження

Наводячи аргументи на користь наукового підходу щодо адміністративно-правового статусу органів примусового виконання судових рішень в Україні, а відтак і адміністративно-правової природи їх діяльності, вітчизняна дослідниця С. В. Щербак зазначає, що концепція реформи адміністративного права 1998 року визначила основні засади розвитку і реформування виконавчого провадження в Україні, згідно з якими було створено Державну виконавчу службу. Віднесення цієї служби до органів виконавчої влади потягло за собою зміну місця інституту виконавчого провадження в системі права України. Дослідниця обґрунтовує тезу про те, що виконавче провадження є інститутом адміністративного процесу, а Державна виконавча служба віднесена до системи адміністративних органів. Дослідивши підстави віднесення інституту виконавчого провадження до системи адміністративного процесу, такими авторка вважає наступні: 1) Державна виконавча служба входить до структури Міністерства юстиції України, тобто примусове виконання рішень суду та інших юрисдикційних органів здійснюється органами виконавчої влади, і є функцією державного управління. Також до функцій державного управління можна віднести контроль за діями державних виконавців; 2) державний виконавець має визначений законом правовий статус державного службовця; 3) правовідносини, які виникають при проведенні виконавчих дій, слід визначити як адміністративно-процесуальні; 4) юридична відповідальність у виконавчому провадженні є адміністративною і перед-

бачається нормами Кодексу України про адміністративні правопорушення (стаття 188-13 «Невиконання законних вимог державного виконавця, приватного виконавця»); 5) Державна виконавча служба є органом адміністративної юрисдикції [14, с. 1, 4, 7-8 ; 15, с. 77].

Натомість український учений-правознавець С. Ф. Демченко констатує, що рішення про відокремлення виконавчої служби від судової системи і підпорядкування її органу виконавчої влади необґрунтоване та спрямоване на руйнування принципу обов'язковості судових рішень. Послаблення судового контролю за виконанням рішень, на його думку, призвело до погіршення стану виконання судових рішень, зменшення довіри до правосуддя, що в підсумку стало чинником формування недовіри суспільства не лише до судової системи, а й державної влади загалом [5, с. 8].

Аналогічну позицію займають й інші вітчизняні правники С. В. Ківалов та В. Т. Маляренко, перший з яких, коментуючи рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ромашов проти України», наголосив, що «авторитет судової влади переважно залежить від виконання судових рішень. Метою будь-якого звернення до суду є не стільки бажання людини отримати від нього підтвердження свого права, скільки його реалізація. Виконання рішення суду, можна сказати, є найважливішою стадією судового процесу» [7, с. 26-30], а інший науковець, розглядаючи питання виконання судових рішень у контексті забезпечення судового авторитету, підкреслив, що «на жаль, авторитет суду підривається тим, що не всі судові рішення своєчасно виконуються органами виконавчої влади. І це не вина судів чи суддів, оскільки виконання судових рішень здійснюється Державною виконавчою службою, яка входить до системи органів Міністерства юстиції України, та Державним департаментом України з питань виконання покарань. У цьому явищі, як у краплі води, видно всю слабкість нашого державного апарату» [11].

Підтримуючи означений науковий

підхід, Р. В. Ігонін зазначив, що існує нагальна необхідність проведення комплексного реформування системи органів примусового виконання судових рішень у фарватері гармонізації їх відносин із судовими органами. На думку науковця, єдиний можливий для цього шлях полягає в перебудові структурно-організаційних основ існування органів примусового виконання судових рішень, які повинні бути включені в систему судоустрою України зі збереженням складної ієрархічної організації. Мається на увазі те, що низові ланки, відповідальні безпосередньо за виконання судових рішень, мають бути при місцевих судах, а вищі ланки, до компетенції яких належатимуть функції управління, організації роботи низових ланок, узагальнення статистичних даних тощо, існуватимуть при відповідних вищих судах. На користь своєї аргументації учений наводить пропозиції, висловлені в межах досліджень із адміністративно-правової науки. Як приклад, він пропонує підхід одного із її представників – А. М. Авторгова, який писав, що «для якісного виконання завдань, покладених на суб'єктів примусового виконання рішення, доцільно повернути їм статус органу управління і включити їх у структуру судів загальної юрисдикції» [6].

У свою чергу, С. О. Якимчук також вважає, що за весь період розвитку та становлення судової системи державна виконавча служба відокремилась від неї, хоча, по суті, ухвалення та виконання судових рішень нерозривно пов'язані між собою. На її переконання, здебільшого реформування виконавчої служби не мало позитивних наслідків у діяльності органів державної виконавчої служби і було зумовлене політичними причинами, необхідністю підвищення безпосереднього контролю за діяльністю цієї служби, перетворення її на інструмент впливу. Державна виконавча служба Міністерства юстиції України не спроможна забезпечити право кожного на своєчасне й повне виконання судових рішень. Це обумовлене тим, що на стадії виконання судового рішення відсутня нерозривна та постійна взаємодія суду і держав-

ного виконавця. Тому необхідно на законодавчому рівні запровадити в системі судів свій апарат виконавців, повернувшись до інституту судових виконавців, що значно покращило б цей процес [16, с. 94-95].

Аналізуючи означені наукові підходи щодо визначення сфери правового регулювання діяльності органів примусового виконання судових рішень, а відтак і частково їх юридичної природи, слід звернути увагу на те, що, відстоюючи позицію доцільності віднесення органів примусового виконання судових рішень до судової системи України, аргументація всіх наведених авторських трактувань вибудовується на необхідності подолання проблеми неякісного, несвоєчасного виконання означеними органами своїх функціональних обов'язків, що, своєю чергою, призводить до підриву авторитету судової влади в Україні та рівня довіри до неї громадян. Адже, на думку авторів, трансформація сфери правового регулювання діяльності органів примусового виконання судових рішень вирішить дану проблему.

Проте український правник А. І. Перепилиця, який також констатує доволі низький рівень ефективності державної виконавчої служби, не пов'язує його із рівнем правового забезпечення діяльності цих органів, зауважуючи, що в Україні створено законодавчу базу для своєчасного, повного й неупередженого примусового виконання судових рішень [12, с. 44].

Позиція, висловлена ученим, також не є бездоганною, оскільки чимало дослідників означеної проблематики у своїх наукових доробках неодноразово звертали увагу на недосконалість законодавчого забезпечення діяльності органів примусового виконання судових рішень та потребу модернізації їх правового регулювання шляхом створення дієвої європейської моделі системи примусового виконання судових рішень в Україні.

Ще у 2008 р., виконуючи науково-теоретичне дослідження діяльності Державної виконавчої служби України, Ф. В. Бортняк наголошував, що чинне на той час законодавство у цій сфері (закони України «Про Державну виконавчу службу» 1998 р.

та «Про виконавче провадження» 1999 р.) значною мірою вичерпало свій потенціал, який був закладений лише як перехідний на шляху до створення дієвої європейської моделі системи примусового виконання судових рішень [2, с. 3].

Безумовно, прийняття Закону України «Про державну виконавчу службу» від 28 березня 1998 року свого часу стало початком нового етапу розвитку виконавчого провадження на принципово нових засадах. Адже ліквідація радянського інституту судових виконавців та створення Державної виконавчої служби в системі органів Міністерства юстиції України вплинула на зміну юридичної природи діяльності цих органів у бік їхньої процесуальної незалежності. Однак, як зазначає В. М. Халішхов, практичне впровадження норм Закону України «Про державну виконавчу службу» від 28 березня 1998 року виявило низку недоліків, і вже 31 грудня того ж року у його зміст було внесено перші зміни, які протягом його чинності вносилися ще дев'ятьма законами України. Вищезгадані зміни та доповнення носили несистемний характер, не враховували набутого досвіду та практики виконавчих проваджень, що й визначило потребу у втраті чинності цим законом [13].

Окрім того, зауважимо, що до причин низької ефективності діяльності системи органів примусового виконання судових рішень в Україні можна віднести й те, що за невеликий історичний проміжок свого становлення та розвитку вона зазнавала неодноразових змін правового статусу, що також не сприяло її загальному вдосконаленню.

Так, за словами окремих вітчизняних дослідників, з утворенням самостійної і незалежної України, радянська система примусового виконання судових рішень показала свою вичерпність і невідповідність реаліям життя та змінам у суспільному розвитку держави та правової системи. Названі й інші фактори, що створили соціальне та правове підґрунтя для утворення державної виконавчої служби в системі органів виконавчої влади. Проте подальший розвиток державної виконавчої

служби, на думку дослідників, не вирізнявся послідовністю та науковою обґрунтованістю прийнятих рішень, оскільки інколи вони були поспішними та приймалися без урахування попереднього досвіду діяльності органів примусового виконання рішень. Так, цілком логічним було утворення у 2005 р. державної виконавчої служби як урядового органу управління державною виконавчою службою, на який були покладені функції організації діяльності системи органів з виконання судових та інших рішень і контроль за їх роботою на території України. Суттєвим елементом такої системи примусового виконання була чітка схема вертикальної підпорядкованості органів примусового виконання рішень, виведення їх зі складу територіальних органів юстиції. Однак, у такому вигляді система органів примусового виконання рішень проіснувала лише до 2006 р., а за такий короткий період її діяльності неможливо виявити його слабкі чи сильні сторони [3, с. 209-210; 4, с. 75-79; 13].

Підбиваючи підсумок з викладеного, очевидно стає висновок про те, що у питанні визначення сфери правового регулювання діяльності органів примусового виконання судових рішень, а відтак і частково їх юридичної природи, слід опиратися на дещо іншу аргументацію. По-перше, необхідно виходити з аналізу масиву історичного матеріалу генези суб'єктів примусового виконання судових рішень на українських землях, який, за висновками переважної більшості дослідників, засвідчив доволі низький рівень ефективності діяльності цих органів у радянську добу, хоча вони були частиною судової системи. По-друге, як ми з'ясували вище, причинами низької ефективності діяльності органів примусового виконання судових рішень в Україні є несистемне й невиважене у часових межах її реформування та недосконалість законодавчої бази у цій сфері.

На підтвердження теоретичного обґрунтування адміністративно-примусової природи діяльності органів примусового виконання судових рішень В. А. Бабоч та П. В. Макушев зазначили, що виконання рішення суду обов'язково потре-

бує адміністративно-правової діяльності Державної виконавчої служби України як врегульованої переважно нормами адміністративного права, цілеспрямованої державно-владної, виконавчо-розпорядчої діяльності, пов'язаної із практичним здійсненням заходів, спрямованих на безпосередню реалізацію державної політики у сфері примусового виконання рішень суду [1; 8; 9; 10, с. 70-71].

На нашу думку, адміністративно-правова основа діяльності органів примусового виконання судових рішень є очевидною. Водночас неможливо заперечити існування нерозривного причинно-наслідкового зв'язку діяльності цих органів та суду у частині спільної мети захисту порушених прав. Дійсно, процедура відновлення порушеного права не може у більшості випадків існувати без участі суду, однак правовідносини у виконавчому провадженні, починаючи з його відкриття, виникають і розвиваються поза судовою процедурою. У цьому сенсі більш важливим, на наш погляд, є правильне визначення співвідношення виконавчого провадження з судочинством, яке дозволить виробити чіткі критерії для законодавчих рішень, спрямованих на закріплення більш ефективних заходів з примусового виконання судових рішень.

Відтак, розвиток системи органів примусового виконання судових рішень в Україні із самого початку йде у напрямі їх адміністративно-правового регулювання. Так, до прийняття Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів», що набрав чинності 5 жовтня 2016 року, в Україні примусове виконання рішень юрисдикційних органів було виключною компетенцією Державної виконавчої служби України.

Нинішній етап реформування системи органів примусового виконання судових рішень в Україні, за нашим глибоким переконанням, було розпочато з видання 20 травня 2015 р. Указу Президента України № 276/2015, яким схвалено Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–

2020 роки, та продовжено з прийняттям 2 червня 2016 р. змін до Конституції України у частині правосуддя, законів України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» та «Про виконавче провадження».

Закон України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» став одним із двох нормативно-правових актів, якими запроваджується комплексна реформа системи примусового виконання судових рішень в Україні та її трансформація з централізованої у децентралізовану. Іншим нормативно-правовим актом комплексного реформування системи примусового виконання судових рішень в Україні є новий Закон України «Про виконавче провадження», частиною першою статті 5 якого визначено, що примусове виконання рішень покладається на органи державної виконавчої служби (державних виконавців) та у передбачених цим законом випадках на приватних виконавців, правовий статус та організація діяльності яких встановлюються Законом «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів». Таким чином, на сьогодні в Україні на законодавчому рівні сформована комбінована (змішана) система виконання рішень юрисдикційних органів, яка передбачає поєднання діяльності державної виконавчої служби та приватних виконавців, однак адміністративно-правова спрямованість сфери правового регулювання діяльності цих органів та осіб залишається незмінною.

Висновки

Підбиваючи підсумки, можемо констатувати, що за роки незалежності України радянську модель діяльності органів примусового виконання судових рішень було повністю трансформовано. Наразі в Україні створено законодавчу базу для розвитку та функціонування системи органів та осіб, що здійснюють примусове виконання судових рішень на принципово нових європейських засадах.

Література

1. Бабич В. А. Державна виконавча служба: правова природа та перспективи реформування / В. А. Бабич // Адвокат, 2012. – № 1. – С. 25-28. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/adv_2012_1_5.
2. Бортняк Ф. В. Форми та методи діяльності Державної виконавчої служби : автореф. дис ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Ф.В. Бортняк. – Київ, 2008. – 18 с.
3. Гук Б. М. Історико-правові передумови створення та розвитку Державної виконавчої служби України / Б.М. Гук // Публічне право, 2012. – № 3 (7). – С. 205- 211.
4. Гук Б. М. Модернізація системи органів державної виконавчої служби в умовах адміністративної реформи / Б.М. Гук // Право і суспільство, 2011. – №4. – С. 75-79.
5. Демченко С. Судочинство на холостому ходу: сьогодні в Україні у виконавчому провадженні фактично відсутня належна взаємодія судів та органів державної виконавчої служби [Текст] / С. Демченко // Урядовий кур'єр. – 2010. – № 100. – 4 червня. – С. 8.
6. Ігонін Р. В. Проблема співвідношення і взаємодії органів примусового виконання судових рішень і судів загальної юрисдикції (структурно-функціональний вимір) / Р. В. Ігонін // Вісник Академії митної служби України. Сер. : Право. – 2010. – № 2. – С. 38-44. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vamsup_2010_2%285%29_6.
7. Ківалов С. Об'єднати зусилля в ім'я якісного проведення судової реформи / С. Ківалов // Право України, 2003. – № 3. – С. 26-30.
8. Макушев П. В. До питання умов та порядку здійснення виконавчого провадження / П. В. Макушев // Юридичний науковий електронний журнал, 2015. – №1 – С. 122-127 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lsej.org.ua/1_2015/32.pdf.
9. Макушев П. В. Переваги та недоліки традиційної української моделі адміністративно-правового статусу Державної виконавчої служби / П. В. Макушев // Адміністративне право і процес, 2015. – № 1(11). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://aplaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/1-11-2015/item/405-perevahy-ta-nedoliky-tradytsiynoyi-ukrayinskoyi-modeli-administratyvno-pravovoho-statusu-derzhavnoyi-vykonavchoyi-sluzhby-makushev-p-v>.
10. Макушев П. В. Поняття та соціальна сутність Державної виконавчої служби в Україні / П. В. Макушев // Право і суспільство, 2013. – № 1. – С. 66 -72.
11. Маляренко Т. В. Про рівень правосуддя в державі та повагу до суду/ Т. В. Маляренко // Юридична Україна, 2004. – № 1 (13). – С. 4-10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/685D2CFEF8A516EEC2257AF4003AAD0B?OpenDocument](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/685D2CFEF8A516EEC2257AF4003AAD0B?OpenDocument).
12. Перепилиця А. І. Організаційно-правові засади діяльності державної виконавчої служби в Україні : дис. ... канд.. юрид. наук : 12.00.07 / Перепилиця Анатолій Іванович. – Ірпінь. – 2005. – 222 с.
13. Халішхов В. М. Державна виконавча служба: генезис організації та методики функціонування / В. М. Халішхов // Порівняльно-аналітичне право, 2016. – № 5. – С. 33-36. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://par.in.ua/5_2016/10.pdf.
14. Щербак С. В. Адміністративно-правове регулювання виконавчого провадження в Україні : автореф. дис ... канд. юрид. наук :12.00.07 / С. В. Щербак. – Київ, 2002. – 16 с..
15. Щербак С. Місце виконавчого провадження в системі права України / С. Щербак // Підприємництво, господарство і право, 2001. – № 6. – С. 75-79.
16. Якимчук С. О. Правовий статус органів примусового виконання судових рішень та шляхи їх реформування / С. О. Якимчук // Університетські наукові записки.: Часопис Хмельницького ун-ту управління і права. – Хмельницький, 2009. – Вип. №3 (31). – С. 93-96.

Розвиток особистої автономії в історії права

У статті описується історичний процес становлення правової культури особистої автономії, відповідальної свободи людини, персонального буття джерелом власного права. Показано, що у кожній з правових систем розвиваються певні форми особистої автономії.

Ключові слова: особиста автономія, права людини, правова система, історія права.

Ю.В. Шеляженко
магістр права, аспірант,
Університет економіки та права «КРОК»

Развитие личной автономии в истории права

В статье описан исторический процесс становления правовой культуры личной автономии, ответственной свободы человека, персонального бытия источником собственного права. Показано, что в каждой из правовых систем развиваются определенные формы личной автономии.

Ключевые слова: личная автономия, права человека, правовая система, история права.

Y. Sheliashenko
Master of Laws, Postgraduate Student,
“KROK” University

Evolution of Personal Autonomy in the Legal History

The paper describes historical process of evolution of personal autonomy legal culture, responsible human freedom, personal being source of own law. It showed that some forms of personal autonomy developed in every legal system.

Keywords: personal autonomy, human rights, legal system, legal history.

Постановка проблеми

В сучасному людиноцентричному світі актуальними стають дослідження історії з точки зору розвитку людини. Історична суб'єктність людини включає національну ідентичність, але не обмежується нею і тому становить більш широкий об'єкт історії. Зокрема, історія права потребує вивчення правових відносин людей, перегляду в їх світлі накопичених історичних

знань про діяльність правителів та правників, системи правління та правової думки. Необхідно прослідкувати еволюцію правосуб'єктності людини, дослідити розвій людської свободи, процес становлення особистої автономії приватних осіб та організацій, тобто самостійності їхнього існування за власними законами на основі верховенства права, природних прав людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

«Коротка історія свободи» Д. Шмітца, Д. Бреннана [1] дає уявлення про історичні корені та форми особистої автономії. В історико-правовому дослідженні «Правові традиції світу» П. Гленна [2] піднімається питання особистої автономії, зокрема зазначається, що ідеї автономії зараз поширює переважно західна теорія права, але до неї вже приєднуються голоси корінних людей східної Азії, і конфуціанська правова традиція також приймає виклик особистої автономії, турбуючись про конкуренцію та намагаючись інтегрувати ідеї свободи та індивідуальності. Історичний розвиток людської свободи в Україні та світі досліджується у монографіях вітчизняних науковців, зокрема Ю. Шемшученка, Н. Оніщенко, С. Головатого. Цінними з точки зору природного права є антропологічні дослідження первісно-племінних культур: «Земля є джерело права», «Мозаїка корінної правової думки» К. Блек, «Право примітивної людини» А. Гьобел [3]. Власне бачення історії автономних прав людини пропонують окремі приватні та публічні правозахисні інститути, зокрема, на офіційному сайті Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини розміщено історичну довідку під заголовком «Генезис прав людини» [4].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

У багатьох історико-правових дослідженнях становлення особистої автономії прив'язується до конкретних державних та міжнародних правових систем. При цьому залишається відкритою проблема розкриття історичного розвитку особистої автономії безвідносно до певного державного будівництва.

Формулювання цілей статті

Метою цієї статті є дослідити історичні закономірності розвитку особистої автономії в різних правових системах, визначити ключові процеси та події.

Виклад основного матеріалу дослідження

Сучасна людиноцентрична правова культура відповідальної свободи, персонального буття джерелом власного права виникла в результаті тривалого глобального історико-правового процесу. Протягом тисячоліть всесвітньої історії людство пройшло довгий шлях до єднання на засадах верховенства права, прийняття Загальної декларації прав людини та визнання особистої автономії, людської свободи керувати собою, організувати власне життя на свій розсуд відповідно до власних цінностей, переконань і бажань, розпоряджатися своєю долею і власними правами (термін «автономія» у перекладі з грецької якраз означає «власне право»).

Історія окремих учень про особисту автономію та історія проявів особистої автономії в окремих правових системах, на мою думку, має досліджуватися в контексті загальнолюдської історії права, історії свободи правосуб'єктності, практичної культури особистої автономії як єдиної системи фундаментальних (конституційних) прав і свобод особи. Девід Шмітц та Джейсон Бреннан в «Короткій історії свободи» [1] пропонують таку періодизацію історії людських свобод: прадавня історія (починається 4 тис. років тому; історія рабства та великих звільнень; виникнення комерції та технологій, в т.ч. демократичних механізмів у грецьких полісах); утвердження верховенства права (починається 1 тис. років тому; феодалізм, Велика хартія вольностей, рівність перед законом); утвердження свободи релігії (починається 500 р. тому, нині Україна святкує ювілей Реформації); утвердження свободи комерції (починається два століття тому; ставиться задача звільнити людство від бідності та воєн); і, нарешті, утвердження громадянських та психологічних свобод, починаючи з середини XX століття.

Водночас, на мою думку, починаючи відлік історії свободи з 4 тис. року до н. е., Шмітц та Бреннан на порядок промахнулися, бо найдавнішою з відомих нам форм свободи самовираження людини є

печерний живопис, деякі зразки якого датуються 38 тисячоліттям до нашої ери. Є різні гіпотези щодо призначення первісних наскельних малюнків, антропологі пов'язують їх з мисливською магією, і тут, окрім проторелігійної обрядовості, можна вбачати елемент територіального планування полювання первісними шаманами із правовим регулюванням за допомогою метода табу, а отже, автономні зачатки екологічного права. Також антропологічні дослідження показують, що плем'я і навіть індивідуальний мисливець в первісному суспільстві помічає та залишає за собою певну «свою» територію за природним правом першовідкривача, що також слід віднести до зародкових форм особистої автономії. Крістін Блек у монографії «Земля є джерело права» зазначає, що знайомство з печерними малюнками в окрузі Кімберлі (Австралія) допомагає зрозуміти архетипічну правову систему відносин та обміну в австралійських аборигенів, що виражається не в застосуванні легального примусу, а у відчутті та передбаченні наслідків дій, які формує мнемоніка печерних малюнків [5]. В іншій праці під назвою «Мозаїка корінної правової думки» дослідниця порівнює первісну візуалізацію права із феноменом сучасного мігрування закону на екрани, коли більшість людей черпають правову інформацію з Інтернету і приймають правові рішення за простими привабливими схемами, «подібно до того, як юридичні рішення часто виносяться на користь тих, хто розповідає найбільш привабливу історію» [6]. Сама авторка цих монографій з первісного права походить із одного з місцевих корінних кланів, має науковий ступінь доктора філософії з права, дослідження проводила як старший науковий співробітник та ад'юнкт в Університеті Гріффіта та в Університеті Чарльза Дарвіна (Австралія).

Якщо навіть наскельні малюнки, за даними сучасних досліджень, дають людині свободу володіти візуальною юриспруденцією, що вже казати про усне мовлення (наприклад, при реалізації особистої автономії у праві на ім'я та псевдонім) та писемність, яка допомагає грамотним людям

розвивати свою автономію, документувати юридичні факти та правові акти для поліпшення правових відносин. Прадавні пам'ятки писемності датуються 7-4 тис. до н.е. і містять імена похованих, а також спірні за значенням кланові, релігійні та господарські позначки (протописемність), зокрема, за однією з версій, засвідчують право власності. Найдавніший зі знайдених археологами записаних законів датується приблизно 2300 р. до н.е., це так званий Кодекс Урукагіні, правителя шумерського міста Лагаш, який також присвячений захисту права власності на нерухоме та рухоме майно. У документі йдеться, що попередній правитель Лагашу, його чиновники і військо розорили місто поборами, присвоїли собі землю та майно людей і храмів, узурпували судову владу сільських громад. В результаті народного повстання проти тиранії до влади прийшов Урукагіна, який здійснив низку реформ законами, які були представлені в якості договору між правителем і головним богом: встановив свободи (кількість повноправних мешканців міста збільшилася вдсятеро), припинив залучення молодших синів на громадські роботи та збільшив пайки робітників, скоротив число важко озброєних воїнів і підняв їм пайки, знизив плату жерцям за виконання обрядів, захистив городян від боргової кабали, потрав, крадіжок, вбивств і грабунку будинків, допомагав вдовам, сиротам і калікам. Урукагіна також боровся з чиновницькою корупцією та утисками свобод: обмежив свавілля наглядців та збирачів податків, повернув човнярам човни, пастухам овець, громадам – право суду [7].

Пам'яткою історії автономних прав є глиняний циліндр з клинописом, так званий Маніфест Кира, виявлений під час розкопок Вавилону 1879 р., на якому вказано, що Кир Великий, цар Персії, завоювавши Вавилон у 539 р. до н.е., звільнив рабів та проголосив свободу релігій і расову рівність. Приблизно в той самий час в Афінах почалося становлення демократії з реформ Солона, який залучив бідноту до політичного процесу; це, а також ідеї рівності кожного перед законом, участі кож-

ного в прийнятті законів та формуванні влади, неприпустимості тиранічного придушення індивідуальних свобод сприяло розвитку особистої автономії. Солон називають одним із семи мудреців давньої Греції; інший з цієї сімки, переможець афінян генерал Піттак з Мітілени, вчив: підкоряйся тому закону, який ти постановив сам для себе. Крім уроків автономії, він прославився тим, що встановив вдвічі суворіше покарання за злочини, вчинені у стані сп'яніння, і таким чином трохи дисциплінував розбещену бенкетами аристократію.

Давньогрецька філософія залишила в культурному надбанні людства величезний людиноцентричний спадок скарбів свободи думки, однак, як слушно зауважує Джон Актон у «Історії свободи в античності» [8], показала згубність зловживання свободами законодавчої влади проти законів природи: виявилось, що народ може правити гірше за деяких тиранів. Цей історичний досвід приводить до висновку, що особиста автономія означає не тільки право керувати собою, але й обов'язок керувати собою відповідально, зважаючи на наслідки своїх рішень, володіючи собою, або, іншими словами, завойовуючи себе – згадаймо крилату фразу Платона: «Для людини завоювати себе є першою і найчеснішою з усіх перемог». Цю думку пізніше підхопив у своїй праці «Про суспільну угоду, або принципи політичного права» Жан-Жак Руссо, визначаючи свободу як підлеглість розумному закону, самостійно для себе встановленому, на відміну від потурання власним бажанням, яке теоретик природного права та конституції суспільного договору порівнював із рабством; потім її розвинули філософи життя і екзистенціалісти, визнавши субстанцію (істиною) свободу в діалозі.

Прикметно, що агора, форум, майдан і всі подібні місця, де влада здавна здійснювалася народними зборами (грецькою екклесією, римськими коміціями, слов'янським вічем тощо), користуються славою простору вільних висловлювань. Це пов'язано із тим, що при здійсненні народовладдя на народних зборах у дав-

нину пропозиції вносилися усно і підтримувалися або відхилялися схвальною чи гнівною реакцією зборів. Кожен учасник народних зборів користувався особистою автономією при волевиявленні у формі словесного вигуку та емоційного крику; для того, щоб збори дали виступити з промовою, треба було мати високий авторитет або привернути увагу до себе, наприклад, вигукнути чи доречно висловити в паузі, коли всі стоять мовчки, надзвичайно нову і цікаву думку; кожна промова могла бути перервана галасом зборів через нудність чи незгоду з її змістом, тому, щоб збори дали договорити промову, треба було казати по суті та влучно відповідати на критичні вигуки. Зайве казати, що нинішні мітинги і збори створенням процедурних привілеїв для еліти (звукопідсилювальна апаратура, переліки виступаючих, порядок денний, регламенти виступів) все менше схожі на вільні народні збори минулого, де була реальною рівність можливостей у праві виступити, відреагувати на виступ та взяти участь у прийнятті рішення; саме для виключення егалітарних вигуків поширилася практика записок до президії та підняття рук, щоб просити слова чи підтримати пропоноване елітою в президії рішення. Зі школи ми звикаємо не сперечатися зі старшими та мовчати, коли вони виступають, тому нині навіть на «дуже демократичних» зібраннях вважається немислимим перервати вигукотом нудний виступ когось з місцевих «моральних авторитетів», хоча, якщо повернутися до історичних витоків демократії, зі свідчення Гомера в «Одіссеї» бачимо, що навіть у давньогрецьких містах з геронтократією мешканці міста вигуками могли висловити підтримку або незгоду виступам та рішенням старійшин, коли аристократична рада старійшин засідала на агорі в присутності народу. Звичай звертатися через голову авторитетів безпосередньо до народу був таким живучим, що зберігся і в давньому Римі, причому право на звернення до народу, яке називалося провокацією (*provocatio ad populum*), мали навіть особи, які не викликають довіри, – наприклад, засуджений злочинець міг просити народ про помилування [9]. Пра-

во провокації, за Цицероном, визнавалося і царями, і республіканцями, й імператорами та залишилося в історії права, попри багатовікові старання еліт дискредитувати демократичні вольності народних зборів та перетворити термін «провокація» на негативний ярлик в усіх сферах суспільного життя, крім цілком контрольованих елітами сфер реклами та розваг, де провокація і досі схвалюється як метод привернення уваги; таким чином еліти узурпують право провокації. Іншою історичною формою узурпації провокації елітами є спонукання людей до провокацій у певних типових вузько-функціональних формах, які послаблюють народовладдя на користь елітизму, наприклад, до поширення пліток і публічних доносів, замовлених, заздрісних, невіглаських, ненависницьких виступів на зборах, у дацзибао, стінгазетах, соцмережах, ЗМІ з посиланням на пропаговані елітами ідеології як вищий авторитет. Страх еліт втратити монополію на владу через реальне народовладдя такий сильний, що будь-які помітні нагадування про минуле народовладдя (наприклад, розповідь про обрання та відсторонення князів новгородським віче в історичному мультфільмі, який демонструється відвідувачам музею Єльцина, першого президента Росії, в Єкатеринбурзі) викликають лють та шалений спротив багатьох ідеологів та «моральних авторитетів» елітизму.

Окрім правового інституту провокації (*provocatio ad populum*), внеском давніх римлян у становлення культури особистої автономії стало поширення статутного права, модернізованої елліністичної філософії та християнства, причому важко сказати, що в християнстві більше підштовхувало *Homo Sapiens* (людину розумну) ставати *Homo Sui Iuris* (людиною власного права, автономною особою): вчення Ісуса Христа про царство Боже всередині нас, любов до себе і ближнього чи догматизм деяких церковних лідерів, що спонукав мислячих людей бунтувати проти духовного диктату і відроджувати та сакралізувати гуманізм Стародавньої Греції.

З початку другого тисячоліття нашої ери простором становлення культури осо-

бистої автономії стає Англія. Повстання баронів проти свавілля королів стали систематичними з 1075 р. Король Генріх I у 1100 р. при коронації видав Хартію вольностей, в якій гарантував збереження привілеїв феодалів, церкви та вільних англосаксонців. Кожен наступний король за його прикладом видавав аналогічні хартії. Четвертий за рахунком, Іоанн Безземельний, програв війну з французами, визнав себе васалом Папи Римського та зобов'язався платити йому данину, що обурило всі стани англійського суспільства. Рятуючи корону, монарх-невдаха погодився у 1215 р. підписати Велику хартію вольностей, якою ділив владу з баронами, гарантував право власності на землю та особисту недоторканність вільних людей. Ця хартія лягла в основу реальної (неписаної) конституції Англії і частково досі діє у конституційному праві Великої Британії. У подальшому Велика хартія вольностей стала символом боротьби англійців за свободу, неодноразово підтверджувалася королями в нових редакціях, закріплені хартією вольності набули розвитку в статутах королівського законодавства; контроль баронів над королем трансформувався у контроль королівської ради, потім – парламенту, в якому також було представлено духовенство та вільні люди. У 1628 р. парламент змусив короля прийняти Петицію про право, якою закріплювалися гарантії особистої свободи та недоторканності, запроваджувалися заборони на обкладання податками, не затвердженими парламентом, на позасудові арешти і конфіскації, на свавільне оголошення військового стану і створення надзвичайних військових судів. Особиста недоторканність з 1679 р. захищалася й Актом про доставку арештованого до судді для перевірки підстав тримання під вартою (*Habeas Corpus Act*).

Цікаво, що у 1215 р. під час переговорів королю вдалося домогтися низки компромісів щодо пропонованого баронами змісту хартії (Баронських статтей), в тому числі замінити пропоновану форму договору між баронами та королем на форму жалування вольностей королем; ці зміни були скоріше формальними і допо-

магали королю зберегти обличчя. Пізніше ідея закріплення конституційних свобод національним договором була розвинута в Конституції Пилипа Орлика 1710 р., знаменитому памфлеті Ж.-Ж. Руссо про соціальний контракт 1762 р., у Декларації незалежності 1776 р., Конституції 1787 р. та Біллі про права 1789 р. Сполучених Штатів Америки, у французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 р. та Конституції 1791 р. Однак найбільший інтерес цього історичного моменту полягає не стільки у змісті зазначених джерел конституційного права, скільки в новій теоретико-правовій ідеї, що люди народжуються вільними і користуються свободами на свій розсуд відповідно до своєї природи, як автономні суб'єкти природного права. Правителі здавна твердили, що вони милостиво дарують людям права і свободи, однак у XVIII ст. людство зрозуміло: кожна особа є джерелом власного права, а володарі можуть владарювати виключно зі згоди підвладних, якщо ж тиран намагається вирвати згоду силою, цього тирана можна і треба скинути. Філософським контекстом становлення особистої автономії виступили концепції моральної автономії: категоричного імперативу Іммануїла Канта (моральний закон всередині нас); незалежного життя відповідно до власних переконань, почуттів та бажань Джона Стюарта Мілля, у XX ст. розвинута Гаррі Франкфуртом; права власності кожного на самого себе Дж. Локка (суверенітету особистості, за вдалим формулюванням Джосаї Воррена); невтручання влади в саморегульовану економіку (*laissez-faire*, від французького «дозвольте робити») фізіократів та Адама Сміта. До речі, розкріпачення та подальша емансипація українського селянства за принципом *laissez-faire* у Росії та Австрії дала поштовх становленню української нації: економічно відносно незалежне селянство об'єдналося в господарських, просвітницьких та політичних спілках, домовилося бути українцями, а пізніше домоглося незалежності України. Логіка емансипації прослідковується в економічних творах сучасників. Потомок козаків, російський економіст Іван Вер-

надський обстоював приватну власність на землю як продуктивнішу за общинну, захищав економічні та громадянські свободи, зокрема схвалював рівноправ'я жінок та засуджував антисемітизм. У Австрії Євген Войнаровський, економіст галицького митрополита Андрія (Шептицького), створив своєму владиці славу великого благодійника завдяки доходам, отриманим від емансипації селянства. У мемуарах він зізнався, що рецепт процвітання, опору на особисту автономію селянина-власника йому підказав афоризм англійського економіста Артура Юнга: «Дайте людині у безпечне володіння голу скелю, і вона перетворить її на сад; дайте їй в оренду на 9 років сад, і вона перетворить його на пустелю».

Ідеї особистої автономії і до Конституції Пилипа Орлика 1710 р. зіграли значну історичну роль у становленні української нації. Воєнна демократія панувала не тільки на Запорізькій Січі, де всі козаки брали участь у здійсненні влади на козацьких радах; за даними археологів, ще у бронзову добу (від 3 до 1 тис. до н.е.) первісні племена та союзи племен на території сучасної України жили за законами воєнної демократії. Київська Русь не знала рабовласництва, але знала свободу слова та свободу вибору на віче, укладення договорів (рядів) народу з правителями (князями). Члени таємного Кирило-Мефодіївського товариства, що діяло у 1845-1847 рр. (Микола Костомаров, Тарас Шевченко, Георгій Андрузький, Василь Білозерський, Микола Гулак, Пантелеймон Куліш та інші) без страху перед репресіями користувалися особистою автономією, виборюючи національну автономію для України у Російській Імперії. Українська Центральна Рада, реалізуючи ідею свободи екстериторіальної національної самоідентифікації, у 1918 р. прийняла закон про національно-персональну автономію. Однак соціалісти УНР та УРСР нівелювали особисту автономію селян у праві власності, оголосивши всю землю державною власністю, втратили соціальну опору нації у економічно самостійному селянстві й через це втратили незалежність.

За тоталітарного комуністичного режиму Володимир Копейчиков і Зоя Сушук у монографії «Реальний соціалізм: демократія, особистість, права людини» з ідеологічних міркувань заперечували правомірність протистояння людини державі, але в той же час визнавали, що сукупність суб'єктивних прав особи (обсяг яких пов'язувався з мірою «політичної активності», лояльності комуністичному режиму) встановлює сферу її індивідуальної автономії, свободи; більше того, казали про владні повноваження особи в межах її соціально-політичного статусу, можливість вимагати від інших осіб і держави дотримання права [10]. У брошурі Володимира Копейчикова та Миколи Шевченка «На сторожі громадського порядку» описано тодішню систему організованої народної самодіяльності з охорони громадського порядку, в т. ч. із застосуванням громадського (не державного, а суспільного) примусу, зокрема в таких формах, як народні дружини (патрулі) та товариські суди при трудових та гуртожиткових колективах [11].

Гарвардський професор Іван Коропецький у книжці під промовистою назвою «Розвиток у тіні: дослідження української економіки», виданій у 1990-му – році проголошення державного суверенітету України, пише, що коли під час російської окупації України царистським та комуністичним режимом збільшувалися вилучення національного доходу окупантами й українці позбавлялися контролю над економікою, то було знищено інтелектуальну базу України – академічну автономію; водночас, нація зберігала мінімальну самостійність за підтримки партноменклатури, невдоволеної утисками Москви, національно свідомих діячів культури та «підпільних» підприємців (більшість видів самостійної економічної діяльності була заборонена) [12]. Здавалося б, незалежність України мала покласти край великодержавному грабунку національного багатства. Замість цього нація потрапила у боргову кабалу перед міжнародними фінансовими структурами, які диктують вимоги щодо обмежень соціально-економічних прав і свобод

українців та вилучень з української економіки на користь глобальної фінансової еліти. Міф про ринкову економіку в Україні спростовується погромами торгівельних кіосків, рясними написами «Торгівля заборонена» у містах, зростанням податкового навантаження та пов'язаних з ним виснажливих бюрократичних процедур. Коли держава в інтересах еліт придушує конкуренцію, заганяє економіку в тінь диктатури чиновників, бунт економіки проти такої держави навіть соромно таврувати як «тіньову економіку», правильніше було б назвати його підприємницьким майданом чи автономною економікою. Так само, до речі, соромно називати «піратством» використання багатьма українцями західної інтелектуальної продукції без сплати монополістам непосильно високої ренти; скоріше, піратством доречно було б назвати взяття на абордаж технологічно відсталих економік світу глобальною фінансовою олігархією шляхом інтелектуального та фінансового упослідження національних еліт.

Анна Бикова у статті «Перспективи особистої автономії в Україні: погляд політехнолога» зазначає, що розвиток особистої автономії українців блокує повсюдне процвітання корупції та намагання ошукати громадян, політична криза, пов'язана із лобізмом монополістичних інтересів правлячими партіями, фальсифікаціями на виборах, рейдерськими діями влади, через які рівень безпеки приватної власності та бізнесу в Україні є вкрай низьким [13]. Важко погодитися з нею в тому, що розвиток особистої автономії, нібито, блокується значною недовірою українців до органів державної влади – навпаки, низька довіра до влади свідчить про розвинуте критичне мислення українців, певне вміння жити своїм розумом, на відміну від громадян суто патерналістичних країн; гірше було б, якщо, як росіяни, ми всупереч здоровому глузду поклонялися начальству і не сміли виправляти його помилки та чинити всупереч його корупційним вказівкам. Водночас автор згоден із Анною Биковою в тому, що для розвитку особистої автономії в Україні необхідне

піднесення демократії та подолання корупції.

У зверненні Верховної Ради України до народу 11.10.1991 р. із закликом взяти участь у всеукраїнському референдумі в питанні про проголошення незалежності України йшлося про те, що «незалежність України – це право і обов’язок збудувати правову демократичну цивілізовану державу, де основними цінностями будуть реальність прав і суверенітет особистості, гарантованість розвитку і гідності кожного громадянина» [14].

Ідея суверенітету особистості надихала українських правників при виході з совєцької імперії позитивного права, де за людиною не визнавалася свобода вибору в користуванні своїми правами – колектив, партія і держава мали вирішувати за людину, як для неї краще реалізувати права і свободи. Однак найбільш парадоксальним є те, що навіть в умовах диктатури офіційного неправа ідея особистої автономії знайшла своє місце в суспільній свідомості та негайно заявила про себе за першої можливості. Більше того, виявилось, що ідеологи комунізму, які ганьбили з високих трибун «буржуазні свободи», у приватному житті активно користувалися тими самими свободами, перетвореними на привілеї бюрократичної верхівки, партноменклатури. В умовах, коли, за словами Еріха Фромма, мрія про особисту незалежність руйнується, люди стають гвинтиками в бюрократичній машині та їхніми почуттями, думками, смаками маніпулюють еліти, уряд, індустрія, засоби масової інформації – в середовищі привілейованих еліт відчувається несвобода так само, як і серед ущемлюваних ними в правах людей, тому і в елітах триває боротьба за свободу. Однак через те, що еліта займається відчуженням спільних благ, її ідеологи іноді трактують свободу як самовідчуження. Німецький консервативний філософ Арнольд Гелен, що пережив і диктатуру нацистів, і денацифікаційну люстрацію, наприклад, писав: звільнитися від потреб, нав’язуваних індустрією, віддалитися від груп, наділених сильною владою, звільнити свою свідомість від впливу «суспільної

думки» – от свобода у відчуженні, що дозволяє індивіду безперешкодно збагачуватися історичним досвідом. На основі таких ідей серед маніпульованого натовпу намічається відгороджене, більш просторе місце відносної особистої автономії для обраних, привілейованої еліти – на узвишші, сцені, у президії, за кафедрами і трибунами, у закритих групах, клубах, політичній та експертній номенклатурі тощо.

Напрошується гіпотеза, що всі випадки доктринального заперечення особистої автономії в історії права свідчать про більш чи менш успішні спроби монополізувати, узурпувати свободу, залишити її для вузького кола «своїх» і навіть перейменувати свободу відповідно до власних інтересів, а для всіх інших свободу обмежити; при цьому, звісно ж, природні свободи людини нікуди не зникають, просто посилюється соціальний тиск у зв’язку з їх реалізацією та людям частіше доводиться повставати проти гноблення. Цю гіпотезу можна проілюструвати на прикладі китайської системи права, де рабство було формально ліквідоване лише на початку ХХ ст., а фактично практикувалося до 1950-х років [15], де конституційно закріплено режим комуністичної диктатури, де поняття права на приватне життя, як вказують дослідники, виникло лише наприкінці ХХ ст. [16]. Нехтування особистими правами людини місцеві теоретики пояснюють «азійськими цінностями», які, окрім колективізму, на противагу загальній приватності включають і повагу до авторитетів, зокрема їхньої приватності та недоторканності. Тобто, заявлене заперечення універсальних прав людини є вибіркоким, воно не поширюється на правлячий клас, який в інтересах накопичення соціального капіталу слухняної людської маси відмовляє цій масі в правах, наче рабство досі не скасоване. Насправді під маскою азійської специфіки ховається проста дискримінація за ознакою соціального становища. Якщо ж відволіктися від ідеологічного перейменування свободи на авторитет та поганої поведінки – на свободу, то особиста автономія у формі влади авторитетів у Китаї має ті самі етапи розвитку (свобода, традиція, закон) [17], що

й будь-яка автономія. Свободі природного порядку речей було присвячене старовинне вчення даосизму, традиції сімейних та службових ритуалів визначило конфуціанство, а закони насадження жорстокої дисципліни збільшили свободу правителів у легізмі, який в період боротьби президента Мао з конфуціанською мораллю вважався давньою предтечею маоїзму.

Для справедливості слід зазначити, що не всяка критика автономії спрямована на захист привілеїв. Іноді, навпаки, це правильна критика застиглої в незмінності, ізоляціоністської автономії, тобто – не стільки самої автономії, скільки зловживання нею. Наприклад, суддя Річард Познер критикує ідею права як автономної дисципліни, повністю відданої в розпорядження фахівців у сфері права, справедливо вказуючи, що ця ідея догматично відсікає право від нових ідей та зв'язків із досягненнями інших наук і насправді має політичний характер: судді Англії використовували її, щоб уникати королівського втручання в свої рішення, а юристи здавна користувалися цією ідеєю для збереження монополії на представництво людей у юридичних питаннях [18]. Монополія є зловживанням автономією.

Окремою лінією історії права є поширення особистої автономії на колектив та власність, виникнення організаційної правосуб'єктності, понять корпорації, установи, юридичної особи, спільноти, групи, громади, народу, нації, держави, людства, тощо і відносин їхньої персоналізації через особисту автономію агентів (представників, керівників, інших осіб, що діють від імені організації). До того, як виникла автономна держава з первісного племені чи союзу племен, в автономному племені існувала певна автономія індивідів та утворених ними груп, наприклад, друзів, пар та сімейно-родових кланів, ватаг збирачок та кухарок, загонів мисливців та воїнів тощо. Давні держави Месопотамії, як уже згаданий Шумер, поряд із племінною автономією визнавали автономію храмів та сільських громад; храми, до речі, не тільки вели господарську та релігійну діяльність, збирали ренту із землі, але й

утримували власні озброєні загони (сучасні релігійні організації також користуються широкою автономією та нерідко мають лояльні силові структури, наприклад, православні церкви – козацтво). У Давній Греції автономію мали поліси (міста), храми, господарства (домогосподарства, або *oikos* – предтечі економічної культури) [19]. У давньому Римі існували автономні партнерства (*societas* – предтечі громадянського суспільства), сім'ї та фонди (*rescuium* – автономне майно, ввірене неповноправному члену сім'ї чи рабу, який сам вважався річчю; в сучасних умовах аналогічний правовий статус можна було б надавати майну, керованому роботами за програмами людей і під їхнім наглядом [20]). Середні віки були добою автономії феодів, міст, корпорацій – університетів, професійних цехів, лицарства, церкви та її структур, таких як ордени та монастирі. У новій історії розквітає особиста автономія банків, фірм, клубів і компаній, акціонерних, благодійних, освітніх і таємних товариств, масонства, академій, партій, профспілок [21]. У наш час автономією користуються глобальні, міжнаціональні та національні, суспільні, державні, місцеві самоврядні інститути, бізнес, інші (в т.ч. неприбуткові) корпорації; до корпорацій дехто відносить і державу [22].

Підбиваючи підсумок, зазначу, що розвиток особистої автономії в масштабах загальнолюдської історії вписується у мою теорію трьох діалектичних етапів еволюції автономії (свобода-відповідальність, традиція-альтернативи, закон-реформи і досягнення більшої свободи, з чого починається новий оберт спіралі діалектичного розвитку) [17]. Природна свобода людини, обмежена в племенах, кланах, сім'ях тільки баченням загального блага, породила відповідальність у формі природних та соціальних наслідків дій (невдача, помста і т.п.), а з прагнень оптимізації цієї відповідальності почалося становлення влади, держави. Абсолютну свободу урівноважили кримінально-правові відносини, спочатку приватні, потім публічні, що призвело до виникнення традиції суверенітету (владності), в якій, за Гоббсом,

свобода розглядається як небезпека війни всіх проти всіх, і заради своєї безпеки люди частково відчужують свободу на користь влади. Традиція суверенітету породила значну кількість альтернатив, різних авторитетів і держав, владних режимів, а також повстань проти тиранії та гноблення, що призвело до визнання закону про невідчужуваність низки автономних прав, природних свобод людини, неможливості ними поступитися в силу природи людини – цей закон має різні формулювання, але його сутність можна передати одним словом «свобода» чи двома словами «особиста автономія». Що ж до реформ, які ведуть до більшої свободи, то такі реформи здійснюються на основі різних інновацій у застосуванні та розвитку особистої автономії для побудови кращих правовідносин. Розвивається практика правозахисту, прогрес наукових та соціальних технологій породжує нові покоління прав людини.

Розвиток свободи на основі універсальних прав людини відбувається в контексті специфіки різних рівнів правових культур, наукових знань та соціальних відносин. Іноді ця специфіка полягає у гальмуванні емансипації людини, а індикатором прогресу є лише офіційна занепокоєна реакція на нестримність розвою свободи. Після створення в середині XX століття міжнародного правового механізму ООН із захисту автономних прав людини регіональні геополітичні еліти почали запроваджувати власні альтернативні системи прав людини та механізми їх захисту, що упосліджують права людини соціально-політичним та культурним контекстом, звужують межі визнання прав людини у порівнянні із Загальною декларацією прав людини, яка теж, до речі, принципово залишає лазівку звуження прав людини в спільних інтересах, але не уточнює обсяг такого звуження. Скажімо, статті про громадянські свободи в ній не доповнені категоричними обмовками про можливість обмеження таких свобод, на відміну від Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка встановлює такі обмовки, – хоча практика Європейського Суду з прав людини, як

і практика Верховного Суду США, служить міжнародним еталоном культури особистої автономії в конституційному судочинстві. Що стосується Американської конвенції з прав людини 1969 р., Африканської хартії прав людини і народів 1981 р. та Арабської хартії прав людини 2004 р., то їх вплив на розвиток особистої автономії у відповідних регіонах поки не став помітним. Навіщо виникають такі документи, яскраво показала поведінка Російської Федерації, де після виявлення несумісності деяких правозахисних стандартів практики Європейського Суду з прав людини з корупційно-авторитарним режимом Путіна і його партії «Єдина Росія» було терміново запроваджено юридичний механізм відмови від виконання рішень цього суду нібито на підставі захисту національного суверенітету, а президент та голова конституційного суду заговорили про можливість створення «Азіатського суду з прав людини». З критичного аналізу регіональних документів про стандарти прав людини (крім, хіба що, Європейської Конвенції) вбачається, що ці документи подрібнюють і ревізують зміст універсальних прав людини, права жорстко прив'язуються до обов'язків, їхня кількість збільшується, зашкоджуючи якості, звужуються індивідуальні свободи на користь колективних прав, за якими проглядаються привілеї еліт. Це зайвий раз підтверджує думку, що довгі закони скорочують свободи; теократична Конституція держави-племіні Мойсея складалася з 10 заповідей, як і Білль про права у США складається з 10 поправок до Конституції, а Франклін Рузвельт примудрився втиснути американське бачення громадянських прав у Чотири Свободи: свобода слова, свобода переконань, свобода від потреб і свобода від страху. Кажучи про ріст свободи у наступних поколіннях прав людини, можна передбачити, що за визнанням правовою наукою єдності невідчужуваних прав людини у одному праві на особисту автономію прийде визнання конституційності самого діалогу правовідносин автономних суб'єктів, а отже і недоречності зв'язувати цей конститууючий діалог

жорсткими апіорними регуляціями; може бути, люди навчаться уникати конфліктів та вирішувати їх без посередництва держави – принаймні, у прийнятому зараз розумінні держави, яка силою примушує людей дотримуватися порядку та виконувати купу формальностей, агресивно втручається в усі сфери соціальних відносин, огорожує свою територію кордонами і ускладнює чи унеможлиблює їх перетин, стягує податки та веде війни. Зараз це видається нездійсненною мрією, але, на мою думку, не виключено, що в майбутньому правосвідомість кожної людини завдяки особистій автономії досягне такого високого рівня розвитку, що комфорт і безпека людини, її життя та власності забезпечуватимуться у гнучкій суспільно-правовій самодіяльності, й людство не потребуватиме іншої конституції, окрім символічного чистого аркуша.

Висновки

Магістральною лінією історії права є процес становлення людської свободи, визнання особистої автономії приватних осіб та організацій, самостійності їхнього існування за власними законами на основі верховенства права, природних прав людини.

Кожна правова система розвиває особисту автономію в тих чи інших формах, навіть якщо заперечує особисті свободи з ідеологічних мотивів. Вершиною правової культури особистої автономії на даний час

залишається Загальна декларація прав людини, якою визнається, що всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах, невід'ємність яких є основою свободи, справедливості та загального миру, а також вказується про необхідність охорони прав людини силою закону, щоб людина не була змушена вдаватися до повстання проти тиранії і гноблення.

Прагнучи більшої свободи та забезпечення від зловживань, первісна людина традиційно віддавала свою долю в руки сильного захисника, влади, держави, і служила своєму захиснику як господарю. Однак із розвитком рівня людських знань, технологій, правової свідомості людина зрозуміла закон особистої автономії, який полягає в тому, що кожна людина має невідчужувану свободу, можливість бути господарем своєї долі, захищати себе чи за необхідності обирати захисника на свій смак, щоб не служити своїм захисникам більше, ніж вони заслужили утвердженням реальної свободи і безпеки людини. Реальність особистої автономії, пізнана на практиці як в національній самоідентифікації, так і різноманітні форм самовизначення та самодіяльності приватних осіб та організацій, змінила традиційний характер влади, змусила посилити демократичні та правозахисні інституції і визнати метою держави свободу та безпеку людини, що у перспективі може ще більше трансформувати публічну владу, додати еластичності жорстким формам державного суверенітету.

Література

1. David Schmidt, Jason Brennan. A Brief History of Liberty. – Chichester: Wiley-Blackwell, 2010. – 280 p.
2. Patrick Glenn. Legal Traditions of the World: Sustainable Diversity in Law. – Oxford: Oxford University Press, 2010. – 446 p.
3. E. Adamson Hoebel. The Law of Primitive Man: A Study in Comparative Legal Dynamics. – Cambridge: Harvard University Press, 2006. – 368 p.
4. Генезис прав людини / Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/secretariat/history/genesis/>
5. Black C.F. The Land is the Source of the Law: A Dialogic Encounter with Indigenous Jurisprudence. – New York: Routledge, 2011. – 224 p.
6. Black C.F. A Mosaic of Indigenous Legal Thought: Legendary Tales and Other Writings. – New York: Routledge, 2017. – 180 p.
7. Social Justice in the Ancient World / Edited by K. D. Irani and Morris Silver. – Westport: Greenwood Press, 1995. – 224 p.

8. John Acton. *History of Freedom and other Essays*. – London: Macmillan, 1907. – 600 p.
9. Richard A. Bauman. *Human Rights in Ancient Rome*. – London: Routledge, 2012. – 208 p.
10. Копейчиков В.В., Сущук З.И. Реальный социализм: демократия, личность, права человека / В.В. Копейчиков, З.И. Сущук. – Киев: Вища школа, 1983. – 152 с.
11. Копейчиков В., Шевченко М. На сторожі громадського порядку / В. Копейчиков, М. Шевченко. – Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1960. – 44 с.
12. Koropec'kyj I. S. *Development in the Shadow: Studies in Ukrainian Economics*. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press at University of Alberta, 1990. – 292 p.
13. Бикова А. Перспективи особистої автономії в Україні: погляд політтехнолога / Анна Бикова // Правдошукач. – 2016. – № 12 (98). – С. 1.
14. Постанова Верховної Ради України «Про проведення всеукраїнського референдуму в питанні про проголошення незалежності України» від 11 жовтня 1991 року // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 48. – С. 1376. – Ст. 663.
15. Hansson Anders. *Chinese Outcasts: Discrimination and Emancipation in Late Imperial China*. – Leiden: Brill, 1996. – 198 p.
16. Hongladarom Soraj. *Computing and Philosophy in Asia*. – Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2007. – 270 p.
17. Sheliashenko Yurii. Stages of evolution of entity's personal autonomy on the model of NGO "Autonomous Advocacy" // *Ukrainian Prospects in Global Development: Proceedings of the Conference* (4 November 2016, Kyiv). – Kyiv: University KROK, 2016. – P. 126.
18. Richard A. Posner. The Decline of Law as an Autonomous Discipline: 1962-1987 // *Harvard Law Review*. – 1987. – № 100. – P. 761.
19. Raaflaub Kurt. *The Discovery of Freedom in Ancient Greece*. – Chicago: University of Chicago Press, 2004. – 427 p.
20. Bensoussan Alain, Bensoussan Jérémy. *Comparative Handbook: Robotic Technologies Law*. – Bruxelles: Larcier, 2016. – 392 p.
21. Hansmann H., Kraakman R., Squire R. Law and the Rise of the Firm // *Harvard Law Review*. – 2006. – № 119. – P. 1333-1403.
22. Jastrebov O., Batjaeva A. On the Issue of Recognizing a State as a Legal Entity: Past and Present // *World Applied Sciences Journal*. – 2014. – № 30 (5). – P. 612-616.

Розділ 2

Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Міжнародне право. Господарське право, господарсько-процесуальне право

УДК 34:327 (477 + 479.24)

Д.І. Ткач
доктор політичних наук, професор,
проректор з міжнародних питань,
Університет економіки та права «КРОК»

Шлях Угорщини до євроатлантичної інтеграції (політико-правовий аспект)

У статті аналізується шлях, який пройшла Угорщина до євроатлантичної інтеграції. Підкреслюється, що завдяки своїй далекоглядності угорській дипломатії вдалося ще наприкінці 1980-х років чітко спрогнозувати, що в найближчій перспективі НАТО залишиться єдиним військовим союзом, спроможним ефективно впливати на політичні процеси у світі й регіоні. Розглядаючи НАТО як найефективнішу структуру колективної безпеки Європи і вагомую складову системи загальноєвропейської безпеки, керівництво Угорщини мало на меті забезпечити свою незалежність, демократичний розвиток і територіальну цілісність, зміцнити гарантії зовнішньої безпеки, протидіяти виникненню нових загроз стабільності та безпеці в регіоні Центральної та Східної Європи. Зазначається, що провідні політичні партії, уряди не залежно від своїх внутрішньополітичних уподобань, здійснювали успішну ходу до євроатлантичної інтеграції, у тому числі й через політико-правове забезпечення членства Угорщини в НАТО.

Ключові слова: Угорщина, НАТО, гарантії зовнішньої безпеки, реформування армії, політико-правове забезпечення членства в НАТО.

Д.И. Ткач
доктор политических наук, профессор,
проректор по международным вопросам,
Университет экономики и права «КРОК»

Путь Венгрии к евроатлантической интеграции (политико-правовой аспект)

В статье анализируется путь, который прошла Венгрия к евроатлантической интеграции. Подчеркивается, что благодаря своей дальновидности венгерской дипломатии удалось еще в

конце 1980-х годов четко спрогнозировать, что в ближайшей перспективе НАТО останется единственным военным союзом, способным эффективно влиять на политические процессы в мире и регионе. Рассматривая НАТО как наиболее эффективную структуру коллективной безопасности в Европе и весомую составляющую системы общеевропейской безопасности, руководство Венгрии поставило себе цель обеспечить свою независимость, демократическое развитие и территориальную целостность, укрепить гарантии внешней безопасности, противодействовать возникновению новых угроз стабильности и безопасности в регионе Центральной и Восточной Европы. Отмечается, что ведущие политические партии, правительства, независимо от внутривнутриполитических предпочтений, осуществляли успешное шествие к евроатлантической интеграции, в том числе и через политико-правовое обеспечение членства Венгрии в НАТО.

Ключевые слова: Венгрия, НАТО, гарантии внешней безопасности, реформирования армии, политико-правовое обеспечение членства в НАТО.

D. Tkach

*Professor, doctor of political Sciences,
Vice-rector for international Affairs,
“KROK” University*

Way of Hungary to Euro-Atlantic Integration (Political and Legal Aspect)

The way that has passed Hungary to Euro-Atlantic integration is analyzed in the article. It is emphasized that thanks to foresight of the Hungarian diplomacy it was succeeded to predict still in the late eighties accurately that in the short term NATO would remain the only military alliance capable effectively to influence political processes in the world and the region. Considering NATO as the most effective structure of collective security in Europe and a powerful component of system of the all-European safety, the leadership of Hungary aimed to provide the independence, democratic development and territorial integrity, to strengthen guarantees of external safety, to counteract emergence of new threats of stability and safety in the region of Central and Eastern Europe. It is noted that the leading political parties, the governments not depending on the internal political preferences, carried out a successful procession to Euro-Atlantic integration, through the politician – legal support of membership of Hungary in NATO.

Keywords: Hungary, NATO, guarantees of external safety, reforming of army, the politician – legal support of membership in NATO.

Постановка проблеми

Протягом 1990-х років Угорський Республіці вдалося забезпечити політико-правову основу членства країни в НАТО. Завдяки узгодженим діям Державних Зборів, уряду, провідних політичних партій Угорщина зуміла за короткий історичний термін виконати всі умови членства в Альянсі, перебудувати збройні сили, розробити нову політику національної безпеки. Саме цей угорський досвід є повчальним для України у здійсненні її євроатлантичних прагнень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

В українській науковій літературі до-

слідження окресленої теми головним чином зустрічаються у роботах Ткача Д.І. та Левика Б.С. [1], [2] Аналізові європейської політики безпеки присвячені наступні праці [3] [4] [5]. Делінський О.А. у кандидатській дисертації дослідив міжнародно-правові аспекти Європейської системи безпеки [6]. Політолог Тодоров І.Я. у монографії вивчив шлях України до євроатлантичної спільноти [7].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Віддаючи належне вищенаведеним працям, все ж варто констатувати, що до цього часу залишається недостатньо вивченою проблема політико-правового за-

безпечення членства Угорщини в НАТО. Саме це і спонукало нас до вирішення цієї частини аналізу зовнішньополітичних, міжнародно-правових рішень.

Формулювання цілей статті

Метою статті є розгляд саме політико-правового забезпечення членства Угорщини в НАТО, а також аналіз взаємодії всіх гілок угорської влади з метою забезпечення євроінтеграційних прагнень країни.

Виклад основного матеріалу дослідження

Починаючи з 1990 р., всі уряди Угорщини в зовнішньополітичній діяльності визначали такі три пріоритети: інтеграція до європейських та євроатлантичних структур, розвиток добросусідських відносин, захист прав угорської меншини, що проживає за кордоном.

Проте кожен уряд виокремлював серед названих пріоритетів головний. Так, уряд Й. Анталла значну увагу насамперед приділяв угорській меншині, яка проживає за кордоном. На це виділялися величезні кошти, було створено відповідні державні інституції, що займалися забезпеченням захисту прав цієї категорії угорців.

Після приходу до влади 1994 р. урядової коаліції Угорської соціалістичної партії та Союзу вільних демократів (УСП–СВД) два інші пріоритети були підпорядковані прагненню Угорщини якомога швидше вступити до НАТО та ЄС.

Уряд В. Орбана (1998–2002 рр.) наголошував на інтеграції до євроатлантичних структур та на захисті прав угорської меншини, що проживає за кордоном.

Для уряду П. Меддеші основним пріоритетом також стала інтеграція Угорщини в Євросоюз [8, с. 4].

Наприкінці 1980–1990-х років в Угорщині загострилося питання щодо створення нової структури колективної безпеки. Завдання із розроблення нової концепції безпеки і воєнної доктрини, узгодженої зі стратегічними цілями зовнішньої політики, постало на порядку денному угорського керівництва у зв'язку з тим, що на сесії Політичного консультативного комі-

тету Організації Варшавського Договору (ОВД) у Берліні 1987 р. було сформульовано новітній підхід до питань безпеки, який у принципі не міг існувати раніше. Цей підхід націлював кожну з держав – членів ОВД на створення національної стратегічної воєнної доктрини й концепції безпеки. Ще в 1987–1988 рр. Угорщина почала формувати нову внутрішню структуру збройних сил, яка докорінно відрізнялася від структурних елементів об'єднаних збройних сил ОВД. Однак у 1988–1989 рр. вже стало очевидно, що для створення такої концепції потрібні докорінні політичні зміни в країні. Створення системи контролю озброєнь після зустрічі верхів у Стокгольмі та серії зустрічей на найвищому рівні у Відні, а пізніше й скорочення збройних сил в ОВД і НАТО, значною мірою стимулювали процес формування угорської стратегії безпеки на початку 1990-х років, який збігся з початком системних перетворень у країні.

До модернізації підходів у питаннях безпеки угорців спонукала також відносна наближеність країни до таких неспокійних регіонів, як Балкани, Кавказ, Близький Схід і Північна Африка.

Вироблена концепція мала стати одним з основних елементів системи суспільної, економічної та соціальної внутрішньої стабільності, яка, своєю чергою, є важливою умовою демократичного розвитку та формування комплексної європейської системи безпеки.

До розроблення національної концепції безпеки залучалися військові, політики, представники різних громадських організацій, науковці. Проводилися серії консультацій і нарад з майбутніми зарубіжними партнерами по НАТО. Документ, підготовлений на початку 1990-х років, містив основні політичні принципи та цілі Угорської Республіки і формулював національну стратегію безпеки країни й національну воєнну стратегію, а також майбутню програму реформ у галузі безпеки й оборони.

Керівництво Угорщини вважало, що реформа збройних сил і системи безпеки є однією з умов створення системи

стабільності в країні й у цьому контексті національна оборона Угорщини є гарантом запобігання загрозі суверенітету, територіальній цілісності, громадському та конституційному порядку в країні. Вона включає у себе військовий потенціал країни (збройні сили, правоохоронні органи, економіку, населення, державні органи та громадські організації), який у за необхідності можна активізувати. Система національної оборони ґрунтується на суспільному усвідомленні необхідності захисту країни, економіці, яка забезпечує потреби збройних сил і населення країни, на державних оперативних службах, підготовлених до оборони, системі цивільної оборони, яка захищає населення та матеріальні цінності, а також на збройних силах, які готові виконувати свою пряму функцію.

Реформа угорської армії розпочалася наприкінці 1980-х років. Економіка країни перебувала на той час у глибокій кризі. Штатна чисельність збройних сил становила 150-160 тис. чол., що було недоцільним з позиції оборонної доктрини, а також лягало важким тягарем на економіку країни. Тому потрібно було створити таку програму реформування війська, яка була б спрямована на значне скорочення армії, розрахована на довготривалий термін і здійснювалася поступово. Саме цим вимогам і відповідала нова програма, яка складалася з таких етапів:

I етап — 1989–1990 рр. Розроблення концепції нової воєнної доктрини Угорщини, скорочення збройних сил на 25 тис. чол.;

II етап — 1990–1994 рр. Становлення нових збройних сил Угорщини. Скорочення терміну строкової військової служби до 12 місяців. Початок діалогу з НАТО;

III етап — 1995–1999 рр. Подальший розвиток збройних сил, скорочення їх чисельності до 63 тис. чол. та вступ до НАТО.

Якраз цей документ заклав підвалини розв'язання проблеми виходу Угорщини з Варшавського пакту та приєднання країни до НАТО. Завдяки своїй далекоглядності угорським дипломатам вдалося ще наприкінці 1980-х років чітко спрогнозу-

вати, що в найближчій перспективі НАТО залишиться єдиним військовим союзом, спроможним ефективно впливати на політичні процеси у світі й регіоні. Розглядаючи НАТО як найефективнішу структуру колективної безпеки Європи і вагому складову системи загальноєвропейської безпеки, керівництво Угорщини мало на меті забезпечити свою незалежність, демократичний розвиток і територіальну цілісність, зміцнити гарантії зовнішньої безпеки, протидіяти виникненню нових загроз стабільності та безпеці в регіоні Центральної та Східної Європи, невіддільною частиною якої вона є, а також використати досвід і допомогу країн – членів Альянсу в розбудові власних збройних сил та інших військових формувань.

У 1997 р. Г. Кіссінджер писав: «Будь-яке значне розширення НАТО невідворотно призведе до нової лінії поділу – саме тому історичні нації Центральної та Східної Європи і прагнуть до членства в НАТО. Вони хочуть приєднатися до старого, а не нового Північноатлантичного союзу» [9]. Мета повернення в Європу була визначена насамперед консервативно-коаліційним урядом Й. Анталла після виборів 1990 р. [10]. Саме перший демократично обраний уряд виступив з ініціативою розпуску Організації Варшавського Договору, яка 1991 р. припинила своє існування. Того ж року Радянський Союз вивів свої війська з Угорщини. З початку 1990-х років стали регулярними зустрічі між угорськими державними керівниками і високопоставленими представниками НАТО. В лютому 1994 р. Угорщина підписала рамкову угоду НАТО «Партнерство заради миру», а в листопаді того ж року – програму двостороннього співробітництва. Наступні уряди Д. Хорна, В. Орбана, П. Меддеші, хоча й мали різні ідеологічні платформи, повністю поділяли цю стратегію і послідовно впроваджували її в життя. З позиції угорської політичної еліти, приєднання до НАТО символізує завершення процесу системної трансформації в Угорщині й розглядається як етап на шляху досягнення основної мети – цілковитої інтеграції в європейські та євроатлантичні структури.

Втім, саме навколо проголошеної програми вступу до євроатлантичних структур у 1990-ті роки розгорнулися найгостріші суперечки всередині країни. Майже третина угорського істеблішменту, а також широка громадськість країни демонстрували прагнення до нейтралітету, пацифістські настрої стосовно участі у воєнних союзах, виступаючи проти приєднання до НАТО.

Проте парламент і уряд держави відхилили ідею нейтралітету, і вже на початку 1990-х років було вироблено концепцію, суть якої полягала в тому, що лише через інтеграцію із Заходом Угорщина могла вийти з дезінтегруючого регіону Центральної та Східної Європи. У процесі вироблення консенсусу з цього питання значну роль відіграли розпад Радянського Союзу, Чехословаччини, Югославії, балканська криза, що розпочалася в 1991 р.

У процесі переговорів про приєднання до НАТО керівництво УР підтвердило, що цілковито погоджується з цілями, визначеними у стратегічній концепції НАТО, і готове взяти на себе відповідальність за всіма зобов'язаннями, що випливають з Вашингтонського договору про приєднання до Північноатлантичного альянсу. Угорщина задекларувала намір брати активну участь як в інтегрованій війсьній структурі НАТО, так і плануванні процесів оборони, а також підтримку політики «відкритих дверей» Альянсу. Угорці заявили про своє прагнення відігравати ініціативну роль у Євроатлантичній раді партнерства (ЄРП), а також у програмі «Партнерство заради миру».

Принципові засади розвитку взаємовідносин НАТО з постсоціалістичними країнами були закладені рішеннями Копенгагенської зустрічі міністрів закордонних справ держав — членів НАТО 6 червня 1991 р., Римського саміту НАТО 8 листопада 1991 р., зустрічі міністрів закордонних справ країн ЦСЄ і НАТО в Брюсселі 20 грудня 1991 р. щодо створення Ради Північноатлантичного співробітництва (РПАС), Лондонської зустрічі глав держав та урядів країн — членів Північноатлантичного альянсу 6 липня 1996 р. На Брюссельській зустрічі на вищому рівні 1994 р.

лідери країн НАТО заявили, що вони «очікують і вітатимуть розширення НАТО, яке буде спрямоване у бік демократичних держав на схід від країн НАТО». Метою цього процесу є поширення зони безпеки і стабільності на інші європейські країни, яку Північноатлантичний союз створював на території країн, що входять до його складу, протягом усієї своєї п'ятдесятилітньої історії. Цей процес не становить собою загрози будь-яким країнам, більше того, він сприяє зміцненню стабільності і безпеки як членів НАТО, так і інших країн.

Зустріч держав — членів НАТО, що відбулася в Мадриді 8 липня 1997 р., стала одним з основних етапів процесу інтеграції Угорщини в євроатлантичні структури. Запрошення західними державами Угорщини до участі в переговорах про приєднання означало, що майбутні союзники оцінили досягнуті угорцями за порівняно незначний період успіхи в політичній та економічній галузях: у побудові правової держави, реалізації прав людини, в тому числі національних меншин, а також оцінили зусилля країни у справі зміцнення безпеки в ЦСЄ. Так, з кінця 1995 р. Угорщина активно включилася у врегулювання югославської кризи: у рамках IFOR у м. Тасарі (західна Угорщина) і в м. Печ (південно-західна Угорщина) було створено логістичні бази: у м. Тасарі — американські, а в м. Печ — норвезькі, данські, фінські, шведські і польські.

У лютому 1996 р. Угорщина направила в Боснію підрозділ інженерно-технічних військ, який діяв у складі сил НАТО (IFOR, SFOR) і будував мости й дороги. Чисельність угорського контингенту з центром в м. Окучани (Хорватія) становила 205 осіб [11, с. 2].

Визначивши курс на інтеграцію в НАТО, керівництво Угорщини усвідомлювало, що потрібно не просто декларувати свої наміри, а й активно готувати громадську думку до вступу в Альянс. Тому було розроблено спеціальну програму роз'яснення населенню, що таке НАТО, які переваги дає членство в цій організації країні та її громадянам, які фінансові наслідки чекають на Угорщину в разі при-

єднання. Втім, процес цей відбувався суперечливо. Наведемо деякі приклади цієї роботи. Якщо у жовтні 1995 р. лише 48% опитуваних серед дорослого населення підтримали вступ Угорщини до НАТО, то в серпні 1996 р. частка громадян, які схвалювали приєднання країни до НАТО, скоротилася до 44%, а частка населення, яке не погоджувалося зі вступом до НАТО, збільшилася до 35%, що було пов'язане з появою американських військових підрозділів у містечку Тасар та з проблемами, які там виникли. Навесні 1997 р. вже 50% населення підтримало вступ країни до НАТО [12, с. 58]. В листопаді 1997 р. в Угорщині проведено всенародний референдум з цього питання. У ньому взяла участь майже половина дорослого населення, 85% з них проголосували за членство країни в НАТО [13].

Для вступу до НАТО Угорщина, як і кожна з країн, що приєдналася до цього блоку, повинна була виконати певні обов'язкові вимоги, а саме: створити демократичну політичну систему, ринкову економіку, налагодити добросусідські відносини, запровадити демократичний контроль над збройними силами країни, продемонструвати здатність до співробітництва та взаємодії зі збройними силами інших країн. До того ж країна мала забезпечити необхідний рівень витрат на оборону, що досягатиметься за рахунок стало-го економічного зростання.

8 липня 1997 р. на мадридському саміті НАТО ухвалено рішення про прийняття до Альянсу Угорщини, Чехії і Польщі. 16 грудня 1997 р. представники НАТО й Угорської Республіки підписали документ про умови приєднання. Після ратифікації документа парламентами 16 країн-членів Угорщина разом із Чехією і Польщею 12 березня 1999 р. офіційно стала членом НАТО.

Усього через 12 днів після приєднання Північноатлантичний альянс розпочав повітряні бомбардування території Югославії. Тодішній міністр закордонних справ Угорщини Я. Мартоні 10 березня оголосив про готовність Угорщини послати медичний та інженерний корпуси в Македонію,

зазначивши, однак, що у воєнних діях НАТО, у випадку їхнього початку, Угорщина не братиме участі. Дозвіл Будапешта, наданий Альянсу, використовувати угорський повітряний простір, пояснив далі міністр, не означатиме участі у воєнних діях. При цьому Я. Мартоні посилався на «делікатність становища» Угорщини, зазначав, що союзники усвідомлюють і не чекають від неї посилки збройних підрозділів для участі в бойових діях [14]. 24 березня 1998 р., з початком воєнних дій, угорський парламент надав дозвіл літакам НАТО на необмежене використання угорських аеродромів. (Дозвіл на вільне використання угорського повітряного простору було видано парламентом у жовтні 1998 р.) Під час війни проти СРЮ 35 угорських військових лікарів і 5 кадрових офіцерів працювали в Албанії.

В цей період Угорщина до кінця послідовно виступала проти операції сухопутних військ, особливо наступу з її території, пояснюючи, що в автономному краї Воеводині (Сербія) у 1998 р. проживає понад 290 тис. угорців, або 14% від загальної кількості населення, і угорська підтримка можливої акції сухопутних військ НАТО спричинила б серйозну небезпеку для їхнього життя. При розробленні спільних кроків проти Югославії, зокрема у прийнятій у Вашингтоні 23 квітня 1999 р. заяві про інтенсифікацію повітряних ударів проти Югославії, було враховано й угорську позицію. По завершенні акції проти Югославії Генеральний секретар НАТО Х. Солана подякував уряду Угорщини й особисто прем'єр-міністрові країни В. Орбану за надану допомогу. Новий Генеральний секретар НАТО Дж. Робертсон також робив це неодноразово.

Після закінчення війни в Югославії Угорщина брала активну участь у розробленні Пакту стабільності для Південно-Східної Європи. В першій половині 2000 р. Угорщина посіла пост співголови Робочого столу № 1 у рамках ПС/ПСС з питань демократизації і прав людини. Відтак, як співголова, вона допомагає реалізовувати програму робочої групи насамперед своїми ініціативами, що стосуються управлін-

ня, ЗМІ, прав людини і національних меншин, а також освіти. З кінця липня 2000 р. в Приштині був дислокований угорський підрозділ КФОР у складі 324 осіб, який здійснював охорону ставки британського командування, ретрансляційної станції, а також дорожньо-транспортний контроль.

Однією з умов прийому Угорщини до НАТО було те, що з 1998 р. вона мала щорічно підвищувати військові витрати на 0,1% від ВВП. У 1997 р. військовий бюджет країни становив 1,4% ВВП, а чисельність збройних сил УР становила 43 400 осіб [15]. Угорщина пристала на умови НАТО про виплату щорічних членських внесків у розмірі 0,65% щорічного бюджету НАТО. У зв'язку з цим бюджет Міноборони країни 2000 р. становив 190 млрд форинтів (близько 730 млн доларів), що в абсолютній сумі на 40% вище, ніж у попередньому році, та й у реальній вартості це значне збільшення. Ця сума становить 1,5% ВВП. На розвиток армії в минулі роки виділялися мінімальні кошти, не більше 2-3 відсотків загальних витрат на оборону. З 2000 р. ситуація якісно змінилася, на закупівлю за кордоном військово-технічних засобів було витрачено 20-30 млрд форинтів. Зокрема, Будапешт першим серед східноєвропейських столиць визначився в питанні оновлення військової авіації. Угорщина відмовилася від модернізації парку російських винищувачів МіГ-29. Натомість на початку 2001 р. була досягнута домовленість зі шведами про надання в лізинг 14 надзвукових винищувачів JAS 39 Gripen, вироблених шведсько-британським концерном Saab-BAE Systems. Вартість контракту офіційно не розголошується, але, судячи з матеріалів угорських ЗМІ, становила близько 580 млн доларів [16]. У процесі запланованої реформи збройних сил мало істотно покращитися харчування, обмундирування солдат строкової служби, а також матеріальний добробут контрактників і кадрових офіцерів. За оцінками фахівців, Угорщині для переоснащення та переобладнання своїх збройних сил відповідно до вимог НАТО потрібно витрачати щорічно 600–800 млн доларів.

З приходом до влади 2002 р. нового

уряду та нового керівництва збройними силами створене інтегроване Міністерство оборони. Подальший розвиток збройних сил Угорської Республіки планується здійснити в три етапи :

I етап – до 2003 р. – формування нової організаційної структури (зменшення чисельності збройних сил відповідно до вимог забезпечення необхідних умов для рентабельності економіки держави; розроблення і впровадження нових штатів; створення нової мережі дислокації військ); збільшення грошового забезпечення військовослужбовців, впровадження нової форми одягу, покращення житлових умов особового складу. До речі, 2003 р. на оборонні цілі в Угорщині було витрачено 346,7 млрд форинтів (понад один мільярд доларів США). Це становить 1,86% ВВП, що вже наближається до вимог Альянсу щодо витрат на оборону, а саме 2% від ВВП.

II етап – до 2006 р. – підвищення рівня бойової підготовки, придбання необхідної військової техніки відповідно до вимог НАТО. Очікувалося, що до 2004–2005 рр. Угорщина зможе досягти оборонних витрат на рівні 1,81% ВВП (близько 1 млрд дол. США).

III етап – до 2010 р. і далі – модернізація та придбання нового озброєння і військової техніки, забезпечення цілковитої відповідності угорської армії вимогам НАТО, технічне переоснащення збройних сил. При цьому пропонується такий розподіл оборонного бюджету:

40% – оплата праці;

30% – поточна діяльність;

30% – розвиток збройних сил.

У процесі реформування багато уваги приділялося питанням соціального захисту військовослужбовців. Значні кошти витрачалися на переобладнання казарм під житло для військових контрактної служби. Основними складовими реформи стало цивільне управління збройними силами, а також запровадження механізму громадського контролю. На основі реформи в країні заплановано створення середньо- та довгострокової концепції технічного розвитку, здійснення якої дало Угорщині змогу поглибити євроатлантичну інтеграцію.

Відсутність такої концепції викликало критику Угорщини з боку західних партнерів, зокрема міністерства оборони США [17, с. 3-4].

У лютому 2000 р. парламент УР прийняв рішення, в якому наголошувалося, що Угорщина пов'язує свої надії на покращення благополуччя кожного громадянина й держави з успішним здійсненням процесу євроатлантичної інтеграції і підтверджує свою рішучість продовжувати військову реформу, зміцнювати демократичний і цивільний контроль над своїми збройними силами і підвищувати їхню оперативнотехнічну сумісність зі збройними силами НАТО та країн-партнерів. Угорська Республіка підтримує зусилля НАТО у співпраці з такими міжнародними організаціями, як ОБСЄ, Європейський Союз, Рада Європи, у сприянні і зміцненні євроатлантичної безпеки та поліпшенні загального клімату довіри в Європі. Реалізуючи цю мету, країна спрямовує свою діяльність на розвиток конструктивного співробітництва зі структурами безпеки, що існують на Європейському континенті, на основі яких формується нова архітектура європейської безпеки XXI ст.

На саміті, що відбувся 21–22 листопада 2002 р. у Празі, НАТО продемонструвала готовність пристосувати до нової військово-політичної обстановки не тільки свою політику, а й свої засоби оборони. У Празі Альянс виступив з новими ініціативами, що мають на меті підвищити його спроможність здійснювати воєнні операції на високому сучасному рівні.

Наприкінці 2002 р. уряд Угорщини задовольнив прохання американської сторони і дав згоду на підготовку в Тасарі іракських перекладачів та «спеціалістів з вирішення інших допоміжних завдань». Загалом ішлося про три тисячі іракців, які проживали в еміграції. У серпні 2003 р. 300 угорських миротворців приєдналися до міжнародних сил в Іраку в зоні польської відповідальності. США надали допомогу у транспортуванні головної групи військовослужбовців, а транспортні засоби та військову техніку забезпечила угорська сторона.

Результати співробітництва Угорщини з НАТО на рівні Євроатлантичної ради партнерства, програми «Партнерство за ради миру», а з 12 березня 1999 р. як повноправного члена Альянсу дають підстави зробити такі висновки.

Членство в НАТО Угорщини суттєво вплинуло на процес «повернення угорців до Європи», допомогло країні не тільки підвищити міжнародний авторитет, а й створити умови для зміни вектора економічного співробітництва зі Сходу на Захід. В результаті втрата традиційних для угорських товаровиробників ринків збуту, інвестиційних джерел і постачальників життєво важливих товарів і послуг не викликала в Угорщині економічного колапсу і пройшла без соціальних вибухів і серйозних заворушень.

Угорщина утвердилася як регіональний лідер серед країн ЦСЄ. Саме їй належить ініціатива створення низки регіональних спільнот, які прагнуть зміцнення політичного та економічного співробітництва. Ставши членом Альянсу, Будапешт активніше здійснює політику захисту прав угорської національної меншини, яка проживає в сусідніх країнах.

Однак досвід членства Угорщини в НАТО має і негативну складову.

Під час пропагандистської кампанії, яку здійснював уряд Угорщини щодо вступу країни до НАТО, активно аргументувалося те, що приєднання до Альянсу має не так оборонну, як політичну мету, зокрема сприяє сталому розвитку, забезпеченню безпеки й миру в регіоні і на континенті. Втім, воєнна діяльність НАТО останніми роками свідчить, що перспектива перетворення Альянсу з воєнно-політичної на суто політичну організацію не значна. Мало того, Північноатлантичний союз дедалі більше перебирає на себе функцію світового жандарма.

Негативні наслідки для угорської економіки мали й конфлікт у Косово та бомбардування Югославії силами НАТО. Загострення гуманітарних проблем і тисячі біженців, вогнище довготривалої напруженості і припинення транзиту вантажів, різке скорочення зовнішньої торгівлі з

придунайськими країнами через порушення судноплавства на Дунаї та інші несприятливі для Угорщини наслідки призвели до збитків, враховуючи безпосередні видатки та втрачену вигоду, загальна сума яких оцінюється близько в 700 млн дол. США.

Проблематичним є й питання розміщення ядерної зброї на території Угорщини. Заява в листопаді 1999 р. тодішнього прем'єр-міністра Угорщини В. Орбана про те, що в разі кризової ситуації він готовий надати територію своєї країни для розміщення ядерної зброї, викликала навісну критику як всередині країни, так і за кордоном, насамперед у Росії. (Тема розміщення озброєнь, і передусім ядерної зброї НАТО на території країн ЦСЄ, стала ключовою в переговорах Росії та НАТО).

Пересічні громадяни в Угорщині дедалі більше розуміють, що натовське членство не піднесе їхнього життєвого рівня, оскільки потребує від країни витрачання коштів на закупівлю озброєння за кордоном, у тих-таки західних країн, на утримання угорських армійських підрозділів, які беруть участь у воєнних операціях Альянсу в гарячих точках планети, на інші військові витрати. Із зменшенням воєнної загрози з боку гіпотетичних ворогів (Росія, Румунія) угорське суспільство не дуже розуміє, від кого НАТО захищатиме країну і навіщо витрачати величезні кошти на забезпечення членства.

На думку колишнього посла Угорської Республіки в НАТО А. Шімоні, участь Угорщини в НАТО потрібно оцінювати самокритично, з огляду на те, чи вдалося створити інструменти для захисту інтересів країни, для зростання впливу Угорщини в НАТО, для зменшення військового відставання. А. Шімоні вважає, що можна було б не зважати на критичні висловлювання союзників по НАТО на адресу Угорщини, якби угорці могли заявити, що виконали свої зобов'язання, продовжили якісну перебудову армії, зробили прозорим державне придбання військової техніки, модернізували свої військові сили. Натомість доводиться визнати, що Угорська Республіка не використала можливостей,

що випливають з членства в НАТО, і три роки членства практично канули в Лету. Союзники дедалі частіше порівнюють Угорщину з пасажиром без квитка, тому що країна у сфері безпеки не виявила жодної ініціативи. Угорщині не вдалося прискорити військові реформи, не створено достатньо військових частин швидкого реагування, які можна було б використовувати для вирішення завдань нового типу. Досвід, нагромаджений НАТО, в Угорщині використовується недостатньо. Щоправда, суспільство оцінює армію більш позитивно, однак військова кар'єра усе ще не приваблива. На думку посла А. Шімоні, Угорщина мало чого досягла у військовому співробітництві за роки членства в НАТО.

Не менш самокритичним був міністр оборони Угорщини Ф. Юхас, який напередодні пражського саміту Альянсу дав інтерв'ю газеті «Непсабадшаг». Міністр визнав, що через три роки після прийому в НАТО Угорщина як і раніше не може виконувати своїх зобов'язань перед Альянсом. На думку Юхаса, у разі агресії Угорщину не зможе захистити навіть Північноатлантичний альянс, оскільки в країні немає необхідної військової інфраструктури. Угорщина, яка була членом Варшавського Договору, «має велику громіздку армію, у якій немає мобільних, здатних швидко переміщуватися підрозділів. Ні її устрій, ні рівень боєздатності, ні озброєння не відповідають стандартам НАТО», – вважає Юхас. Він додав, що служби підтримки і тилового забезпечення також неадекватні. «Мало хто тут має уявлення про стандарти НАТО у сфері комунікацій, при цьому необхідно, щоб угорські підрозділи щонайменше мали зв'язок з підрозділами інших країн».

Тому у програмі діяльності уряду П. Меддеші багато уваги було приділено структурним реформам в армії, піднесенню бойової підготовки, заходам щодо переведення армії на професійну основу і модернізації військової техніки.

Зазначимо лише, що розвиток політики євроатлантичного співтовариства щодо Угорщини дає підстави говорити, що процес трансформації міжнародних організа-

цій, розташованих на території Європи, та їхнє розширення на Схід виявився набагато складнішим і довготривалим, ніж передбачалося наприкінці 80-х років ХХ ст. Тягар проблем, що визначаються масштабістю процесу, не вирішеними конфліктами, недостатньо високим рівнем економічного розвитку країни, за рахунок якої здійснюється розширення, та необхідністю серйозного реформування інституційної структури НАТО, є джерелом вагань і непослідовності у виробленні та здійсненні стратегії взаємовідносин з Угорщиною та іншими країнами-аплікатами. Досвід інтеграції Угорщини в Євросоюз та НАТО певною мірою корисний для України, яка також задекларувала основним зовнішньополітичним пріоритетом членство в цій організації. Що цінного й важливого можна взяти з нього для нашої країни?

Ідеться насамперед про внутрішньополітичне та економічне забезпечення майбутнього членства, над чим працювали всі уряди і парламенти нової Угорщини. Без розуміння цієї простої істини Україні марно розраховувати на євроатлантичну інтеграцію в найближчій перспективі. Таким чином, реалізація євроатлантичного курсу на нинішньому етапі повністю залежить від готовності української законодавчої, виконавчої влади, суспільства до політичного та економічного реформування України відповідно до вимог НАТО.

На шляху приєднання до європейських структур угорці активно використовували своє геополітичне становище як країни,

яка має кордон із державами – членами НАТО, через тісні політичні комунікації та економічні контакти. Після 1999 р. Україна теж має спільний кордон з НАТО завдяки новим членам, а саме Польщі, Словаччині та Угорщині. Незважаючи на те, що процес практичної інтеграції цих країн триватиме ще досить довго, це сусідство потрібно використати з максимальною вигодою.

Надзвичайно важливою для України в угорському досвіді є плідна співпраця всіх гілок влади щодо євроатлантичної інтеграції. Розходження в Угорщині між ними були лише щодо тактики, стратегію приєднання до НАТО підтримували всі урядовці, парламентарії та політики. Створення відповідних інтеграційних механізмів на рівні уряду, Державних Зборів забезпечило на практиці процес виконання країною відповідних вимог щодо майбутнього членства [18].

Висновки

Офіційний Будапешт з перших років незалежності приділяв велику увагу створенню консенсусу в суспільстві щодо повноправного повернення до Європи. З одного боку, тут дбали про позитивний імідж власної країни на Заході, з іншого – постійно та цілеспрямовано працювали над утвердженням в угорському суспільстві думки про те, що членству Угорщини в НАТО немає альтернативи і це єдина можливість вийти із системної кризи, в яку країна потрапила в результаті невдалого соціалістичного експерименту.

Література

1. Ткач Д.І. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій: Монографія / Д.І. Ткач/ Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К.: МАУП, 2004. – 504 с.
2. Левик Б.С. Досвід європейських країн під час входження у міжнародну систему колективної безпеки на шляху до вступу в НАТО / Б.С. Левик [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/natural/VNULP/Armia/2008_634/29.pdf
3. Партнерство заради безпеки: досвід країн НАТО та українська перспектива? / За заг. ред. О.І. Соскіна // Інститут трансформації суспільства. – 2007. – 336 с.
4. Западноевропейская интеграция: проекты и реальность / Под общ. ред. В.Б. Княжицкого. – М., 1997. – С. 57.
5. Молнар Д. Опыт вступления в НАТО и его влияние на безопасность и стабильность: венгерская перспектива / Молнар Дьордь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://soskin.info/ea/2005/3-4/20050309.html>
6. Європейська система безпеки: міжнародно-правові аспекти становлення і розвитку: Автореф. ... канд. юр. наук: 12.00.11 [Електронний ресурс] / О.А. Делінський; Нац. юр. акад.

України ім. Я. Мудрого. – Х., 2003. – 20 с. 15. – Режим доступу: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/1552>

7. Тодоров І.Я. Україна на шляху до європейської та євроатлантичної спільноти: Монографія / Ігор Ярославович Тодоров. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 268 с.

8. Зовнішня політика Угорщини. Довідка. Поточний архів МЗС України. – 05.05.2003 р. – 6.5.11/2 – 120 – 300 – 6 с.

9. The Washington Post. – 1997. – March, 30.

10. План дій по підготовці до членства в НАТО. Квітень. 2000 р. // Факти про НАТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nato.int/docu/other/ru/facts/nato-map_rus.htm.

11. Результати зовнішньополітичної діяльності УР в 1996 році. Довідка. // Поточний архів МЗС України. – 20.01.1997 р. – №613/11 – 110 – 1380 – 3 с.

12. A NATO tag Magyarorszag. – Вр., 1999. – 189 о.

13. Magyar Nemzet. – 1997. – November, 13.

14. Népszava. – 1999. – Március, 11.

15. Népszabadság. – 1999. – Április, 6.

16. Авиа. Порт. Ру. – 01.08.2001. – 28.11.2001. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.aviaport.ru/news/AviaContracts/15142.html

17. Реформа Збройних Сил УР. Довідка // Поточний архів МЗС України. – 04.04.2003 р. – №613/13 – 800 – 1269 – 5 с.

18. Ткач Д.І. Україна – НАТО. Зроблено багато, але зробити потрібно ще більше / Дмитро Іванович Ткач. – Вісник Львівського університету. Сер. Міжнародні відносини. №9, 2002. – С. 5-59.

УДК 681.3:002.651.028

В.Ю. Горелова
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін,
Університет економіки та права «КРОК»

Поняття та правовий статус електронного цифрового підпису в Україні: проблемні питання

У статті досліджується поняття та правовий статус електронного цифрового підпису, а також здійснюється порівняльний аналіз деяких положень національного та міжнародного законодавства в межах даного питання.

Ключові слова: електронний цифровий підпис, інформація, електронний документ, захист інформації, власноручний підпис.

В.Ю. Горелова
кандидат юридических наук,
доцент кафедры государственного-правовых дисциплин,
Университет экономики и права «КРОК»

Понятие и правовой статус электронной цифровой подписи в Украине: проблемные вопросы

В статье рассмотрено понятие и правовой статус электронной цифровой подписи, а также проводится сравнительный анализ некоторых положений национального и международного законодательства в рамках данного вопроса.

Ключевые слова: электронная цифровая подпись, информация, электронный документ, защита информации, собственноручная подпись.

V. Horielova
PhD in Law,
Docent of the Department of State and Legal Disciplines,
«KROK» University

A concept and Legal Status of Electronic Digital Signature in Ukraine: Topical Issue

A concept and legal status of electronic digital signature are considered in the article, and also conducted a comparative analysis of some positions of national and international legislation within the framework of this question

Keywords: electronic digital signature, information, electronic document, information protection, sign manual

Постановка проблеми

У всьому цивілізованому світі на сьогодні приділяється значна увага питанню захисту інформації та вже визнана зручність та необхідність використання електронного цифрового підпису. Наша держава, обравши чіткий курс на євроінтеграцію та підписавши низку угод, узяла на себе зобов'язання у короткий строк максимально наблизити національне законодавство до європейського щодо послуг транскордонної сертифікації та створення умов для визнання взаємосумісності електронного цифрового підпису. Важливість цього кроку обумовлена активною співпрацею України з іноземними партнерами, а в епоху інформаційного суспільства питанню електронного діловодства та вирішення справ за допомогою новітніх засобів швидкого передання інформації у просторі надається велика увага. У зв'язку з цим вельми актуальним залишається питання правового регулювання сучасних засобів підпису документів «на відстані» та відносин, що виникають при використанні цифрового підпису як на державному рівні, так і між партнерами у сфері бізнесу, при оформленні будь-яких документів чи укладенні угод. Втім, аналіз правової бази вітчизняного законодавства дає підстави стверджувати: вона не відповідає світовим стандартам, а тому потребує переробки або розробки нових законодавчих актів задля мети технічної сумісності з міжнародними стандартами та утвердження довіри до України на світовій арені.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Сучасні проблемні питання теорії та практики застосування електронного цифрового підпису в інформаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах досліджено у монографії науковцями Ю.І. Горбенко та І.Д. Горбенко. Методи і алгоритми криптографічного захисту інформації в телекомунікаційних та інформаційних системах розроблено такими науковцями, як Г.В. Пухальська, А.А. Гринович, А.О. Мелашенко, О.Б. Кукарін та інші. Електронний цифровий підпис у правово-

му полі досліджували В.Б. Чередниченко, Н.В. Васильєва, О.А. Борисенко, О.О. Кузнецов, П.С. Клімушин та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

З розвитком інформаційно-комп'ютерних технологій вдосконалення набувають засоби, що дають можливість пов'язувати інформацію з конкретною фізичною або юридичною особою з метою забезпечення цілісності такої інформації, надання їй юридичного значення, в якості демонстрації авторських прав на інформацію та можливості встановлення правил доступу та її використання. Швидкість змін, що відбувається в комп'ютерних технологіях, з одного боку та зміни до вимог до якості електронного діловодства з іншого призводить до появи постійних неузгодженостей між правовими нормами та технічною реальністю. В деяких випадках чинне національне законодавство також не вкладається в площину міжнародно-правових вимог, що стає причиною різного кола проблем (невідповідності термінів у правових джерелах, рівнем експертних знань в цьому питанні тощо).

Формулювання цілей статті

Основною ціллю статті є аналіз чинного національного законодавства України та міжнародних вимог в площині визначення поняття та умов застосування електронного цифрового підпису.

Виклад основного матеріалу дослідження

Поняття «електронний цифровий підпис» визначено відповідно до п. 2 ст. 1 Закону України «Про електронний цифровий підпис» як вид електронного підпису, що отриманий в результаті криптографічного перетворення набору електронних даних і який додається до цього набору або логічно з ним поєднується та дає змогу підтвердити його цілісність та ідентифікувати підписувача [1]. Втім, для країн Євроспільноти фундаментальним для тлумачення поняття «електронний цифровий підпис» визнається положення ст. 2 Директиви «Про порядок використання електронних

підписів в Європейському співтоваристві» (1999) (далі – Директива), відповідно до якої електронний цифровий підпис – це данні в електронному форматі, що долучені до інших електронних даних, або логічно асоціюються з ними та служать в якості методу встановлення автентичності [2]. З цих визначень помічається певна розбіжність до підходу розуміння електронного цифрового підпису. Так, національне законодавство робить акцент на «ідентифікації (пізньолат. *identifico* – ототожнюю) підписувача», що за загальним розумінням має два основних значення: усвідомлення чи розпізнання чогось або когось та ототожнення з кимось або чимось. Міжнародна ж спільнота використовує термін «автентичність» (від дав.-гр. α θεντικός – справжній, доказ походження), який стосується даних в електронному документі. Такі розбіжності передусім пов'язані з тим, що в міжнародно-правових документах в якості електронного цифрового підпису можуть служити біометричні дані людини, запис її голосу або фотографія чи будь-які «паролі», коди автентичності, що слугують для визначення особи, що створила документ та/чи яка його підписує. В Україні ж визнається лише один вид електронного підпису – криптографічного перетворення набору електронних даних. Слід мати на увазі ще таку специфіку: поняття електронного цифрового підпису як таке призначене не лише для використання в юридичному полі, воно також не прикріплене до будь-якої конкретної технології, оскільки для розпізнавання електронного підпису можуть бути використані не лише асиметричні системи, а й симетричні та такі, що взагалі не використовують криптографічні алгоритми.

Таким чином, виникає багато сумнівів щодо доцільності застосування терміна «підпис» до загальної конструкції «електронний підпис», оскільки вищезазначені методи можуть використовуватись не лише в якості обов'язкового реквізиту електронного документа – підпису, як це прийнято щодо паперових документів, а може використовуватись в якості паролю доступу (наприклад, до бази даних). Але

ж «пароль» не може бути в якості підпису, він виконує лише функцію використання його в якості надання особі певних повноважень, що мають бути закріплені за певною особою (хоча в реалії можуть бути і передані комусь іншому). Окрім того, хотілося б наголосити на неадекватності використання терміна «електронний цифровий підпис» у правовій сфері та його прирівнюванні до підпису людини від руки на папері. По-перше, конструкція «електронний цифровий підпис» – це «данні в електронному форматі» (основа механізму-криптографії), що покликані гарантувати цілісність електронного документа, тоді як рукописний підпис не може гарантувати незмінності змісту документа. По-друге, між електронним документом та електронним цифровим підписом простежується досить складна взаємодія, що залежить від строку дії сертифікатів, наявності секретного та відкритого ключів, до того ж місцезнаходження самого електронного цифрового підпису може бути не тільки наприкінці документа, а й на початку, та й взагалі у додатково прикріпленому файлі.

Відповідно до ч. 1. ст. 6 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» електронний підпис може використовуватися в якості ідентифікації автора електронного документа [3]. Правові основи для застосування електронних документів регулюються також Цивільним кодексом України, відповідно до якого при здійсненні правочинів допускається застосування електронно-цифрового підпису (ст. 207) [4]. Законом також визначено, що тільки електронний цифровий підпис за правовим статусом прирівнюється до власноручного підпису (печатки), але з певними обмеженнями: електронний цифровий підпис повинно бути підтверджено з використанням посиленого сертифіката ключа за допомогою надійних засобів цифрового підпису; якщо під час перевірки використовувався посилений сертифікат ключа, чинний на момент накладення електронного цифрового підпису; особистий ключ підписувача повинен відповідати відкритому ключу,

зазначеному у сертифікаті. Також зазначено, що електронний підпис не може бути визнаний недійсним лише через те, що він має електронну форму або не ґрунтується на посиленому сертифікаті ключа [1, ст.3]. Втім, незважаючи на такі умови, Європейська модель застосування електронного цифрового підпису має в своєму правовому арсеналі та використовує на практиці три види кваліфікованих підписів, тоді як в Україні застосовується лише один найпростіший [5].

Для правового поля актуальним залишається питання використання електронного цифрового підпису в якості доказової інформації. Чіткі правила відносно документів – доказів – розраховані на те, що дотримання їх буде підвищувати надійність документа, надаватиме йому беззаперечності та слугуватиме в якості підвищення правової визначеності в суді. Визначальним в якості доказу по справі слугує питання достовірності документа. Існуючий ДСТУ 4145-2002 установлює механізм цифрового підписування, оснований на властивостях груп точок еліптичних кривих над полями, та правила застосування цього механізму до повідомлень, що пересилаються каналами зв'язку та/або обробляються у комп'ютеризованих системах загального призначення. Застосування цього стандарту гарантує цілісність підписаного повідомлення, автентичність його автора та неспростовність авторства [6]. Достовірність електронного документа визначається саме цифровим підписом, який може бути перевірений за допомогою сертифікатів та відкритого ключа. Втім, достовірність такого документа може бути втрачена, якщо на момент підписання сплив час дії сертифіката або сертифікат було анульовано.

Для досягнення такої мети, як використання електронного документа в якості доказу, на перший план мають виноситися питання цілісності даних в електронному документі, взаємна аутентифікація сторін та аутентифікація джерела інформації. При цьому має бути: 1) чітка відповідність правових положень можливостям науки та техніки; 2) можливість швидкої

перевірки у разі необхідності питань, що можуть стосуватися справи: «чи є підпис аутентичним, тобто чи належить він саме конкретній людині?», «чи є документ достовірним?», «чи була можливість підробки?», «чи відповідають данні в електронному документі оригіналу та чи могли б вони бути змінені в наступному?» тощо.

На відміну від електронного цифрового підпису, в якості доказової інформації для власноручного підпису характерні такі доказові функції: 1) ідентифікації особи, що підписувала документ (а отже брала безпосередню участь у процесі підписання); 2) встановлення зв'язку особи зі змістом документа. Втім, наявність власноручного підпису особи на документі та ідентифікація особи, що його поставила, не завжди свідчать про достовірність самого документа, оскільки особа, до прикладу, може і не мати права засвідчувати оспорюваний документ. Таким чином, в Україні, як і в більшості цивілізованих країн, правом передбачено певні процедури, виконання яких надає безспірності або додаткової юридичної сили власноручному підпису (нотаріальне засвідчення документа, засвідчення факту свідками, обов'язковість печатки на підписі тощо). Такі юридичні процедури передбачають «неможливість відмови» від власного підпису в майбутньому. Разом з тим, чим більше ставиться вимог до надійності документа, тим полегшується для сторін можливість знаходити різні лазівки у випадках втрати інтересу до договору (наприклад, комерційного) заради мети ухилитись від виконання вимог за договором. Таким чином, прагнучи до підвищення надійності обміну електронними документами, потрібно враховувати ймовірні ризики ухилення недобросовісними особами від перейнятих на себе зобов'язань. Пошук збалансованого підходу на основі норм і стандартів, визнаних на міжнародному рівні і придатних для трансграничного застосування, є важливим питанням у виробленні політики в галузі міжнародної електронної торгівлі. І для досягнення цієї мети в Україні вже відбулися помітні зрушення. Відповідно до Закону України «Про стандартизацію»

Державного підприємства «Український науково-дослідний і навчальний центр проблем стандартизації, сертифікації та якості» були розроблені національні стандарти України, гармонізовані з міжнародними та європейськими нормативними документами (чинні з 1 січня 2016 року), серед яких вже діє стандарт ISO/IEC 10181-4, в якому визначається декілька типів сервісу «неможливість відмови від авторства» [7].

Відповідно до ч. 1 ст. 5 Закону України «Про електронний цифровий підпис» встановлено, що органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації державної форми власності, державні реєстратори прав на нерухоме майно, державні реєстратори юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань, нотаріуси для засвідчення чинності відкритого ключа використовують лише посилений сертифікат ключа [1]. Проте спеціального правового регулювання щодо посиленого сертифіката в Україні поки ще немає, тоді як європейською Директивою встановлені спеціальні вимоги до так званого «просунутого підпису»: такий підпис має бути унікальним чином пов'язаний з особою, що їм володіє (сигнатарієм); повинен створюватися на основі засобів, що знаходяться під одноосібним контролем сигнатарія; повинен бути пов'язаний з даними, до яких він відноситься таким чином, що будь-яка подальша зміна даних буде неминуче виявлена. Окрім того, у ст. 5 Директиви наголошено, що державичлени зобов'язані створювати такі умови, за яких «просунуті електронні підписи» разом із захищеним облаштуванням створення підпису і діючими сертифікатами відповідали б правовим вимогам, що пред'являються до підпису в електронній формі аналогічно підпису, зробленому на папері від руки. Рекомендації щодо надійного посвідчення підпису викладені також у Додатку IV до Директиви [2].

Відповідно до ч. 2 ст. 4 Закону України «Про електронний цифровий підпис» визначено, що електронним цифровим підписом можуть користуватися як фізичні,

так і юридичні особи – суб'єкти електронного документообігу для ідентифікації підписувача електронного документа та підтвердження цілісності даних в електронній формі [1]. В законі не йдеться про відповідальність провайдерів за розголошення особистих даних фізичної особи (сигнатарія), а також відомостей про переміщення чи знаходження особи. Відповідно до ст. 8 зазначеного вище закону на центр сертифікації ключів покладено зобов'язання лише «забезпечувати захист персональних даних, отриманих від підписувача» [1].

Загалом в Україні помітні позитивні зрушення щодо впровадження і розвитку електронного документообігу. Для прикладу, вже з 2014 року Державною фіскальною службою України впроваджено сервіс «електронний кабінет платника податків», який надає можливість підприємцям створити свій персональний кабінет, в якому фізична та юридична особа на безоплатній основі та використовуючи електронний цифровий підпис може надіслати електронним листом не лише податкову звітність, а й переглядати дані картки особового рахунка про стан розрахунків з бюджетом, формувати та заповнювати платіжні документи тощо [8], що додало чимало зручностей суб'єктам підприємницької діяльності: оперативність та можливість дистанційного опрацювання та накопичення інформації.

Висновки

Україна обрала шлях успішного та надійного партнерства з державами, що входять до Європейського Союзу, і для успішної співпраці використовувати в країні технології і правові форми повинні відповідати уніфікованим загальноєвропейським вимогам, або не повинні їм суперечити. Правова неврегульованість електронного цифрового підпису є причиною відсутності сталої однакової понятійної бази і термінології в цій сфері. Насамперед, вбачається за необхідне ввести зміни до Закону України «Про електронний цифровий підпис», а саме:

1. Поняття «Електронний цифровий

підпис» сформулювати відповідно до Директиви – це дані в електронному форматі, які додаються до інших електронних даних або логічно асоціюються з ними і служать в якості методу встановлення автентичності.

2. Вести поняття «сигнатарій» – особа

що володіє засобом відтворення підпису і виступає або від свого імені, або від імені фізичної або юридичної особи, або ж організації, яку представляє.

Окрім того, важливим є юридичне визнання електронних цифрових підписів в якості доказів у судочинстві в усіх державах – членах Європейського Союзу.

Література

1. Закон України «Про електронний цифровий підпис» від 22.05.2003 р. № 852-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 36. – Ст. 276 .

2. Directive 1999/93/EC of the European Parliament and of the Council on a Community framework for electronic signatures // Official J. European Communities. OJ L 13. – 19.01.2000. – Р. 12.

3. Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/851-15>;

4. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №№ 40-44. – Ст. 356.

5. Кузнецов О.О. Захист інформації в інформаційних системах :навч.посіб. / О.О. Кузнецов, С.П. Євсєєв, О.Г. Король. – Х.: Вид-во ХНЕУ, 2011. – 512 с.

6. ДСТУ 4145-2002 «Криптографічний захист інформації. Цифровий підпис, що ґрунтується на еліптичних кривих. Формування та перевіряння» Державний комітет України з питань технічного регулювання та споживчої політики. – 28.12.2002. – № 31. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dssu.gov.ua>.

7. Електронні підписи й інфраструктури (ESI). Алгоритми і параметри безпечних електронних підписів. Частина 2. Протоколи безпечних каналів і алгоритми засобів створення підписів (ETSI TS 102176-2:2005, IDT): ДСТУ ETSI TS 102 176 – 2. – [Чинний від 2011-07-01]. – К.: Держспоживстандарт України, 2011. – (Національний стандарт України).

8. Державна фіскальна служба України: офіційний веб-портал. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: sfs.gov.ua/elektronna-zvitnist.

УДК 347.91./95+346.14

М.В. Григорчук
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін,
Університет економіки та права «КРОК»

Судовий захист як складова цивільно-правового захисту прав і законних інтересів суб'єктів господарювання

У статті досліджено проблемні питання, пов'язані з залученням судових механізмів до захисту прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання. Автор подає науково обґрунтовані власні погляди на сутність і значення судового розгляду як завершальної і найбільш ефективної стадії функціонування механізмів цивільно-правового захисту. Особливу увагу приділено визначенню місця судового захисту в системі функціонування цивільно-правових механізмів забезпечення конституційного правопорядку в сфері господарської діяльності.

Ключові слова: цивільно-правовий захист, цивільно-правові механізми захисту, господарський спір, судовий захист прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання, суд, суб'єкт господарської діяльності.

М.В. Григорчук
кандидат юридических наук,
доцент кафедры государственно-правовых дисциплин,
Университет экономики и права «КРОК»

Судебная защита как составляющая гражданско-правовой защиты прав и законных интересов субъектов хозяйствования

В статье исследованы проблемные вопросы, связанные с привлечением судебных механизмов к защите прав и охраняемых законом интересов субъектов хозяйствования. Автор представляет научно обоснованные собственные взгляды на сущность и значение судебного разбирательства как завершающей и наиболее эффективной стадии функционирования механизмов гражданско-правовой защиты. Особое внимание уделено определению места судебной защиты в системе функционирования гражданско-правовых механизмов обеспечения конституционного правопорядка в сфере хозяйственной деятельности.

Ключевые слова: гражданско-правовая защита, гражданско-правовые механизмы защиты, хозяйственный спор, судебная защита прав и охраняемых законом интересов субъектов хозяйствования, суд, субъект хозяйственной деятельности.

Judicial Protection as the Component of Civil-Law Protection of Rights and Legitimate Interests of Business Entities

The article investigates problematic issues related to the involvement of judicial mechanisms to protect the rights and legally protected interests of business entities. The author presents scientifically based his own views on the essence and significance of the trial as the final and most effective stage of the functioning of civil protection mechanisms. Particular attention is paid to the definition of the place of judicial protection in the system of functioning of civil legal mechanisms for ensuring the constitutional legal order in the sphere of economic activity.

Keywords: *civil legal protection, civil law mechanisms to protect, economic disputes, judicial protection of rights and legal interests of business entities, the Court, the subject of economic activity.*

Постановка проблеми

Судова система України переживає складні перетворення. Заходи з її реформування ще не скоро дадуть позитивні результати. Тому залишаються не вирішеними проблеми, пов'язані з практичним функціонуванням правових механізмів судового захисту прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання в частині усунення перешкод у здійсненні права власності та відновлення майнового становища потерпілого власника за рахунок майна порушника чи іншої зобов'язаної особи. Саме з цих позицій потрібно продовжувати роботу на напрямі підвищення рівня правової захищеності учасників господарських правовідносин, оскільки основними завданнями цивільно-правового захисту, на думку багатьох науковців у галузі цивільного права, є недопущення порушення декларованого Конституцією України права власності, а також похідних від цієї категорії понять, як то матеріальна складова невирішеного цивільного чи господарського спору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблемні питання, пов'язані з використанням механізмів цивільно-правового захисту прав і законних інтересів суб'єктів

господарювання загальним і спеціалізованим судами, піднімалися відомими вітчизняними і зарубіжними правниками. Так, значне місце розв'язанню цих проблем відведено в науковому доробку І.В. Голованя, С.М. Грудницької, О.В. Дзери, І.О. Дзери, Г.Л. Знаменського, С.О. Короеда, Ю.В. Кривицького, В.В. Лаптева, В.С. Мартемьянова, В.Ф. Опришка, І.Г. Побірченка, З.В. Ромовської, Г.М. Стоякіна, Я.М. Шевченко та інших.

У той же час уніфікованого бачення в даному питанні не досягнуто, як видається, з причини різнотипності підходів до самого процесу взаємодії елементів правових механізмів, задіяних для розв'язання цивільних і господарських спорів у рамках судового розгляду з огляду на значну відмінність соціального і правового статусу учасників.

Наступною проблемою, на наш погляд, є те, що в багатьох випадках суто господарські спори розглядаються судами загальної юрисдикції. Сторона спору – суб'єкт господарювання, що має намір відстояти в суді своє порушене фізичною особою право чи інтерес, звертається з позовом до місцевого суду з розгляду цивільних справ. У такому разі позивач – суб'єкт господарювання для відстоювання свого порушеного, оспорюваного, невизнаного

права чи охоронюваного законом інтересу апелює до положень Цивільного кодексу України, згідно з якими формулює матеріальні підстави поданого позову. Таким чином, формально господарський спір повністю обрамлюється цивільним процесом, що передбачає узагальнений результат – винесення рішення судом з розгляду цивільних справ.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Проведений аналіз показує, що судова практика не завжди забезпечує необхідний рівень захисту порушеного права і законного інтересу учасників економічних правовідносин. Такий стан справ не відповідає вимогам, встановленим Конституцією і законами України. Однією з причин, яка наочно засвідчує неефективність вітчизняної системи цивільного та господарського правосуддя, є відносна розпорошеність норм права, що відсилає сторону спору, права якої порушені, до правових механізмів, дія яких не відповідає конституційним вимогам щодо здійснення цивільно-правового захисту суб'єктів господарювання.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження ролі і значення застосування загальними судами легітимних інструментів державного примушування в процесі захисту прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання.

Виклад основного матеріалу дослідження

Нормативно впорядкована соціально-економічна діяльність вимагає чіткої взаємодії всіх без винятку складових процесу виробництва, розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту. Саме з цієї причини на порядок денний виходять питання цивільно-правового захисту учасників економічного змагання, відновлення їх порушеного права чи охоронюваного законом інтересу.

За таких умов у процесі утвердження в соціальній та економічній сферах конституційного правопорядку набуває важливо-

го значення рівень залучення відповідних правових механізмів, які забезпечують належний правовий режим, до розв'язання конфліктних питань.

Статтею 43 Конституції України зазначено, що кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працюю, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується.

Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб [1].

Отже, на порядок денний виходять проблеми відновлення порушеного суб'єктивного права, насамперед права власності, що охоплюється категорією «правовий захист».

Відомий вітчизняний цивіліст Ромовська З.В. визначає суть правового захисту як реалізацію обраного правозастосовним органом заходу державного примусу. Своїм конкретним застосуванням примусові заходи припиняють порушення суб'єктивного права, забезпечують необхідні умови для його здійснення, поновлюють порушене право або тим чи іншим способом усувають наслідки його порушення [2].

Дзера І.О. з системи загально-охоронних норм виділяє в процесі захисту норми активної дії, завдяки яким відбувається захист порушеного права (його відновлення і нормалізація) [3], Малєїн М.С. визначає правовий захист як систему правових норм, спрямованих на попередження правопорушень і усунення їх наслідків [4].

Ю.Ф. Кравченко визначав правовий захист як діяльність держави в особі її органів представницької, виконавчої та судової влади, організацій, установ та посадових осіб із забезпечення процесу реалізації особою своїх прав на користування матеріальними, політичними, соціальними та духовними благами [5].

Аналіз наведених наукових поглядів на дану проблему засвідчує, що основоположним елементом системи цивільно-

правового захисту виступає легітимна арбітражна функція держави, яка проявляється шляхом застосування чітко означених інструментів примушування. Така діяльність є одночасно спеціальним видом впливу на учасників соціально-економічних відносин і подає як альтернативу можливість звернутися до досудового чи позасудового врегулювання цивільних і господарських конфліктів.

З огляду на дворівневу систему захисту прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання, учасник господарських правовідносин управнений обрати найбільш для себе вигідний спосіб захисту, використовуючи як національні, так і міжнародні інструменти, або об'єднуючи їх.

При обранні національних правових інструментів перед суб'єктом захисту відкриваються можливості застосувати судову або несудову системи. Разом з тим найбільш ефективним через легітимну діяльність держави щодо застосування заходів примушування на підставі судових рішень, які вступили в законну силу, видається звернення до судових правових механізмів.

Право на звернення за судовим захистом задеклароване в статті 55 Конституції України, відповідно до положень якої кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб [1].

Реалізуючи завдання щодо забезпечення конституційного правопорядку в сфері господарської діяльності, перед загальними судами (з розгляду цивільних і господарських справ) постає завдання здійснювати ефективний захист прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання.

Разом з тим, необґрунтованим виглядатиме категоричне відмежування від доброби вчених господарників, які висловили свої погляди на проблемні питання, пов'язані з реалізацією суб'єктами господарювання їхнього права на захист прав і охоронюваних законом інтересів.

Розглядаючи «правовий захист», вчені в царині господарського права дотримуються різних підходів при тлумаченні цієї категорії, серед яких можна виділити:

- застосування державою примусових заходів;
- поєднання санкціонованих судом матеріальних і процесуальних засобів впливу;
- акцентування уваги на застосування з боку держави легітимних заходів для відновлення порушеного права чи охоронюваного законом інтересу.

Амельченко М.В., розглядаючи категорію «захист» щодо прав суб'єктів господарювання в судовому процесі та у виконавчому провадженні, розуміє захист прав суб'єктів господарювання як забезпечення господарським судом і уповноваженими органами державної виконавчої влади відновлення порушених прав і застосування до правопорушників господарсько-правових санкцій [6].

Лаврін О.В., здійснюючи вивчення проблем, пов'язаних із захистом прав суб'єктів господарювання, його формами та способами, зазначає, що за умов ринкової економіки під захистом прав суб'єктів господарювання розуміють систему заходів (форм і способів діяльності), котрі здійснюються відповідно до закону як суб'єктом господарювання самостійно, так і через уповноважених осіб, і спрямовані на запобігання й усунення погроз порушення прав відповідних суб'єктів, усунення перешкод здійсненню цих прав, відновлення порушених прав і правового статусу та притягнення порушників до відповідальності [7].

Положеннями Конституції України запроваджено і забезпечено силою державного примушування функціонування правових механізмів, за обранням яких учасникові правовідносин гарантовано прийняття судом згідно з юрисдикцією правосудного рішення з питань його компетенції. При цьому верховенство належить застосуванню норм права, якими правовідносини конкретно обраної сфери врегульовані конституційно.

Згідно з положеннями статті 2 Закону України «Про судоустрій і статус судів»

суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [8].

На ґрунті проведеного аналізу наукових поглядів щодо природи і значення правового захисту як загальногалузевої юридичної категорії необхідно зробити власні узагальнення, сутністю яких є взаємодія всіх легітимних елементів превентивного і профілактичного характеру, які доцільно об'єднати категорією «державний правовий механізм захисту».

Відправним пунктом запуску державного правового механізму щодо впровадження заходів захисту прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів цивільно-правового захисту є їх офіційне звернення до компетентного суду. Порядок ініціювання судового розгляду врегульовано Цивільним процесуальним чи Господарським процесуальним кодексами України з урахуванням положень Конституції, вимог Цивільного і Господарського кодексів та інших актів законодавства.

Аналізуючи сутність судового захисту прав та охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання, необхідно відзначити нерозривний взаємозв'язок формально означених процесуальних дій, що виступають регуляторами майнових і немайнових спорів, в яких одним із учасників є господарюючий суб'єкт. За таких обставин ми неодмінно звернемося до категорії цивільно-правового захисту як об'єднаного тлумачення сутності і значення легітимної діяльності держави у напрямі дотримання встановленого конституційного порядку господарювання.

Так, застосовуючи компаративістський метод дослідження до аналізу рівня захищеності об'єктів цивільно-правового захисту цивільним і господарським правом, пропонується зробити посилання до відповідних статей Цивільного і Господарського кодексів України. Проведене порівняння (див. таблицю) показує:

Порівняльний аналіз статей Цивільного кодексу України щодо гарантій та захисту майнових прав суб'єктів правовідносин та кореспондуючого охоплення цього поняття Господарським кодексом України показав, що дане поняття в модифікованій і редукованій формі міститься виключно в статті 147 ГК. Проте, з огляду на редакцію цієї норми, закономірним є положення щодо адресного застосування відповідних норм Цивільного кодексу України для коректного розуміння закладеного в них змісту в аналізованій нормі Господарського кодексу України.

Так, наприклад, частиною 2 статті 147 ГК передбачено, що вилучення державою у суб'єкта господарювання його майна допускається не інакше як у випадках, на підставах і в порядку, передбачених законом. Іншої деталізації цього положення немає.

У той же час Цивільним кодексом України надано чітке і зрозуміле спрямування примусового легітимного впливу держави на правопорушника шляхом застосування до нього реквізиції (стаття 353) та конфіскації (стаття 354).

Не може також однозначно сприйматися усічене посилання законодавця до категорії «випадки, на підставах і в порядку, передбачених законом» для обґрунтування дій щодо вилучення державою у суб'єкта господарювання його майна.

Нормами Господарського процесуального кодексу, зокрема положеннями статті 4, зазначено, що господарський суд вирішує господарські спори на підставі Конституції України, цього кодексу, інших законодавчих актів України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Ґрунтуючись на конституційних засадах законності, господарський суд не застосовує акти державних та інших органів, якщо ці акти не відповідають законодавству України [11].

Реалізуючи право на судовий захист свого порушеного права чи охоронюваного законом інтересу, суб'єкт господарювання при вирішенні господарського спору вправі розраховувати на пріори-

Цивільний кодекс України [9]	Господарський кодекс України [10]
Стаття 16. Захист цивільних прав та інтересів судом Кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу. Стаття 353. Реквізиція 1. У разі стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії та за інших надзвичайних обставин, з метою суспільної необхідності майно може бути примусово відчужене у власника на підставі та в порядку, встановлених законом, за умови попереднього і повного відшкодування його вартості (реквізиція). 2. В умовах воєнного або надзвичайного стану майно може бути примусово відчужене у власника з наступним повним відшкодуванням його вартості. 3. Реквізоване майно переходить у власність держави або знищується.	Стаття 147. Гарантії та захист майнових прав суб'єктів господарювання 1. Майнові права суб'єктів господарювання захищаються законом. 2. Вилучення державою у суб'єкта господарювання його майна допускається не інакше як у випадках, на підставах і в порядку, передбачених законом.
Стаття 354. Конфіскація До особи може бути застосовано позбавлення права власності на майно за рішенням суду як санкція за вчинення правопорушення (конфіскація) у випадках, встановлених законом. Конфісковане майно переходить у власність держави безоплатно. 2. Обсяг та порядок конфіскації майна встановлюються законом.	
Стаття 22. Відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди 1. Особа, якій завдано збитків у результаті порушення її цивільного права, має право на їх відшкодування.	3. Збитки, завдані суб'єкту господарювання порушенням його майнових прав громадянами чи юридичними особами, а також органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, відшкодовуються йому відповідно до закону.
Стаття 15. Право на захист цивільних прав та інтересів 1. Кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання. 2. Кожна особа має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства.	4. Право власності та інші майнові права суб'єкта господарювання захищаються у спосіб, зазначений у статті 20 цього Кодексу.

тетне застосування правил міжнародного договору, якщо в міжнародних договорах України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, встановлені інші правила, ніж ті, що передбачені

законодавством України. Означено також право суду у випадках, передбачених законом або міжнародним договором, застосовувати норми права інших держав.

Початковим етапом включення в дію

системи цивільно-правового захисту порушеного права чи охоронюваного законом інтересу є звернення суб'єкта господарювання до суду з позовом згідно з юрисдикцією. При отриманні позовної заяви суб'єкта – учасника господарських відносин про порушення його права чи охоронюваного законом інтересу суду заборонено відмовляти у розгляді справи з мотивів неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства, яке регулює спірні відносини.

Грунтуючись на конституційних засадах рівності усіх перед законом і судом, загальні суди зобов'язані дотримуватися регламенту судового процесу, єдиною формою якого визначено позовне провадження.

Досліджуючи сутність і значення судового захисту як складової цивільно-правового захисту суб'єктів господарювання, необхідно зосередити увагу на нормативно впорядкованому підґрунті, завдяки якому забезпечується конституційна гарантія щодо верховенства права і закону. До елементів, що обумовлюють коректне функціонування елементів цивільно-правового захисту, необхідно віднести рівність перед законом і судом (правосуддя у судах здійснюється на засадах рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом), змагальність (судочинство в загальних судах здійснюється на засадах змагальності, згідно з яким сторони та інші особи, які беруть участь у справі, обґрунтовують свої вимоги і заперечення поданими судом доказами), гласність розгляду справ (розгляд справ у судах відкритий, за винятком випадків, коли це суперечить вимогам щодо охорони державної, комерційної або банківської таємниці, або коли сторони чи одна з сторін обґрунтовано вимагають конфіденційного розгляду справи і подають відповідне клопотання до початку розгляду справи по суті).

Вирізняючи елементи, що приводяться в дію з поданням позову до загального суду, необхідно зосередити увагу на завершальних стадіях судового розгляду, які, будучи похідними від вказаних вище, виступають в ролі арбітрів, котрі підбива-

ють підсумок і забезпечують розв'язання спору на умовах дотримання конституційних прав учасників процесу. У такому разі йдеться про судові рішення, які є результатами здійснення правосуддя, про склад суду і порядок прийняття судових рішень, а також вирішення питань щодо розгляду справи (одноособово або колегіально).

Проведене узагальнення показує, що система цивільно-правового захисту суб'єктів господарювання на стадії судового розгляду цивільного чи господарського конфлікту, набуваючи виду легальної, нормативно впорядкованої діяльності держави, спрямованої на забезпечення однамітного застосування закону, формується шляхом поєднання низки складових, які виконують в основному забезпечувальні функції. Головною і такою, що супроводжує процес офіційного з позицій дотримання положень щодо верховенства права при розв'язанні судового спору, видається стадія прийняття судових рішень.

Статтями 209 ЦПК та 4-5 ГПК України зазначено, що суди здійснюють правосуддя шляхом прийняття обов'язкових до виконання на усій території України рішень, ухвал, постанов. Рішення і постанови загальних судів приймаються іменем України.

З наведеного вище випливає, що прийняті судом рішення, ухвали і постанови мають зобов'язальний характер, а наявний в них елемент імперативності містить безумовну вимогу щодо їх виконання на всій території держави. Сам процес виконання судових рішень забезпечується примусовою силою держави й ігнорування їхніх вимог тягне відповідальність, встановлену цими кодексами та іншими законами України.

За функціонування системи цивільно-правового захисту на стадії судового розгляду проявляється інша істотна сторона процесу, згідно з якою реалізуються на практиці конституційні принципи публічності і гласності судового розгляду. Такою є діяльність суду щодо доведення до учасників процесу, а коли це потрібно, то й до громадськості, результатів прийнятих судових рішень. З цієї метою запровадже-

не і здійснюється письмове та електронне оформлення судових документів.

Досліджуючи глибинну сутність поняття судового захисту суб'єктів господарювання, необхідно точно знати, що учасником процесу повністю виконано вимоги щодо підсудності справ конкретному суду згідно з юрисдикцією. Таким чином, лише за умови відповідності позовних вимог положенням цивільного чи господарського права і процесу відбувається запуск відповідних, формалізованих процесуальних дій, завданням яких, як і всього судового розгляду не вирішеного спору, є його розв'язання на засадах дотримання конституційних прав і свобод їх учасників.

Здійснюючи правосуддя на основі рівності всіх учасників перед законом і судом, з урахуванням положень цивільного і господарського процесів щодо змагальності, відповідно до яких сторони та інші особи, які беруть участь у справі, обґрунтовують свої вимоги і заперечення поданими судом доказами, компетентний суд створює сторонам та іншим особам, які беруть участь у справі, необхідні умови для встановлення фактичних обставин справи і правильного застосування законодавства. Таке право надається учасникам процесу відповідно до статей 32 – 40 Розділу 5 (Докази) Господарського процесуального кодексу України [11] та статей 57 – 65 Глави 5 (Докази) Цивільного процесуального кодексу України [12].

З метою забезпечення збалансованого функціонування системи судового захисту Цивільним і Господарським процесуальними кодексами використовується поняття «Обов'язок доказування та подання доказів», відповідно до якого кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається, як на підставу своїх вимог і заперечень (стаття 60 ЦПК та стаття 33 ГПК). Правом подавати докази наділено сторони та інших учасників судового процесу.

При цьому необхідно зазначити, що стадія судового захисту прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання повинна відповідати певним критеріям, свого роду «межовим знакам»,

якими законодавцем визначено поняття «належність і допустимість доказів» (стаття 59 (Допустимість доказів) ЦПК – обставини справи, які за законом мають бути підтверджені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватись іншими засобами доказування) та стаття 34 (Належність і допустимість доказів) ГПК – господарський суд приймає тільки ті докази, які мають значення для справи, обставини справи, які відповідно до законодавства повинні бути підтверджені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватись іншими засобами доказування).

В такий спосіб відбувається органічне поєднання матеріальної (об'єктивної у значенні забезпечення доказами) і суб'єктивної (пояснення сторін і свідків, третіх осіб, результати дебатів, внутрішнє переконання суду тощо) складових як найбільш дієвих гарантій функціонування системи захисту прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання на основі встановленого конституційного порядку в економічній сфері.

В цілому судовий процес, будучи системою інструментарію, який покликаний чинити правосуддя, повинен забезпечити не тільки прийняття законного рішення у розв'язанні судового спору, а й не допустити порушення прав і законних інтересів суб'єктів господарської діяльності під час судового розгляду. Іншими словами це означає, що на обґрунтовану вимогу учасника судового спору чи з власної ініціативи компетентний суд управлений вжити запобіжних заходів, що передбачено статтями 151 – 155 ЦПК та розділом 5-1 Господарського процесуального кодексу.

Дія інструментів судового захисту прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання вкладається в часові рамки, які передбачені положеннями Глави 6 ЦПК та Розділу 7 (Процесуальні строки) ГПК. Так, наприклад, згідно з вимогами статті 67 (Види процесуальних строків) строки, в межах яких вчиняються процесуальні дії, встановлюються законом, а якщо не визначені законом, – встановлюються судом.

Обчислення процесуальних строків (стаття 68) ЦПК відбувається наступним чином: строки, встановлені законом або судом, обчислюються роками, місяцями і днями, а також можуть визначатися вказівкою на подію, яка повинна неминуче настати.

В Господарському процесуальному кодексі статтею 50 (Встановлення та обчислення процесуальних строків) зазначено, що процесуальні дії вчиняються у строки, встановлені цим кодексом. У тих випадках, коли процесуальні строки не встановлено, вони призначаються господарським судом.

Стадія судового розгляду справи щодо захисту прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарської діяльності приводиться в дію поданням позову. Порядок звернення до компетентного суду

встановлено Главою 2 (Пред'явлення позову. Відкриття провадження у справі) ЦПК та Розділом 8 (Подання позову) ГПК, в яких зазначено вимоги до форми і змісту позовної заяви. Визначено механізм щодо підтвердження повноважень представника позивача шляхом долучення довіреності чи іншого документа.

Висновки

Отже, дотримуючись положень законодавства щодо засад функціонування системи судового захисту суб'єктів господарювання, компетентний суд забезпечує поетапне і повне включення в процес вирішення судового спору формалізованих елементів, якими створюється передбачене законом підґрунтя для прийняття правосудного і об'єктивного судового рішення у відповідності до Конституції і законів України.

Література

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-В // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.
2. Ромовська З.В. Особисті немайнові права фізичних осіб / З.В. Ромовська // Українське право . – 1997. – № 1(6). – С. 11-13.
3. Дзера І.О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / І.О. Дзера ; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2001. – 21 с.
4. Малєин Н.С. Гражданский закон и права личности в СССР / Н.С. Малєин. – М. : Юрид. лит., 1981. – 216 с.
5. Кравченко Ю.Ф. Актуальні проблеми реформування ОВС України (організаційно-правові питання): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / Кравченко Ю.Ф. – Х., 1998. – 19 с.
6. Амел'ченко М.В. Захист прав суб'єктів господарювання в судовому процесі та у виконавчому провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.04 «Господарське право, господарсько-процесуальне право» / М.В. Амел'ченко ; НАН України, Ін-т екон.-правових досліджень. – Донецьк, 2001. – 188 с.
7. Лаврін О.В. Захист прав суб'єктів господарювання, його форми та способи // Підприємництво, господарство та право. – 2002. – № 11. – С. 59.
8. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1402 – VIII // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1402-19/page6>.
9. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page9>.
10. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. № 436-ІУ // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18; 19–20; 20–21. – Ст. 144.
11. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991р. № 1798-ХІІ. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1798-12/page2>.
12. Цивільний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uazakon.ru/ukr/tspk/1/default.htm>.

Основні проблеми та реальний стан акціонерних товариств України

У статті досліджено основні проблеми та реальний стан акціонерних товариств України. Автор статті окремо з'ясувала, які питання є проблемними у правовому регулюванні акціонерних товариств України сьогодні, а також які фактори гальмують розвиток акціонерної форми господарювання.

Ключові слова: акціонерне товариство, акціонер, правове регулювання, Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку.

С.Г. Александрова
аспірант,
Університет економіки та права «КРОК»

Основные проблемы и реальное состояние акционерных обществ Украины

В статье исследованы основные проблемы и реальное состояние акционерных обществ Украины. Автор статьи отдельно выяснила, какие вопросы являются проблемными в правовом регулировании акционерных обществ Украины сегодня, а также какие факторы тормозят развитие акционерной формы хозяйствования.

Ключевые слова: акционерное общество, акционер, правовое регулирование, Национальная комиссия по ценным бумагам и фондовому рынку.

S. Aleksandrova
Postgraduate Student,
“KROK” University

The Main Problems and the Real State Corporations in Ukraine

This article explores the main problems and the real state of corporations in Ukraine. The author found separately what questions are caused problems in the legal regulation of joint stock companies in Ukraine today, and what factors impede the development of joint-stock form of management.

Keywords: corporation, shareholder, legal regulation, the National Commission on Securities and Stock Market.

Постановка проблеми

Потрібно розуміти, що акціонерні компанії є основною та вагомою ланкою фондового ринку України, який є важливою складовою частиною фінансової системи України. Їхня роль і значення для економіки України постійно підвищуються.

Працюючі та перспективні акціонерні товариства відіграють провідну роль на фінансовому та фондовому ринках держави, в зовнішньоекономічній діяльності та соціальній політиці. Акціонерна форма господарювання відіграє важливу роль у формуванні національного доходу, дер-

жавного бюджету та валового внутрішнього продукту країни.

В Україні зареєстровано майже 23 тис. акціонерних товариств, більшість з яких перебувають у досить скрутному фінансовому становищі та повністю бездіяльні. Оскільки приведення статусу акціонерних товариств у відповідність до норм закону потребує великих фінансових витрат, далеко не всі українські АТ мають змогу пройти таку процедуру. Дана стаття розкриває основні проблеми правового регулювання, з якими стикаються акціонерні товариства в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питанням правового регулювання та функціонування акціонерних товариств приділяють увагу чимало науковців та практиків, зокрема ця тема розглядається у працях І. Мігуса, О. Мороза, О. Попова, Д. Тавельєвої та інших. Але поза увагою залишилося по суті найголовніше питання – проблеми розвитку та перспективи акціонерних товариств в Україні, а також проблеми адаптації їхнього статусу до вимог законодавства.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Незважаючи на численні дослідження діяльності акціонерних товариств та ролі акціонерного капіталу в економіці України, значна кількість проблем залишаються не розкритими та дискусійними. До них слід віднести: сучасні та ключові проблеми правового регулювання та функціонування акціонерних товариств, насамперед тих, що не можуть привести свою діяльність до вимог чинного законодавства України; невизначеність порядку ліквідації або реорганізації проблемних акціонерних товариств; недоліки правового регулювання участі суб'єктів корпоративних прав та їхній вплив на діяльність акціонерного товариства. Тому автор статті звернула особливу увагу на основні фактори, які гальмують розвиток акціонерної форми господарювання.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження питання основних проблем та реального стану акціонерних товариств України.

Виклад основного матеріалу дослідження

Після проголошення Україною незалежності розпочався процес трансформації в усіх сферах життя країни, поступово став формуватися корпоративний сектор. На відміну від країн, у яких розвинена ринкова економіка, акціонерні товариства в Україні створювались не шляхом об'єднання індивідуальних капіталів акціонерів, а завдяки розподілу статутних фондів державних підприємств у процесі приватизації. Тому в Україні існує багато проблем, пов'язаних із розвитком акціонерної форми господарювання. Аналізуючи недоліки правового регулювання акціонерних товариств в Україні, варто окреслити основну проблему: застосування на практиці Закону України «Про акціонерні товариства» (далі Закон) та приведення у відповідність до нього діяльності акціонерного товариства – завдання не з легких [1, ст. 18].

Передумовою до такого висновку є те, що дуже багато акціонерних товариств отримали свою форму господарювання, так би мовити «у спадок» від часів приватизації. Тоді на усвідомлений вибір організаційно-правової форми господарювання не могло бути й мови. Тепер же, перебуваючи в умовах трансформації, посилення і ускладнення правового регулювання, перед багатьма акціонерними товариствами постала дилема: бути чи не бути акціонерній формі господарювання в умовах даного конкретного суб'єкта господарювання [9, с. 64].

Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку (далі Комісія, НКЦПФР) у зв'язку з набранням чинності зазначеного Закону у роз'ясненні «Про порядок застосування окремих положень розділу XVII» вимагає привести діяльність акціонерного товариства у відповідність із Законом, для чого необхідно:

- внести зміни до статуту акціонерного товариства, які передбачають зміну найме-

нування АТ з відкритого і закритого АТ на публічне, або з відкритого або закритого АТ на приватне за умови, що кількісний склад акціонерів на той момент не перевищує 100 осіб, а також виконати всі інші вимоги Закону;

- привести внутрішні документи у відповідність до вимог Закону та статуту товариства.

Таким чином, для того, щоб повністю відповідати вимогам Закону, до 30.04.2011 акціонерні товариства повинні були визначитися з вибором організаційно-правової форми (стати публічним, приватним або іншим видом господарського товариства), затвердити своє найменування, затвердити статут товариства в новій редакції, передбачивши в ньому систему корпоративного управління, що відповідає обраній організаційній формі господарювання, сформувати нові органи управління, почати виконувати вимоги Закону, що пред'являються до відповідної форми господарювання [2, ст. 23].

Отже, якщо акціонерним товариством не буде проведено даних змін, це стане порушенням Закону про АТ. Як показує практика, в такій ситуації НКЦПФР, коли буде виявлено порушення, виносить припис про усунення даного порушення та приведення статусу АТ у відповідність із Законом протягом шести місяців. У разі несвочасного виконання або невиконання зовсім припису Комісія може застосовувати до товариства санкції у розмірі 1000–5000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а також винести новий припис. У разі повторного, протягом року, несвочасного виконання або невиконання припису, штраф може скласти 5000–10000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Також НКЦПФР може зупинити обіг та розміщення (продаж) цінних паперів акціонерного товариства, навіть до одного року. Більше того, якщо акціонерні товариства і надалі порушуватимуть законодавство і не виконуватимуть припис, до них і до їхніх керівників можливе застосування фінансових санкцій. У такій ситуації єдиним виходом для акціонерного товариства є скликання зборів акціонерів

для вирішення питання щодо подальшого існування товариства [5, с. 121].

Окрім того, всі ці дані та показники вказують на той факт, що для великої кількості АТ, які не відповідають вимогам Закону та не подають звітність до Комісії, така форма господарювання є обтяжливою та незручною. Тож акціонерні товариства повинні нести значні втрати для проведення щорічних загальних зборів акціонерів, забезпечення корпоративної діяльності, дотримуватись розкриття інформації, проведення незалежного аудиту, укласти договори з депозитарною установою та зберігачем цінних паперів, і все це є досить затратною фінансовою частиною для акціонерного товариства [4, ст. 81].

Проблема полягає в тому, що багато акціонерних товариств в Україні залишаються не потрібними та не працюючими. Фактично вони мають активи (адміністративні будівлі, ангари, склади, виробничі бази, транспорт, обладнання тощо), мають земельні ділянки, на які, як правило, видані державні акти на право постійного користування землею (такі акти видавалися державним підприємствам до акціонування, сьогодні вони фактично втратили силу, але якщо АТ добровільно від такого права не відмовилося, то довести це можливо тільки через суд), а що найголовніше, вони мають величезну кількість акціонерів, зазвичай дрібних, які не можуть дати ради товариству. Причин досить багато, але з основних це:

- господарська діяльність АТ є не затребувана, тобто не актуальна та не рентабельна, що не привертає уваги потенційних інвесторів та мажоритарних акціонерів для викупу контрольного пакету акцій;

- специфіка підприємства налаштована під певну діяльність та потребує значних витрат для переобладнання;

- негативну роль можуть відігравати місцезнаходження АТ, його інфраструктура, розвиненість регіону, кліматичні умови тощо;

- деякі АТ не мають частини установчих документів та тих, що підтверджують право власності на майно товариства тощо [7, с. 152].

Також акціонерні товариства стикаються з такою проблемою, як «пасивні акціонери», це можуть бути не тільки померлі або люди, котрі виїхали з країни, чи ті, хто не знає про свою спадщину у вигляді корпоративних прав, а й ті, хто навмисно не хоче брати участі в управлінні акціонерним товариством, тобто акціонери, які не з'являються на загальні збори акціонерів, не повідомляють про зміну місця проживання. Як наслідок, виникають умови, коли неможливо належним чином повідомити акціонерів про збори, через що часом неможливо прийняти відповідні рішення, оскільки відсутній кворум [6, ст. 47].

У зв'язку з цим АТ несуть чималі витрати на оплату послуг депозитарних установ за обслуговування рахунків, здійснення розсилки повідомлень таким акціонерам. Зазначені акціонери, своєю чергою, обмежені законодавством у реалізації своїх прав за такими цінними паперами. Тому, згідно із Законом України «Про депозитарну систему України», акціонери товариства зобов'язані звернутися до обраної зборами товариства депозитарної установи і укласти з нею договір про обслуговування свого рахунку в цінних паперах від власного імені. У випадку, якщо акціонер товариства самостійно не уклав договір або не здійснив переклад прав на цінні папери, його акції не будуть враховуватися при визначенні кворуму і при голосуванні на загальних зборах товариства [3, ст. 121].

Про проблеми АТ, у складі акціонерів якого є так звані відсутні акціонери або просто «мертві душі», написано чимало коментарів і статей. Законодавець поки не представив АТ якихось виразних способів вирішення даної проблеми.

При розгляді означеної проблеми постає питання: що негативного несуть АТ «мертві душі»?

Проблема актуалізується найчастіше у двох випадках:

1) Великий пакет акцій знаходиться у власності «мертвих душ». У результаті, прийняття найбільш істотних рішень або неможливе (коли на «мертві душі» припадає понад 40% акцій, через що відсутній

кворум на загальних зборах акціонерів), або істотно ускладнене (коли на «мертві душі» припадає 35-40% акцій, через що неможливо внести зміни до статуту, прийняти рішення про ліквідацію або реорганізацію);

2) Адміністративні витрати на повідомлення та іншу переписку з «мертвими душами» перевищують допустиму для товариства межу в конкретній економічній ситуації [10, с. 325].

На кінець 2014 р. у річному звіті Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку було зареєстровано 4 700 000 рахунків власників цінних паперів. Ще в 2012 р. їх було на 4 006 000 більше. А за останні п'ять років кількість рахунків скоротилася більш ніж у двічі – на 7,9 млн. Це власне ті акціонери, які не з'явилися в депозитарну установу і не особливо уявляють собі, що таке акції, навіщо вони потрібні і що з ними робити. Можливо, вони не бачать сенсу що-небудь робити через мізерну вартість пакета належних їм цінних паперів і необхідність оплачувати послуги з їх зберігання.

Тобто акціонери, які не реалізують свої права та обов'язки як власники цінних паперів, спричиняють не тільки дискомфорт акціонерному товариству, а й створюють умови, за яких АТ порушує законодавство. Наявність «пасивних акціонерів» може суттєво заважати ефективній діяльності акціонерного товариства [11, с. 215].

Висновки

Безсумнівно, акціонерні товариства відіграють важливу роль у загальній системі організації та структуруванні бізнесу. Однак лише незначна кількість акціонерних товариств використовується за прямим призначенням – для залучення фінансування від приватних інвесторів. Частина компаній, які перейшли в приватні руки, створювалася в процесі приватизації. Нинішній власник консолідував контрольний пакет, але не має контакту з колишніми співробітниками підприємства, що стали акціонерами (люди переїжджали, помирали тощо). В результаті, власник не

може реорганізувати компанію в товариство з обмеженою відповідальністю, яка була б йому зручна, або хоча б зменшити кількість акціонерів, щоб АТ стало приватним. Чимало власників АТ не міняють організаційно-правової форми тому, що не готові заново отримувати ліцензії і дозволи, необхідні для роботи, переоформляти землю, нерухомість, інші активи.

Сучасне правове регулювання акціонерних товариств та їх корпоративних відносин вирізняється суперечливістю і відсутністю системного підходу. Значною мірою це пов'язане з тим, що акціонерні товариства сьогодні стикаються з проблемою, яка полягає в необхідності визначати подальший правовий статус акцій, що належать так званим «пасивним акціонерам». Така ситуація часом становить стійку нерозв'язну проблему – тривалий час акції померлих осіб фактично залишаються без власника, це ускладнює вирішення багатьох питань, пов'язаних із діяльністю та функціонуванням АТ, а саме: набранням кворуму на зборах акціонерів, немож-

ливістю проведення загальних зборів через велику кількість померлих акціонерів, прийняттям особливо важливих рішень, проведенням будь-яких операцій та дій з акціями, зменшенням або збільшенням уставного фонду товариства, реорганізацією або ліквідацією АТ тощо.

Окрім того, для чималої кількості АТ, що не відповідають вимогам Закону та не подають звітність до Комісії, така форма господарювання є обтяжливою та незручною. Так, акціонерні товариства повинні нести значні втрати для проведення щорічних загальних зборів акціонерів, забезпечення корпоративної діяльності, дотримування вимог щодо розкриття інформації, проведення незалежного аудиту, укладення договорів з депозитарною установою та зберігачем цінних паперів тощо. Все це є досить затратним для акціонерного товариства.

Очевидно, що законодавство, яке регулює діяльність акціонерних товариств, потребує усунення протиріч з урахуванням проблем, що виникають при правозастосуванні.

Література

1. Закон України «Про акціонерні товариства» від 17.09.2008 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2008. – № 50 - 51. – Ст. 384.
2. Закон України «Про цінні папери та фондовий ринок» від 23.02.2006 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 31. – Ст. 268.
3. Закон України «Про депозитарну систему України» від 06.07.2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 39. – Ст. 517.
4. Близнюк О.П. Сучасні тенденції розвитку акціонерних товариств в Україні: Навч.метод. посіб. для самост. вивч. Дисц. / О.П. Близнюк // Економічна стратегія і перспективи розвитку сфери торгівлі та послуг. – 2013. – 342 с.
5. Вінник О.М. Науково-практичний коментар Закону України «Про акціонерні товариства» / Вінник О.М – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 312 с.
6. Корягіна Т.В. Державне регулювання розвитку корпоративного сектора в Україні: монографія / Т.В. Корягіна, В.А. Табінський, П.С. Козелецький; ДДФА. – Дніпропетровськ: ДДФА. – 2011. – 168 с.
7. Назарова Г.В Керівництво акціонерним товариством: організаційний, регуляторний та мотиваційний аспекти : монографія / Назарова Г.В., Лаптев В.І. – Х. : Вид. ХНЕУ. – 2010. – 244 с.
8. Поважний О.С. Корпоративні відносини в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку : монографія / О.С. Поважний, Н.С. Орлова ; Донец. держ. ун-т упр. – Донецьк : Ноулідж, Донец. від-ня. – 2012. – 197 с.
9. Рекова Н.Ю Механізм управління економічною поведінкою підприємств корпоративної структури : монографія / Н.Ю. Рекова ; Донец. держ. ун-т упр. – Донецьк : Ноулідж, Донец. від-ня. – 2011. – 356 с.
10. Шульга І.П. Економічна безпека емісійної діяльності акціонерних товариств: монографія / Шульга І.П. – Черкаси: Маклуат. – 2010. – 425 с.
11. Уманців Ю.М. Шляхи вдосконалення української моделі корпоративного управління / Ю.М. Уманців // Економіка. Фінанси. Право. – 2013. – 298 с.

Розділ 3

Трудове право; право соціального забезпечення. Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Земельне право

УДК 349.2

О.А. Губська
*кандидат юридичних наук, доцент,
суддя Київського апеляційного адміністративного суду*

Особенности стадий працевлаштування державних службовців

У статті визначено сутність стадій працевлаштування державних службовців. Визначено їх перелік, а також охарактеризовано особливості кожної з них.

Ключові слова: стадія, працевлаштування, державний службовець, державна служба, трудові правовідносини.

А.А. Губская
*кандидат юридических наук, доцент,
судья Киевского апелляционного административного суда*

Особенности стадий трудоустройства государственных служащих

В статье определена сущность стадий трудоустройства государственных служащих. Определен их перечень, а также охарактеризованы особенности каждой из них.

Ключевые слова: стадия, трудоустройство, государственный служащий, государственная служба, трудовые правоотношения.

O. Gubska
*PhD in Law, Docent,
judge of the Kyiv Appellate Administrative Court*

Features of the Stages of Employment of Civil Servants

In the article examined the essence of stages of employment of public servants. Defined list of them and described the features of each of them.

Keywords: stage, employment, civil servant, civil service, labor relations.

Постановка проблеми

Важливим питанням доктринального та прикладного характеру є дослідження стадій працевлаштування державних службовців в Україні. Надзвичайний інтерес до даної проблематики зумовлений тим, що державна служба відіграє важливу роль в українській державі, а правові відносини, які виникають, припиняються та змінюються у вказаній сфері, істотним чином впливають на соціально-економічне та політичне життя України. Протягом усього періоду незалежності нашої країни законодавець намагався розробити таку нормативно-правову базу, яка забезпечила би формування якісного та ефективного кадрового складу державних службовців. Разом з тим, незважаючи на численні зміни законодавства про державну службу, досягти бажаного результату не вдалося. Новим етапом у розвитку нормативно-правового регулювання працевлаштування державних службовців стало оновлення законодавства, яким суттєво змінено порядок прийняття осіб на державну службу в Україні.

Актуальність вивчення досліджуваної тематики викликана тим, що у чинному законодавстві України стадії працевлаштування державних службовців чітко не визначені. Наслідком цього є ускладнене розуміння процедури добору відповідних кадрів, визначення моменту участі та кола учасників даних відносин на конкретних етапах працевлаштування, їх прав та обов'язків, особливостей припинення процедури працевлаштування, підстав для цього і його наслідків, можливостей оскарження особами, які претендують на зайняття вакантних посад у державній службі, рішень, дій або бездіяльності під час працевлаштування тощо. Наведене підтверджує, що визначення стадій працевлаштування державних службовців в Україні має важливе як теоретичне, так і практичне значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Досліджувана проблематика тісно або іншою мірою висвітлювалася у доктринальних

працях таких вчених-правників, як: В.Б. Авер'янов [1], Ю.П. Битяк [2], Н.Б. Болотіна [3], В.В. Жернаков [4], М.І. Іншин [5], С.В. Ківалов [6], А.В. Кірмач [7], Л.І. Лазор [8], В.Я. Малиновський [9], С.М. Прилипко [10], Н.М. Хуторян [11] та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Потреба в науково-теоретичному вивченні стадій працевлаштування державних службовців зумовлена реформуванням законодавства про державну службу в Україні, що потребує переосмислення численних категорій доктрини права та новел нормативно-правового регулювання відповідного кола суспільних відносин. Крім того, на сьогодні у юридичній літературі відсутні комплексні праці з порушеної тематики, що також обґрунтовує доцільність та важливість дослідження питань прийняття на роботу такої категорії працівників, як державні службовці.

Формулювання цілей статті

В межах даної статті автором поставлено за мету проаналізувати особливості стадій працевлаштування державних службовців і розкрити специфіку кожної з них.

Виклад основного матеріалу дослідження

Під стадіями працевлаштування державних службовців слід розуміти чітко врегульований нормами законодавства України про працю та законодавства про державну службу України комплекс юридично значимих дій. Їх учасниками є, з одного боку, потенційні працівники – державні службовці, з іншого – роботодавці в особі органів державної влади України або посадових осіб, а також суб'єкти, які уповноважені брати участь в організації та проведенні конкурсу, з другого боку під час якого відбувається здійснення професійного відбору компетентних кадрів для потреб державної служби на конкурсних засадах.

Вивчення та аналіз положень чинних нормативно-правових актів України з пи-

тань працевлаштування державних службовців дає можливість визначити такі стадії відповідного процесу: 1) оголошення про проведення конкурсу на зайняття вакантної посади державної служби; 2) створення конкурсної комісії на зайняття вакантної посади державної служби; 3) проведення конкурсу на зайняття вакантної посади державної служби; 4) призначення на посаду державної служби; 5) прийняття Присяги державного службовця.

Таким чином, особливістю стадій працевлаштування державних службовців є те, що вони визначаються як загальним законодавством (про працю), так і спеціальним (про державну службу). Розмежування сфер застосування відповідних правових приписів є надзвичайно важливим та актуальним у практичній сфері, оскільки відповідний процес є доволі складним, що може призвести до порушень прав і законних інтересів потенційних працівників – державних службовців, а також процедурних питань щодо працевлаштування державного службовця.

Згідно з ч. 1 ст. 1 Кодексу законів про працю України, він регулює трудові відносини всіх працівників [12]. Тобто відповідний кодифікований акт застосовується щодо усіх працівників, які працюють шляхом укладення трудового договору, в тому числі й державних службовців.

Статтею 5 Закону України «Про державну службу» передбачено, що дія норм законодавства про працю поширюється на державних службовців у частині відносин, не врегульованих Законом України «Про державну службу» [13]. Таким чином, положення Закону України «Про державну службу» є спеціальними, а тому мають перевагу над приписами законодавства про працю у частині нормативної регламентації працевлаштування державних службовців. Своєю чергою норми Кодексу законів про працю України [12] застосовуються у тих випадках, коли суспільні відносини щодо прийняття працівників – державних службовців на роботу не врегульовані спеціальним нормативно-правовим актом.

1. Оголошення про проведення конкурсу

на зайняття вакантної посади державної служби.

Важливою складовою працевлаштування державних службовців є забезпечення усім громадянам рівної можливості бути прийнятими на роботу в органах державної влади на вакантні посади державних службовців. Забезпечення цього є вираженням належного рівня демократизму держави, високого ступеня її правового та соціального розвитку.

Оскільки працевлаштування на державну службу здійснюється на конкурсних засадах, прийняття на роботу відповідних працівників здійснюється не через особистий пошук вакансій, шляхом залучення державної служби зайнятості або приватних суб'єктів господарської діяльності, які надають послуги у даній сфері, а відбувається виключно шляхом публічного оприлюднення відповідних оголошень про наявність вакансії на державній службі.

Оголошення про проведення конкурсу на зайняття вакантної посади державної служби є першою стадією процесу працевлаштування державних службовців, яка забезпечує поінформованість невизначеного кола потенційних кандидатів на зайняття посад державної служби про наявність коректних вакансій у певних органах державної влади України, а також вимоги, які висуваються для бажаючих вступити на державну службу та особливості конкурсного відбору. Значення даної стадії полягає в тому, що вона створює рівні умови для всіх громадян України, які відповідають встановленим критеріям, знати про можливість прийняття на державну службу, тобто реалізувати своє право на працю шляхом конкурсного зайняття посади у сфері державного управління.

Особливостями даної стадії є таке: 1) ініціювання проведення конкурсу належить суб'єкту призначення або керівнику державної служби в органі державної влади; 2) перевірка умов проведення конкурсу здійснюється незалежним від суб'єкта призначення або керівника державної служби в органі державної влади органом (центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики).

лізує державну політику у сфері державної служби); 3) поєднання обов'язкового публічного інформування у мережі Інтернет про оголошення конкурсу (державному органі, в якому проводиться конкурс та центральному органі виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері державної служби) з факультативним (у засобах масової інформації та на інших сайтах).

2. Створення конкурсної комісії на зайняття вакантної посади державної служби.

Ця стадія працевлаштування державних службовців відіграє надзвичайно важливу роль, оскільки саме представники відповідних комісій безпосередньо займаються організацією і проведенням конкурсу, тобто вирішують питання про прийняття на роботу того або іншого кандидата на зайняття вакантної посади державної служби. Від їхніх особистих якостей, ставлення до виконуваної роботи, усвідомлення її важливості тощо залежить прозорість, чесність та законність проведення конкурсу.

Характерними рисами цієї стадії є наступні: 1) формування спеціальних суб'єктів – колегіальних органів (комісій) для проведення конкурсного відбору серед кандидатів на зайняття вакантних посад державної служби; 2) забезпечення незалежності відповідних конкурсних комісій від суб'єктів, які вирішують питання про призначення на вакантну посаду державного службовця категорії «А»; 3) участь у формуванні персонального складу конкурсних комісій, які вирішують питання про призначення на вакантну посаду державного службовця категорії «А», різних суб'єктів, у тому числі недержавних; 4) забезпечення можливості входження до складу конкурсних комісій представників громадянського суспільства.

3. Проведення конкурсу на зайняття вакантної посади державної служби.

Проведення конкурсу є центральною, основоположною частиною процесу працевлаштування державного службовця, від якої залежить кінцевий результат. Саме чіткій нормативно-правовій регламентації

організації та проведення конкурсної процедури має бути приділена увага з боку законодавця на найвищому рівні правового регулювання з метою унеможливлення будь-яких зловживань. Однак, як свідчить аналіз чинних правових приписів, відповідні правові норми потребують істотного вдосконалення.

Зазначена стадія працевлаштування державних службовців характеризується такими ознаками: 1) є вирішальною для усього процесу працевлаштування, під час якої перевіряється рівень знань, здібностей, навичок та особистих якостей кандидатів; 2) складається з таких видів оцінювання як: тестування; вирішення ситуативних завдань та співбесіди; 3) організовується та проводиться виключно конкурсною комісією, що забезпечує відсутність втручання у процедуру оцінювання сторонніх суб'єктів; 4) наявне поєднання об'єктивізму та суб'єктивізму, що одночасно є і перевагою, і вагомим недоліком; 5) можливість залучення фахівців для оцінки знань кандидатів, які не входять до складу конкурсних комісій.

4. Призначення на посаду державної служби.

Особливістю працевлаштування державних службовців є те, що в акті про призначення на посаду суб'єкт призначення може встановити випробування з метою перевірки відповідності державного службовця займаній посаді із зазначенням його строку. Якщо особа призначається на посаду державної служби вперше, випробування є обов'язковим. Випробування при призначенні на посаду державної служби встановлюється строком до шести місяців. Якщо державний службовець у період випробування був відсутній на роботі у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю, перебуванням у додатковій відпустці у зв'язку з навчанням або з інших поважних причин, строк випробування продовжується на відповідну кількість днів, протягом яких він фактично не виконував посадові обов'язки. У разі якщо строк випробування закінчився, а державного службовця не ознайомлено з наказом про його звільнення з посади державної служби, то він вва-

жається таким, що пройшов випробування [13]. Строки випробування, що встановлені у наведеній нормі, є граничними, тому можуть бути встановлені менш тривалі строки від максимального. Недоліком чинної редакції закону є те, що не передбачено мінімального строку випробування, тобто він може становити навіть один день, що не буде порушенням при прийнятті на роботу державного службовця. Тому пропонуємо встановити більш жорсткі межі тривалості випробування, наприклад, не менше трьох та не більше шести місяців.

Особливостями даної стадії є: 1) проведення компетентними органами перевірки кандидата, який є переможцем конкурсу, його відповідності вимогам люстаційного та антикорупційного законодавства; 2) видання акта про призначення на посаду державного службовця, який опосередковує виникнення відносин між державним кандидатом на зайняття вакантної посади державної служби та відповідним органом державної влади; 3) проведення випробування в обов'язковому порядку при прийнятті на державну службу вперше та за рішення суб'єкта, який уповноважений призначати на роботу, у подальшому.

5. Прийняття Присяги державного службовця.

Література

1. Авер'янов В. Законодавче регулювання державної служби у світлі завдань упередження та протидії корупції в Україні / В. Авер'янов // Право України : юридичний журнал / Міністерство юстиції України; Конституційний Суд України та ін. – Київ, 2008. – № 5. – С. 29-36.
2. Битяк Ю. Проблеми визначення системи законодавства про державну службу / Ю. Битяк // Право України : юридичний журнал / М-во юстиції України, Конституційний Суд України, Верховний Суд України [та ін.]. – Київ, 2006. – № 5. – С. 22-25.
3. Умови проходження служби та соціальний захист працівників міліції : Збірник нормативно-правових актів України / Упоряд.: О.В. Терещук, О.Ф. Штанько, Н.Б. Болотіна. – Київ : Вікар, 2003. – 341 с.
4. Трудове право : підручник / [Жернаков В.В. та ін.] ; за заг. ред. В.В. Жернакова ; М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого». – Харків : Право, 2013. – 494, [2] с.
5. Іншин М.І. Новели законодавчого регулювання праці державних службовців / М.І. Іншин // Бюлетень Міністерства юстиції України : загальнодержавне науково-практичне фахове видання / Міністерство юстиції України. – Київ, 2016. – № 11, листопад. – С. 6-13.
6. Ківалов С.В. Державна служба в Україні : Підручник / С.В. Ківалов, Л.Р. Біла; МОіНУ. – Одеса : Юридична література, 2003. – 368 с.
7. Кірмач А.В. Конкурсна процедура прийняття на державну службу: європейський досвід правового регулювання / А.В. Кірмач // Часопис Київського університету права : український науково-теоретичний часопис / Київський ун-т права НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – Київ, 2010. – № 1. – С. 135-140.

Дана стадія має такі особливості: 1) є завершальною у процедурі працевлаштування державного службовця; 2) застосовується лише один раз – при першому працевлаштуванні державного службовця на посаду державної служби; 3) відмова від складення Присяги означає припинення правовідносин із працевлаштування державного службовця; 4) наявність прогалин у нормативній регламентації (щодо строку складення, наслідків у разі неможливості складення через не організацію відповідного процесу працівниками відповідного органу державної влади тощо).

Висновки

Таким чином, аналіз чинного законодавства України з питань проходження державної служби свідчить, що прийняття на посаду державної служби в Україні є складною та комплексною юридичною процедурою, яка регламентується актами спеціального та загального законодавства нашої держави. На сьогодні у правовому регулюванні прийняття на роботу державних службовців наявні істотні зрушення, зокрема загальним правилом є проведення конкурсу. Разом з тим норми відповідного законодавства потребують удосконалення з метою забезпечення ефективного добору кадрів для державної служби.

8. Лазор О.Д. Державна служба в Україні : Навч. посібник. (Публічна служба) / Оксана Лазор, Олег Лазор. – Київ : К.Н.Т., 2006. – 472 с.
9. Малиновський В.Я. Державна служба: теорія і практика : Навчальний посібник / В.Я. Малиновський. – Київ : Атіка, 2003. – 160 с.
10. Прилипко С.М. Трудове право України : підручник / С.М. Прилипко, О.М. Ярошенко. – Харків : ФО-П Вапнярчук Н.М., 2008. – 663 с.
11. Трудове право України : Академічний курс. Підручник / Ін-т держ. і права ім. В.М. Корецького Нац. акад. наук України; За заг. ред. Н.М. Хуторян; Авт. А.Ю. Бабаскін, Ю.В. Баранюк. – Київ : А.С.К., 2004. – 608 с.
12. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10 грудня 1971 року №322-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 1971. – №50. – Ст. 375.
13. Про державну службу: Закон України від 10 грудня 2015 року №889-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – №4. – Ст. 43.

Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

УДК 351.746.2 (477)

І.В. Леоненко
*кандидат юридичних наук,
доцент секції приватної детективної діяльності
кафедри державно-правових дисциплін,
Університет економіки та права «КРОК»*

Правовідносини у приватній детективній діяльності

У статті розглянуто поняття, сутність та види правовідносин, у які вступають суб'єкти приватної детективної діяльності під час виконання своїх повноважень як між собою, так і між іншими фізичними та юридичними особами, зокрема замовниками, органами державної влади та органами місцевого самоврядування.

Ключові слова: приватна детективна діяльність, детектив, суб'єкт, правовідносини, юридичний факт, замовник, контроль.

И.В. Леоненко
*кандидат юридических наук,
доцент секции частной детективной деятельности
кафедры государственно-правовых дисциплин,
Университет экономики и права «КРОК»*

Правоотношения в частной детективной деятельности

В статье рассмотрены понятие, сущность и виды правоотношений, в которые вступают субъекты частной детективной деятельности при исполнении своих полномочий как между собой, так и между другими физическими и юридическими лицами, в частности заказчиками, органами государственной власти и органами местного самоуправления.

Ключевые слова: частная детективная деятельность, детектив, субъект, правоотношения, юридический факт, заказчик, контроль.

Relationships in Private Detective Activity

The article discusses the concept, nature and types of relationships in which participants of private detective activity enter during realization of their functions, both among themselves and among other physical and legal persons, including clients, government agencies and local governments.

Keywords: private detective activity, a detective, person, relationship, legal fact, client, control.

Постановка проблеми

Враховуючи те, що інститут приватної детективної діяльності в Україні перебуває у процесі формування, розглядати його складові можна лише умовно. Як відомо, підставою для існування будь-якого інституту в галузі права є наявність відповідного законодавства, що його регламентує. Для інституту приватної детективної діяльності таким регламентуючим нормативно-правовим актом повинен стати Закон України «Про приватну детективну діяльність».

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Сьогодні існує лише один перспективний проект відповідного законодавчого акту, який має назву Закон України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» та був зареєстрований у Верховній Раді України 28 грудня 2015 року під номером 3726 (далі – законопроект). Вперше за багато років складної нормотворчої роботи в галузі приватної розшукової діяльності, вказаний варіант законопроекту пройшов перше читання, а отже саме його доцільно взяти за основу при розгляді елементів інституту приватної детективної діяльності, у тому числі при розгляді правовідносин, що виникають у даній сфері.

Дослідженням проблемних питань у галузі приватної детективної діяльності в різні часи займалися і сьогодні займаються такі вітчизняні автори, як В.К. Гіжевський, С.К. Даниленко, А.П. Заєць, В.С.

Ковальський, І.В. Леоненко, О.О. Пунда, В.А. Тимошенко, А.Й. Француз та ін. Результати їхніх досліджень в цілому чинять достатньо важливий вплив як на нормотворчий процес, так і правову науку в цілому, поступово утворюючи відповідний правовий інститут приватної детективної діяльності в галузі вітчизняного законодавства.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Становлення в Україні приватної детективної діяльності є незворотнім процесом. Свідченням цьому є розробка та подання на розгляд парламенту України кількох законопроектів про детективну діяльність з визначенням основних підстав її здійснення, переліку послуг, які мають надавати суб'єкти такої діяльності, контролю за її здійсненням та відповідальності [1, с. 84]. Але більшість з них не отримали належної уваги з боку законодавця та не були проголосовані.

Формулювання цілей статті

На думку автора, у даній статті слід визначити поняття правовідносин у приватній детективній діяльності, встановити учасників таких правовідносин, умовно розподіливши їх за групами. Задля вирішення поставлених завдань доцільно використати деякі положення законопроекту, а також результати досліджень у суміжних галузях права, зокрема оперативно-розшукової діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження

Під правовідносинами у приватній детективній діяльності слід розуміти *специфічну частину суспільних відносин, що виникають, розвиваються і припиняються за наявності певних юридичних фактів, визначених законодавством про приватну детективну діяльність та іншими законодавчими і відомчими нормативними актами, за допомогою яких суб'єкти таких відносин реалізують свої повноваження, спрямовані на досягнення конкретного результату з метою захисту законних прав та інтересів фізичних та юридичних осіб.*

Як бачимо, відносини, що виникають у приватній детективній діяльності, мають основні ознаки правових відносин, оскільки:

1) є специфічною частиною суспільних відносин (частина з них має негласний характер);

2) виникають на підставі правових норм;

3) здійснюються через суб'єктивні права і юридичні обов'язки їхніх учасників;

4) виникають, змінюються і припиняються за наявності юридичних фактів;

5) можуть породжувати кримінальні процесуальні, цивільні процесуальні або адміністративні процесуальні відносини;

6) у деяких випадках сприяють кримінальним процесуальним, цивільним процесуальним та адміністративним процесуальним відносинам.

Специфічний механізм реалізації суб'єктивних прав і юридичних обов'язків має місце, зокрема у правовідносинах типу «приватний детектив – особа, що перевіряється», оскільки на відміну від інших галузей права має конспіративний характер і здійснюється за умов негласності [4, с. 107].

Наприклад, відповідно до п. 8 ч. 1 ст. 12 законопроекту суб'єкти приватної детективної діяльності мають право здійснювати зовнішнє спостереження, яке за своєю сутністю є негласним розшуковим заходом.

Певною мірою до приватних розшу-

кових дій, які мають негласний характер, також можна віднести усне опитування з приховуванням мети розмови (розвідувальне опитування), розвідку місцевості, залучення конфідентів з метою отримання інформації від особи, щодо якої здійснюється перевірка, застосування спеціальних технічних засобів тощо.

Отже, у перелічених випадках має місце непряма, опосередкована взаємодія приватного детектива та джерела інформації (особи, що перевіряється). Прямий, безпосередній контакт між ними або відсутній, або має зашифрований (із застосуванням певної легенди або документів прикриття) характер.

Загалом, правовідносини у приватній детективній діяльності можна поділити на такі *основні види*: 1) зовнішнього та внутрішнього характеру (за об'єктом впливу); 2) охоронні та регулятивні (за функціональною спрямованістю); 3) гласні та негласні (за режимом виконання та існування); 4) прості і комплексні (за характером правових зв'язків між суб'єктами); 5) двосторонні та односторонні (за порядком розподілу прав і обов'язків між суб'єктами).

За суб'єктами виникнення у приватній детективній діяльності можна визначити наступні правовідносини:

1) такі, що виникають безпосередньо між суб'єктами приватної детективної діяльності (внутрішні правовідносини);

2) такі, що виникають між суб'єктами приватної детективної діяльності та органами державної влади, органами місцевого самоврядування, недержавними підприємствами, установами, організаціями, засобами масової інформації, громадськістю тощо (зовнішні правовідносини);

3) такі, що виникають у процесі контролю за приватною детективною діяльністю.

Не слід плутати суб'єктів приватної детективної діяльності з суб'єктами правовідносин, що виникають при здійсненні такої діяльності. У першому випадку – це фізичні та юридичні особи (приватні детективи та приватні детективні підприємства (агентства), що безпосередньо здій-

снюють приватні розшукові дії, а в другому – приватні детективи, приватні детективні підприємства (агентства), а також органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації усіх форм власності, інші фізичні та юридичні особи.

Відповідно до ст. 4 законопроекту суб'єктами приватної детективної (розшукової) діяльності визнаються:

1) приватні детективи – громадяни України, які отримали в установленому законодавством порядку свідоцтво про право на заняття приватною детективною (розшуковою) діяльністю;

2) приватні детективні підприємства (агентства) – самостійні суб'єкти господарювання, що пройшли державну реєстрацію у порядку, встановленому законом для державної реєстрації юридичних осіб, учасниками яких є один або більше приватних детективів [2].

Об'єктами приватної детективної діяльності є діяння осіб (дії або бездіяльність), у тому числі протиправні, явища, процеси, події та факти, а також інформація про них, що підлягають виявленню, вивченню, дослідженню та оцінці уповноваженими на те законом суб'єктами приватної детективної діяльності для досягнення цілей та вирішення завдань приватної детективної діяльності [3, с. 25].

У широкому розумінні суб'єкт правовідносин – це та особа, яка здійснює предметно-практичну та пізнавальну діяльність (наприклад, приватні розшукові дії), це джерело активності (особа або група осіб), спрямованої на об'єкт. Своєю чергою, об'єкт правовідносин – це те, що протистойть суб'єкту у його предметно-практичній та пізнавальній діяльності, те, на що спрямована діяльність суб'єкта [3, с. 24].

Отже, під *суб'єктом правовідносин у приватній розшуковій діяльності* слід розуміти одну зі сторін цих правовідносин, що пов'язана з протилежною стороною особливим механізмом суб'єктивних прав та обов'язків (правовий зв'язок) унаслідок реалізації норм законодавства про приватну детективну діяльність.

Відповідним чином, *об'єктом право-*

відносин у приватній детективній діяльності є результат цих правовідносин, на досягнення якого спрямовані дії суб'єктів шляхом реалізації своїх прав та обов'язків, визначених законодавством [4, с. 107].

Таким чином, суб'єктами правовідносин у приватній детективній діяльності є:

1) приватні детективи та приватні детективні підприємства (агентства);

2) клієнти, тобто фізичні або юридичні особи, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, в інтересах яких здійснюється приватна детективна діяльність (ст. 1 законопроекту);

3) державні органи та посадові особи, наділені державно-владними повноваженнями на прийняття відповідних юридичних рішень (наприклад, судові та правоохоронні органи);

4) підприємства, установи, організації усіх форм власності;

5) органи місцевого самоврядування;

6) фізичні особи (громадяни України, іноземці, особи без громадянства).

За функціональним призначенням можна виділити такі групи суб'єктів правовідносин у приватній детективній діяльності:

1) суб'єкти, які безпосередньо здійснюють приватні розшукові дії (приватні детективи та приватні детективні підприємства (агентства);

2) суб'єкти, які здійснюють контроль за приватною детективною діяльністю (відповідно до ст. 22 законопроекту – органи Національної поліції України);

3) суб'єкти, які залучаються до участі у приватній детективній діяльності (зокрема спеціалісти у певній галузі науки і техніки, консультанти, особи, з якими встановлено конфіденційне співробітництво на добровільній основі);

4) суб'єкти, в інтересах яких здійснюється приватна детективна діяльність (клієнти);

5) органи та особи, з якими взаємодіють суб'єкти приватної детективної діяльності під час здійснення своїх повноважень (органи державної влади, органи місцевого самоврядування, недержавні підприємства, установи, організації, засоби масової інформації, громадськість тощо);

6) суб'єкти, стосовно яких провадяться приватні розшукові дії.

Як відомо, будь-які правовідносини виникають, змінюються та припиняються за наявності певних юридичних фактів. У приватній детективній діяльності такими юридичними фактами є дії суб'єктів цієї діяльності під час реалізації ними своїх повноважень.

Спираючись на положення законопроекту, можна зробити висновок, що початком виникнення правовідносин у приватній детективній діяльності є:

1) між суб'єктами приватної детективної діяльності та клієнтом – укладання договору про надання приватних детективних (розшукових) послуг (ч. 1 ст. 11 законопроекту);

2) між суб'єктами приватної детективної діяльності та особами, які залучаються до участі у приватній детективній діяльності – звернення до відповідних органів та осіб щодо надання ними відповідної професійної допомоги (консультації, висновку), надання завдань конфідентам тощо (п. 7 ч. 1 ст. 12 законопроекту);

3) між суб'єктами приватної детективної діяльності та органами державної влади, органами місцевого самоврядування, недержавними підприємствами, установами, організаціями – звернення із запитом до відповідних посадових чи службових осіб, підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань з метою отримання необхідної інформації (п. 1 ч. 1 ст. 12 законопроекту);

4) між суб'єктами приватної детективної діяльності та особами, стосовно яких провадяться приватні розшукові дії – укладання договору про надання приватних де-

тективних (розшукових) послуг (ч. 1 ст. 11 законопроекту);

5) між суб'єктами приватної детективної діяльності та особами, які здійснюють контроль за цією діяльністю, наприклад, в разі настання правових наслідків через порушення вимог законодавства про приватну детективну діяльність або положень інших законодавчих актів (ч. 4 ст. 13, ч. 4 ст. 19, ч. 6 ст. 20 законопроекту).

Припиняються правовідносини у приватній детективній діяльності в разі: 1) розірвання договору про надання приватних детективних (розшукових) послуг; 2) отримання необхідної професійної допомоги (висновку, консультації) або інформації від конфідента; 3) отримання відповіді на запит; 4) анулювання свідоцтва про право на заняття приватною детективною (розшуковою) діяльністю з підстав, визначених у п. п. 1 – 6 ч. 2 ст. 9 законопроекту (засудження приватного детектива за вчинення злочину, обмеження судом дієздатності або визнання приватного детектива недієздатним, особистої заяви приватного детектива, смерті приватного детектива та ін.); 5) з інших підстав, передбачених чинним законодавством України.

Висновки

Слід зазначити, що будь-який самостійний правовий інститут формується навколо специфічних груп суспільних відносин з особливим методом їх правового регулювання. Таким чином, наукове дослідження правовідносин у приватній детективній діяльності є сьогодні надзвичайно важливим. Саме від належної роботи науковців в межах нормотворчого процесу залежить майбутнє існування в державі законодавства про приватну детективну діяльність та відповідного правового інституту.

Література

1. Даниленко С.К. Поняття, зміст детективних послуг та перспективи їх розвитку в Україні / С.К. Даниленко // Південноукраїнський правничий часопис: наук. журн. / Одес. держ. ун-т внутр. справ. – Одеса, 2015. – № 3. – С. 84-86.
2. Про приватну детективну (розшукову) діяльність: Проект Закону України № 3726 від 28 грудня 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57580
3. Землянов В.М. Основы сыскного ремесла / В.М. Землянов. – Минск: Харвест, 2004. – 304 с.
4. Оперативно-розшукова діяльність: Навч. посіб. / Є.М. Моїсєєв, О.М. Джужа, Д.Й. Никифорчук та ін. / За заг. ред. О.М. Джужа. – К.: Правова єдність, 2009. – 310 с.

Склад приватного правопорушення

У статті досліджено категорію «склад приватного правопорушення» в контексті його поділу на окремі елементи.

Ключові слова: правопорушення, склад правопорушення, публічне право.

В.В. Комлик
аспірант,

Университет экономики и права «КРОК»,
председатель Адвокатского объединения «Эдвайс»

Состав частного правонарушения

В статье исследована категория «состав частного правонарушения» в контексте его разделения на отдельные элементы.

Ключевые слова: правонарушение, состав правонарушения, публичное право.

V. Komlyk

Postgraduate student,

«KROK» University,

Head of Advocacy Association “Edwais”

Composition of a Private Offense

The category of “private warehouse offense” is researched in the article by author in the context of its division into separate elements.

Keywords: offense, corpus delicti, public law.

Постановка проблеми

Конструкція загальнотеоретичного складу правопорушення є властивою кожній галузі права, але набуває певної специфіки за рахунок предмету та методу регулювання тієї чи іншої галузі права. При цьому варто наголосити, що така специфіка не може виходити за межі окремих загальновизнаних аксіом. Так, у загальній теорії права, аналогічно як і в галузях кримінального та адміністративного права, *єдиною підставою для реалізації (застосування) юридичної відповідальності є встановлення всіх елементів складу правопорушення: об'єкта, об'єктивної*

сторони, суб'єкта та суб'єктивної сторони. Ця теза є своєрідним науковим постулатом, порушення якого стане, щонайменшою мірою, приводом для перегляду всієї доктринальної парадигми у частині визначення правових підстав для застосування юридичної відповідальності. На сьогоднішні тривають наукові дискусії щодо термінології та сутності окремих елементів складу правопорушення; аналогічні ситуації щодо обов'язкової наявності тих чи інших елементів у структурі складу правопорушення лише починають зароджуватися. З урахуванням цього цілком логічною буде теза про те, що підставою

для цивільно-правової відповідальності є наявність в діях винної особи складу цивільного правопорушення. І традиційно до складу такого правопорушення необхідно було б віднести об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт та суб'єктивну сторону.

Забігаючи наперед, зазначимо, що наукою, для прикладу, цивільного права вироблено дещо інший, на відміну від попередньо розглянутих галузей права, підхід до визначення підстав реалізації державного примусу у формі застосування до винних осіб цивільно-правової відповідальності. А саме, науковці-цивілісти вважають, що підставою цивільно-правової відповідальності є не склад правопорушення в його традиційному розумінні, а наявність майнової шкоди, протиправність поведінки, вина та причиновий зв'язок між збитками та протиправною поведінкою.

В контексті вище викладеного актуальності теми пояснюється комплексним дослідженням складу приватного правопорушення через призму загальнотеоретичної конструкції складу правопорушення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Вказаній проблематиці присвячено праці О.В. Зайчука, Г.І. Трофанчука, О.Д. Тихомирова, О.В. Петришина, О.В. Малькова.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Відсутні конструктивні наукові розробки й положення щодо констатації в науковому полі такого поняття, як «склад приватного правопорушення».

Формування цілей статті

Вивчити склад приватного правопорушення в контексті загальнотеоретичної конструкції складу правопорушення.

Виклад основного матеріалу дослідження

Склад цивільного правопорушення можна визначити як факт реальної дійсності, з яким законодавство пов'язує виникнення, зміну та припинення цивільних правовідносин [1, с. 78]. За такого стану

речей можна поставити питання щодо доцільності вживання такого формулювання, як склад цивільного правопорушення та, натомість, введення в науковий обіг цілком нового визначення, що більш-менш адекватно відповідатиме ознакам (елементам) цивільного правопорушення. Більше того, цивільно-правовий підхід до визначення складу правопорушення полягає у тому, що до нього включені не елементи (як ознаки протиправного діяння), а умови цивільно-правової відповідальності, яких існує чотири. Варто також зазначити, що цивілістами не проводиться твердого розмежування між елементами та умовами відповідальності. Тобто елементи правопорушення та умови відповідальності у цивілістичній доктрині розглядаються як близькі за змістом поняття.

На відміну від кримінального та адміністративного законодавства цивільне законодавство не містить статті, у якій закріплювалося б поняття відповідного правопорушення, а тому його визначення лежить виключно у площині наукових досліджень. Так, наукою цивільного права запропоновано наступну дефініцію цивільного правопорушення: *цивільне правопорушення* – це протиправна дія чи бездіяльність особи, що порушує норми актів цивільного законодавства або умови договору, і з якою закон або договір зобов'язують виникнення цивільно-правової відповідальності. Стосовно вказаної тези виникає потреба в певному уточненні. Воно полягає в тому, що, ведучи мову про неналежне виконання зобов'язання як про протиправну дію з боку боржника, слід мати на увазі, що йдеться про порушення останнім не тільки норми права, а й суб'єктивного права кредитора [2, с. 410].

Склад цивільного правопорушення – це юридичний факт, з яким пов'язують настання цивільно-правової відповідальності. Саме склад правопорушення лягає в основу виникнення правовідносин між правопорушником та потерпілою особою, у яких правопорушник набуває статусу боржника, а потерпіла особа – кредитора, яка має право вимоги, а боржник, відповідно, наділяється обов'язком щодо від-

шкодування завданої правопорушенням шкоди. Чинне цивільне законодавство України не містить легального визначення «склад цивільного правопорушення», оскільки таке поняття є абстрактною науковою категорією, на якій базуються різні конструкції та інститути цивільного права [3, с. 360].

Отже, шкода є однією з умов виникнення обов'язку з її відшкодування і вона означає сукупність несприятливих для особи, якій вона завдана, особистих немайнових наслідків, а також наслідків, що виникли у разі порушення суб'єктивних цивільних прав фізичної або юридичної особи [4, с. 729].

Оскільки при формулюванні висновку про склад публічного правопорушення нами в його основу було закладено аналіз методу правового регулювання, то щодо складу приватного правопорушення, шляхом розмірковування за аналогією, констатуємо: є необхідність врахувати відсутність імперативного методу при визначенні поняття та фіксації елементів складу приватного правопорушення. Доцільно запропонувати наступне визначення приватного правопорушення: *приватне правопорушення* – це протиправна поведінка суб'єкта (учасника) приватних правовідносин, спрямована на порушення приватних/індивідуальних інтересів юридично рівних суб'єктів.

При визначенні елементів складу приватного правопорушення виникають певні труднощі, що обумовлено тим, що в більшості галузей приватного права не використовується термін «елементи складу правопорушення». Як правило, має місце вживання словосполучення «ознаки складу правопорушення». Крім цього, термінологічне розуміння вказаних понять не співпадає з традиційним підходом до формування дефініцій окремих елементів складу правопорушення, яскравим прикладом чого може бути порівняльно-правовий аналіз складу злочину (як квінтесенції публічного правопорушення) та складу цивільного правопорушення (як універсального аналога приватноправового правопорушення).

Таким чином, на даному етапі у частині конструювання складу приватного правопорушення необхідно вирішити питання щодо обрання адекватного алгоритму наступного викладу, а саме: (1) застосовувати термінологію, що опирається на елементи складу правопорушення (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт та суб'єктивна сторона), (2) чи застосовувати термінологію, що опирається на ознаки складу протиправної поведінки (наявність збитків, протиправність поведінки, причинний зв'язок та вина).

Перший з вище вказаних підходів, про що вже неодноразово наголошувалося, застосовується у переважній більшості галузей публічного права; така термінологія була взята нами за основу при конструюванні складу публічного правопорушення. Натомість діаметрально протилежна ситуація простежується на рівні галузей приватного права, де, по-перше, використовується інша система понять та, по-друге, мають місце інші елементно-ознаки складу правопорушення. Аналіз такого стану речей було надано під час огляду цивільного та господарського складів правопорушення. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне (з метою уникнення радикальних змін у галузевих теоріях) конструкцію складу приватного правопорушення змодельовати на основі складу цивільного правопорушення, а після цього дати дефініції ознак приватного складу правопорушення.

При цьому одразу ж зазначимо, що є неприпустимою термінологічна підміна понять: «елемент (елементи) складу правопорушення» = «ознака (ознаки) складу правопорушення». Більше того, належить уніфікувати наукову термінологію, що розвинута галузями різного профілю. Тобто замість загальноприйнятого у галузях приватного права терміна «ознака (ознаки) складу правопорушення» у подальшому викладі буде вживатися рівноцінний йому термін «елемент (елементи) складу правопорушення», що має закласти певний «фундамент» для уніфікації базисної системи наукових знань.

До конструювання складу приватного

правопорушення можна застосувати як мінімум два підходи, а саме:

перший з них іменується «традиційним», за якого склад правопорушення формується з таких елементів як (1) об'єкт, (2) об'єктивна сторона, (3) суб'єкт та (4) суб'єктивна сторона;

другий, так званий «комплексний» підхід, передбачає, що до елементів складу приватного правопорушення відносяться: (1) наявність збитків, (2) протиправність поведінки, (3) причиновий зв'язок та (4) вина боржника.

Висновки

Також не варто виключати варіант можливості вдалого поєднання двох вище вказаних наукових підходів. Але при цьому необхідно взяти до уваги можливі наслідки, зумовлені зміною наукових концепцій. З урахуванням предмета дослідження до формування складу приватного правопорушення більш доцільно застосовувати комплексний науковий підхід. Отже, до елементів (ознак) складу приватного правопорушення ми відносимо збитки, протиправність, причиновий зв'язок та вину.

Література

1. Цивільне право України: Навч. посіб. / Ю.В. Білоусов, С.В. Лозінська, С.Д. Русу та ін. – За ред. Р.О. Стефанчука. – К.: Наукова думка; Прецедент, 2004. – 448 с.
2. Цивільне право України : Підручник / Є.О. Харитонов, Н.О. Саніахметова. – К.: Істина, 2005. – 776 с.
3. Цивільне право : підручник : у 2 т. / В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, Т.І. Бегова та ін. ; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – Х. : Право, 2012. – Т. 1. 656 с.
4. Цивільне право : підручник : у 2 т. / В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, Т.І. Бегова та ін. ; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – Х. : Право, 2012. – Т. 2. 816 с.

Актуальні проблеми психології

УДК 159.923.2

І.В. Сингаївська
кандидат психологічних наук, доцент,
професор кафедри психології,
Університет економіки та права «КРОК»

Використання інтерактивних методів навчання для розвитку комунікативної компетентності майбутніх працівників готельно-ресторанного бізнесу

У статті обґрунтовано актуальність використання інтерактивних методів навчання для розвитку комунікативної компетентності майбутніх працівників готельно-ресторанного бізнесу, описані особливості використання інтерактивних методів у навчальному процесі. Викладені особливості інтерактивних методів та складові комунікативної компетентності майбутніх працівників готельно-ресторанного бізнесу, які необхідно розвивати. Накреслено перспективи подальших досліджень психологічних особливостей розвитку комунікативної компетентності майбутніх працівників готельно-ресторанного бізнесу.

Ключові слова: компетентність, компетенція, комунікативна компетентність, інтерактивні методи навчання, соціально-психологічний тренінг, кейс-метод.

И.В.Сингаевская
кандидат психологических наук, доцент,
профессор кафедры психологии,
Университет экономики и права «КРОК»

Использование интерактивных методов обучения для развития коммуникативной компетентности будущих работников отельно-ресторанного бизнеса

В статье обоснована актуальность использования интерактивных методов обучения для развития коммуникативной компетентности будущих работников отельно-ресторанного бизнеса, описаны особенности использования интерактивных методов в учебном процессе. Изложены особенности интерактивных методов и составные коммуникативной компетентности.

тентности будущих работников отельно-ресторанного бизнеса, которые необходимо развивать. Начерчены перспективы дальнейших исследований психологических особенностей развития коммуникативной компетентности будущих работников отельно-ресторанного бизнеса.

Ключевые слова: компетентность, компетенция, коммуникативная компетентность, интерактивные методы обучения, социально-психологический тренинг, кейс-метод.

I. Syngaivska
PhD (Psychological sciences), Associate Professor,
Professor of Psychology Department,
“KROK” University

Interactive teaching methods implementation aimed at hotel and restaurant business future workers communicative competence development

The article under review substantiates the topicality of interactive teaching methods implementation aimed at hotel and restaurant business future specialists communicative competence development. Thus, it describes the peculiarities of such methods application in the teaching process. The article stresses upon the necessity of development of the interactive methods and the communicative competence components of future hotel and restaurant business future specialists. Moreover, it discloses the perspectives of further researches as regards psychological peculiarities of hotel and restaurant business future specialists communicative competence development.

Key words: competence, competency, communicative competence, interactive teaching methods, social and psychological training, case-method.

Постановка проблеми

Формування професійних компетентностей майбутніх фахівців залежить від багатьох чинників. Такими можуть бути зміст дисципліни, особистість викладача, методи передачі знань та вмінь, мотивація студентів до навчання тощо. Для майбутніх працівників готельно-ресторанного бізнесу однією з найважливіших професійних компетентностей є комунікативна компетентність.

Під комунікативною компетентністю особистості розуміємо наявність психологічних знань, умінь і навичок у сфері спілкування та вміння їх використовувати. Важливою метою розвитку комунікативної компетентності студентів-майбутніх фахівців повинен стати процес усвідомлення можливостей власної особистості, своїх комунікативних особливостей (особистісних комунікативних якостей, здібностей, вмінь), усвідомлення характеру взаємостосунків з оточуючими людьми,

формування здатності їх розвивати, поліпшувати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Виділимо кілька напрямів наукового дослідження, що сприяють розробці проблеми розвитку комунікативної компетентності студентів, а саме: теоретичний аналіз проблеми модернізації освіти на основі компетентнісного підходу (О. Бермус, Н. Бібік, В. Болотов, О. Волкова, Н. Галеева, Т. Гериш, Е. Зеєр, О. Олейникова, Л. Парашенко, П. Самойленко, В. Серіков, Л. Тархан, А. Хуторський, Є. Царькова, Л. Штика); методи реалізації компетентнісного підходу в досвіді зарубіжних країн (І. Зимня, О. Овчарук, О. Пометун); сутність компетентностей (Е. Зеєр, О. Крисан, Ю. Татур, А. Хуторський, О. Онопрієнко, В. Ягупов, В. Свистун); моніторинг рівнів досягнення компетентностей (В. Байденко, І. Іванова, Х. Кеурулайнен, О. Локши-

на, М. Савчин, О. Пашенко); психологічне осмислення проблеми спілкування та комунікативної компетентності (В. Андрущенко, О. Бондарчук, О. Брюховецька та ін.); психологічний аналіз використання інтерактивних методів для навчання та розвитку особистості (Т. Антоненко, Л. Карамушка, Р. Бойс та ін.).

Проблему розвитку професійних компетентностей, професійно важливих якостей та професійної культури працівників сфери обслуговування досліджували Ю. Безрученков, І. Вологдіна, І. Довженко, В. Зубков, М. Кабушкін, М. Корольчук, Г. Короткова, В. Крайнюк, М. Лобур, І. Піпула, О. Приймук, Г. Хорошавіна, Н. Яковлева та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Аналіз наукових робіт з напряму комунікативної компетентності виявив недостатню дослідженість проблеми формування комунікативної компетентності майбутніх працівників готельно-ресторанного бізнесу під час професійної підготовки у вищому навчальному закладі.

Формулювання цілей статті

Стаття має на меті описати методи розвитку комунікативної компетентності, поділитись практичним досвідом використання інтерактивних методів з метою розвитку комунікативної компетентності майбутніх працівників готельно-ресторанного бізнесу.

Виклад основного матеріалу

Впровадження компетентнісного підходу в освіті викликане тим, що особистість повинна не тільки володіти певними знаннями, навичками, але й використовувати їх в якості інструмента для розв'язання життєвих проблем, виконання соціальних ролей. Виходячи з компетентнісного підходу, саме компетентність та компетенції розглядаються в якості бажаного результату професійної освіти. Компетентнісний підхід висуває на перше місце не інформованість фахівця, а його вміння вирішувати проблеми, що виникають у професійній діяльності [3; 4; 7].

Усвідомлення переваг компетентнісного підходу до сфери професіоналізму майбутніх працівників готельно-ресторанного бізнесу приводить до більш якісної організації підготовки цих фахівців до майбутньої професійної діяльності [1; 5]. Так, серед важливих компетентностей працівників готельно-ресторанного бізнесу варто виділити комунікативну компетентність, яку ми значною мірою формуємо на заняттях з дисципліни «Психологія ділового спілкування».

Структура комунікативної компетентності працівників готельно-ресторанного бізнесу включає взаємопов'язані та взаємозумовлені компоненти:

а) когнітивний компонент – сукупність психологічних знань, необхідних для конструктивної взаємодії з клієнтами, колегами, партнерами; знань про особливості спілкування з клієнтами, колегами;

б) операційний компонент – сукупність умінь та навичок, які забезпечують успіх у спілкуванні при обслуговуванні клієнтів; вміння викликати симпатію в колективі, встановлювати позитивні ділові стосунки; впливати на клієнтів, мотивуючи їх до повторного користування послугами, що надаються готелем чи рестораном;

в) мотиваційний компонент – активне прагнення працівника готельно-ресторанного бізнесу до вдосконалення власної комунікативної компетентності.

Розвиваючи названі компоненти комунікативної компетентності, майбутні працівники готельно-ресторанного бізнесу зможуть вдосконалювати власний професіоналізм, а також себе як особистостей, гармонізувати свою взаємодію з оточуючими людьми.

Під час занять з дисципліни «Психологія ділового спілкування» студентів необхідно озброїти знаннями про зміст та структуру спілкування; про особливості ділового спілкування як процесу обміну інформацією, як сприйняття людьми один одного, як взаємодії; про психологічні особливості різних видів спілкування, про причини виникнення комунікативних бар'єрів, умови подолання комунікативних труднощів у діловому спілкуванні.

Також важливо сформувати вміння здійснювати психологічний аналіз процесу ділового спілкування; здійснювати психодіагностику комунікативних особливостей та умінь; регулювати професійне спілкування в системі «клієнт – менеджер»; розрізняти комунікативні бар'єри в спілкуванні; здійснювати профілактику та корекцію комунікативних труднощів у діловому спілкуванні. Ці знання та вміння разом з комунікативними якостями майбутніх фахівців стануть основою формування їхньої комунікативної компетентності [6].

Виділимо деякі складові частини комунікативної компетентності особистості, які ми прагнемо сформувати під час занять з дисципліни «Психологія ділового спілкування»:

1) позитивне сприйняття оточуючої дійсності, людей; управління власним психічним станом, настроєм;

2) подолання стереотипів негативного самосприйняття;

3) підвищення самооцінки, впевненості в собі, власних силах і можливостях;

4) вміння викликати симпатію в оточуючих, встановлювати позитивні міжособистісні взаємостосунки;

5) вміння попереджати, а у випадку виникнення – вирішувати конфлікти.

Заняття містять теоретичну частину (лекційні та семінарські заняття) та активне навчання (практичні заняття). При цьому теоретична частина частково реалізовується також у вигляді інтерактивних методів (інтерактивних лекцій, тематичних дискусій, кейс-методів тощо).

У роботі з розвитку комунікативної компетентності студентів – майбутніх працівників готельно-ресторанного бізнесу ми використовуємо такі інтерактивні методи: тренінг, ділова та рольова гра, робота в мікро-групах (малих групах), мозковий штурм, дискусія, інтерактивна лекція, кейс-метод (аналіз реальних ситуацій), акваріум тощо.

Навчання, що базується на використанні таких методів, включає у процес пізнання всіх студентів. Організовується групова, парна та індивідуальна робота,

використовується проектна робота, робота з різними джерелами інформації.

Інтерактивні методи базуються на принципах: взаємодії, активності учасників, опори на груповий досвід, зворотного зв'язку. Створюється середовище освітнього спілкування, яке характеризується відкритістю, взаємодією учасників, рівністю їхніх аргументів, накопиченням спільного знання, можливістю взаємної оцінки та контролю.

Активність викладача поступається місцем активності студентів, завданням викладача є створення умов для їхньої ініціативи. Викладач виконує функцію помічника в роботі, одного з джерел інформації. Тому інтерактивне навчання найефективніше використовується з метою розвитку комунікативної компетентності.

Дієвим методом є комунікативний тренінг. Тренінг – це таке навчання, в процесі якого головна увага приділяється практичному відпрацюванню матеріалу, коли в процесі виконання вправ, моделювання спеціально заданих ситуацій учасники мають можливість розвинути та закріпити необхідні знання й навички, змінити своє ставлення до власного досвіду та застосовуваних у спілкуванні підходів. Комунікативний тренінг дає змогу діагностувати стан компетентності студентів у спілкуванні, виявити їхні психологічні проблеми, особистісні якості, особливості взаємодії з людьми. Беручи участь у тренінгу, майбутні фахівці пізнають особливості сприймання іншими людьми їхніх особистісних якостей, поведінки та комунікативних умінь; відбувається виправлення недоліків у спілкуванні [2].

Такий тренінг має дві фази – діагностичну та корекційну. Це дає можливість викладачу-психологу, який проводить тренінг, діагностувати стан комунікативної компетентності кожного учасника, накреслити шляхи вдосконалення вмінь і навичок кожного у діловому та особистісному спілкуванні.

Під час діагностичної фази комунікативного тренінгу повинні бути виконані завдання:

1/ самопізнання учасників тренінгу –

пізнання ними своїх особистісних якостей, комунікативних особливостей, рефлексія власного спілкування та поведінки;

2/ отримання «зворотнього зв'язку» від інших учасників тренінгу, тобто інформації про те, як інші люди сприймають кожного учасника тренінгу як особистість, його вміння спілкуватися з людьми;

3/ зовнішня діагностика – пізнання психологом-тренером, що проводить групову роботу, особливостей особистості та комунікативних якостей кожного учасника.

Під час корекційної фази комунікативного тренінгу відбувається виправлення недоліків у спілкуванні кожного учасника, накреслюються шляхи вдосконалення комунікативної компетентності.

Метод мозкового штурму (brainstorming) – це оперативний метод вирішення проблеми на основі стимулювання творчої активності, при якому учасникам обговорення пропонують висловлювати якомога більшу кількість варіантів рішення, навіть найфантастичніших. Потім серед усіх ідей обирають найбільш вдалі, які можна використати на практиці. Етапи мозкового штурму: 1) постановка проблеми (попередній етап); 2) генерація ідей (основний етап); 3) групування, відбір та оцінка ідей. Від другого етапу багато в чому залежить успіх мозкового штурму. На цьому етапі головне – кількість ідей. Не варто робити якісь обмеження, критикувати чи оцінювати (навіть позитивно) висловлювані ідеї, оскільки оцінка відволікає від основного завдання та «збиває» творчий настрій. Третій етап дозволяє виділити найбільш цінні ідеї. На цьому етапі оцінка заохочується.

Дискусія – виявлення наявних різноманітних точок зору учасників на питання чи проблему та при необхідності – всебічний аналіз кожної з них. Переваги дискусії дають імпульс проблемному навчанню. Студенти під час дискусій не пасивно отримують знання, а «видобувають» їх, розв'язуючи пізнавальні задачі. В процесі дискусії формуються специфічні вміння та навички: вміння формулювати думки, аргументувати їх (прийоми доказової полеміки), навички критичного мислення.

Інтерактивна лекція являє собою виступ викладача перед студентами із застосуванням таких активних форм навчання: фасилітація, керована дискусія чи бесіда, модерація, демонстрація слайдів чи навчальних фільмів, мозковий штурм, мотивуюча промова.

Кейс-метод (case study) – це техніка навчання, що використовує опис реальних ситуацій. Студенти повинні проаналізувати ситуацію, розібратися в суті проблем, запропонувати можливі рішення та обрати найкращі з них. Для цього використовуються як ситуації, що базуються на реальному фактичному матеріалі, так і придумані кейси. Переваги цього методу в тому, що учасники навчання легко співвідносять отриманий теоретичний багаж знань з реальною практичною ситуацією.

Акваріум – це рольова гра, в якій беруть участь 2-3 особи, а інші виступають у ролі спостерігачів, що дозволяє одним «проживати» ситуацію, а іншим – аналізувати її зі сторони та «співпереживати». Цей метод дуже ефективний тоді, коли необхідно продемонструвати навичку, вміння, емоцію, стан при дефіциті часу. Більшість учасників виступають у ролі експертів та аналітиків.

Конкретний інтерактивний метод підбирається для практичного заняття, виходячи із його завдань та в залежності від умінь і навичок, які потрібно розвинути у студентів на даному занятті.

Висновки та перспективи подальших досліджень

Вдосконалення комунікативної компетентності майбутніх працівників готельно-ресторанного бізнесу та успішність навчання кожного з них конструктивному спілкуванню залежить від багатьох факторів. Важливим є прагнення самого студента до самовдосконалення, його активність, відкритість, бажання оптимізувати власну комунікативну компетентність; рівень знань та вмінь викладача-психолога. Та значну роль в успішності розвитку комунікативної компетентності відіграють методи навчання, найдієвішими серед яких є інтерактивні методи.

Саме інтерактивні методи розвивають у майбутніх працівників готельно-ресторанного бізнесу вміння та навички конструктивної взаємодії з клієнтами та колегами; стимулюють ініціативність майбутніх фахівців; хід та результат такої навчання набуває особистісної значущості для всіх учасників процесу та дозволяє

розвинути у них здатність самостійного вирішення професійних комунікативних проблем.

Подальший хід дослідження буде націлений на поглиблене дослідження змістовної специфіки комунікативної компетентності майбутніх працівників готельно-ресторанного бізнесу.

Література

1. Безрученков Ю. Формування професійної культури майбутніх фахівців ресторанного господарства як науково-педагогічна проблема / Ю. Безрученков // Педагогіка і психологія професійної освіти. – К. – Вип. 2, 2013. – С. 28-34.
2. Васильев Н.Н. Тренинг профессиональных коммуникаций в психологической практике. – СПб.: Речь, 2005. – 283 с.
3. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. Авторская версия / И.А. Зимняя. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – 40 с.
4. Онопрієнко О. Концептуальні засади компетентнісного підходу в сучасній освіті / О. Онопрієнко // Шлях освіти. – 2007. – № 4. – С. 32-37.
5. Приймук О.О. Особливості формування професійно важливих якостей майбутніх фахівців ресторанного бізнесу / О.О. Приймук // Проблеми сучасної психології. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. – Вип. 33. – 2016. – С. 436-448.
6. Сингаевская И. Особенности развития коммуникативной компетентности менеджера в сфере туризма / И. Сингаевская // Law, Economy and Management in Modern Ambiance / 5th International Conference LEMiMA-2017 – Volume 2. – Belgrade, Serbia: University Union-Nikola Tesla, Faculty of Strategic and Operational Management, 2017. – С. 503-513.
7. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования / А.В. Хуторской // Нар. образование. – 2003. – № 2. – С. 58-64.

Т.М. Малкова
доктор психологічних наук,
старший науковий співробітник,
професор кафедри психології,
Університет економіки та права «КРОК»

Психолого-педагогічні проблеми змісту освіти

У статті досліджується проблема поєднання в освіті двох складових культури – науково-технічної, породженої науково-технічним прогресом, та традиційної гуманітарної. Надмірна професіоналізація освіти може бути основною причиною поглиблення прірви між цими культурами. Згідно з компетентнісним підходом, запропонованим, зокрема, фахівцями у галузі інформаційно-комунікативних технологій, зміст навчання може бути визначений за допомогою професійного профілю та кластеру компетенцій. Але такий підхід навряд чи можна застосувати до визначення змісту навчання спеціалістів гуманітарного профілю, головним чинником ефективності професійної діяльності яких є особистість. Становленню особистості як цілісної соціальної якості людини найбільшою мірою сприяють гуманітарні дисципліни і образотворче мистецтво, які є майже невіддатливими до формалізації. Оскільки у жодній дисципліні не існує алгоритму виховання творчої особистості, необхідно, щоб у навчанні були представлені як природничі, так і гуманітарні науки й мистецтво.

Ключові слова: культура: науково-технічна та гуманітарна, мета освіти, компетентнісний та особистісний підходи до змісту навчання, професіоналізація, особистість, творчість.

Т.М. Малкова
доктор психологических наук,
старший научный сотрудник,
профессор кафедры психологии,
Университет экономики и права «КРОК»

Психолого-педагогические проблемы содержания образования

В статье исследуется проблема сочетания в образовании двух составляющих культуры – научно-технической, порождённой научно-техническим прогрессом, и традиционной гуманитарной. Чрезмерная профессионализация образования может быть основной причиной углубления пропасти между этими культурами. Согласно с компетентностным подходом, предложенным, в частности, специалистами в области информационно-коммуникативных технологий, содержание обучения может быть определено с помощью профессионального профиля и кластера компетенций. Но такой подход вряд ли можно применить к определению содержания обучения специалистов гуманитарного профиля, главным фактором эффективности профессиональной деятельности которых является личность. Становлению личности как целостного социального качества человека в наибольшей мере способствуют гуманитарные дисциплины и изобразительное искусство, которые почти не поддаются формализации. Поскольку ни в одной дисциплине не существует алгоритма воспитания творческой личности, необходимо, чтобы в обучении были представлены как естественные, так и гуманитарные науки и искусство.

Ключевые слова: культура: научно-техническая и гуманитарная, цель образования, компетентностный и личностный подходы к содержанию обучения, профессионализация, личность, творчество.

T. Malkova

*Doctor of Psychological Sciences, Senior Researcher,
Professor Department of Psychology,
“KROK” University*

Psycho-pedagogical problems of educational content

The article is dedicated to studying the problem of combination of two cultural components in education: scientific and technical culture derived from progress in science and technology and traditional humanitarian culture.

Excessive professionalization of education may be the main cause of deepening the gap between these two cultures. According to the competence approach, suggested by experts in the field of information and communication technologies, training content can be determined by professional profile and competencies cluster. However, this approach can hardly be applied to determine the content of teaching humanities experts, because personality is the main factor in the effectiveness of their professional activity. The humanities and fine arts contribute to the maximum degree the perfection of the personality as an integrated social peculiarity of a human being. Importantly, it's almost impossible to formalise the humanities and fine arts. As in any discipline, there is no algorithm for education of creative personality it is necessary that the training includes both natural and human sciences and arts.

Key words: *scientific and technical culture, humanitarian culture, the purpose of education, competence and personal approach to the content of education, professionalization, personality, creativity.*

Постановка проблеми

Як визнає низка авторів, «реформування змісту освіти є на сьогодні наріжним каменем усього процесу перебудови освітньої системи в Україні. Цей напрям репрезентовано дослідженням таких важливих для української школи проблем, як компетентнісний підхід до побудови змісту освіти (О. Овчарук «Компетентності як ключ до оновлення змісту освіти») й організації профільного навчання у старшій школі (О. Овчарук «Профільне навчання у старшій школі»)» [1, с. 10]. Фактично мова йде про адаптацію освіти на усіх її рівнях (доуніверситетському, університетському і післяуніверситетському) до поточних потреб техногенного суспільства, про виховання, який має бути конкурентоспроможним на ринку праці, – такого, що відповідає запитам роботодавця. Питання про відповідність такої моделі спеціаліста можливим варіантам розвитку суспільства у майбутньому взагалі не ставиться, як і проблема впливу освіти на особистість як системну інтегральну со-

ціокультурну якість людини, здатної до інтеріоризації надбань загальнолюдської культури, самостійного визначення траєкторії свого розвитку та системи цінностей, творчості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Практична орієнтованість освіти яскраво відображена у так званому компетентнісному підході. Компетентності – це набір найзагальніших понять, які мають бути деталізовані в комплекс знань, умінь, навичок, цінностей та відносин за навчальними планами та життєвими сферами учнів [1, с. 22]. За літературними даними, компетентності – це здатності, спроможності, здібності; компетентність – це передусім здатність людини *застосовувати* набуті знання, вміння, навички; в кінцевому рахунку це – здатність людини діяти в різноманітних проблемних ситуаціях практичного характеру [1-5]. За різними критеріями виділяють різні компетентності: ключові або кроснавчальні (напри-

клад, здатність застосовувати інформаційні та комунікаційні технології; здатність працювати в команді; розв'язувати конфлікти тощо); загальнопредметні та предметні; крос-змістові («мотивація учнів, деякі аспекти ставлення до навчання, вміння застосовувати комп'ютер, саморегуляторне навчання» [1, с. 25]; функціональні («що передбачають компоненти інтелектуального розвитку, здатність застосовувати логіку, математичні знання та здібності, системне мислення та вміння розв'язувати складні логічні й математичні конструкції, просторові навички та моделювання» [1, с. 17], життєві («що дозволяють дитині навчатись, виконувати соціальні завдання та реагувати на потреби часу» [там само] та особистісні (вміння висловлювати своє судження та давати оцінку, виявляти інтерес та власну творчість щодо чого-небудь) [там само]; соціальні, мотиваційні, функціональні тощо [1, с. 26]. Кожна компетентність має свою внутрішню структуру. Так, складовими математичної компетентності молодшого школяра є обчислювальна, інформаційно-графічна, логічна, геометрична [2]. Слід зазначити, що цілковитої єдності у визначенні співвідношення понять «компетенція» і «компетентність» немає. На думку Козакової Н.Б., «компетенція – це суспільна норма, вимога, яка включає знання, уміння, навички, способи діяльності, певний досвід» [там само]. Компетенція не є характеристикою особистості, нею вона стає в процесі засвоєння і рефлексії учня, перетворюючись у компетентність. Загальна компетентність це – сукупність компетентностей, вона є інтегрованою характеристикою особистості. На думку І.О. Бубели, компетентність – це здатність установити і реалізувати зв'язок між «знанням – умінням» і ситуацією; компетенції – це завдання, поставлені перед людиною, а компетентності – результати їх виконання [3]. Професійні компетентності – результат професійної підготовки. Так чи інакше поняття «компетентність» і «компетенції» пов'язані зі здатністю людини виконувати певні функції, обумовлені її місцем у розподілі праці.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

На наш погляд, без з'ясування психологічного підґрунтя формування компетентностей як певного набору знань, навичок та відношень деякі компетентності матимуть лише декларативний характер. З огляду на психологію, одна справа – набуття навичок рахування й письма або ІКТ навичок (навичок використання інформаційно-комунікативних технологій) [1, с. 20], інша – формування здатності вирішувати конфлікти, «робити вибір з позиції громадянина» або «обґрунтовувати цілі, що є сенсом життя» [там само, с. 23]. Різні здатності мають різну психологічну природу. Так, є сенс розрізняти здатність до виконання певних функцій, що забезпечують досягнення певних стандартів у даному виді діяльності, і здатність орієнтуватися у системі духовних цінностей. Мабуть, слід розрізняти навчальні цілі, закріплені у вимогах, сформованих ринком праці, та духовні потреби особистості – у творчості, самоактуалізації, сенсі свого існування. Не всі здатності особистості можуть бути формалізовані або сформовані на основі певних алгоритмів навчання. У галузі гуманітарних наук та мистецтва визначальну роль відіграє особистість, особливо особистість, здатна до творчості. Отже, проблема – у виявленні психологічних умов, психологічних закономірностей та механізмів формування різних якостей та здатностей особистості.

Формулювання цілей статті

Метою даної статті є психолого-педагогічний аналіз проблеми змісту освіти з огляду на можливості психологічного забезпечення її гуманітарної, образотворчої та технічної складових.

Виклад основного матеріалу дослідження

Дедалі більшої актуальності набувають проблеми освіти, і найважливішою, на наш погляд, є проблема спрямованості або мети освіти. Сутність кризи освіти полягає у тому, що сучасна освіта зорієнтована передусім на сьогоденні вимоги ринку

праці. Зважаючи на значне прискорення процесу накопичення знань та досягнень у сфері технологій ряд провідних вчених висловлюють переконання у тому, що настав час переглянути взаємостосунки людини зі світом, змінити погляди на людину через необхідність її існування у як ніколи мінливому світі [6, 7, 8]. Імовірно, що у майбутньому будуть потрібні спеціалісти, яких сучасні навчальні заклади взагалі не готують. Отже, глобальною проблемою освіти є побудова такої моделі спеціаліста, яка відповідала б вимогам не сьогодення, а, образно кажучи, дня завтрашнього, про який можна стверджувати лише одне: можливі радикальні й неочікувані зміни в усіх сферах суспільного життя. За цих умов навчання має бути націлене на розвиток принаймні двох якостей учнів: здатності до самонавчання та здатності до творчості, адже на думку відомого футуролога Е. Тофлера, героєм нашого часу є новатор [8, с. 288]. Алгоритму виховання творчої особистості не існує в жодній науці: йдеться лише про створення умов, які можуть сприяти її становленню. Серед цих умов називають позитивні емоційні переживання учнів (радість пізнання), відсутність придушення інтуїції (заохочення до висловлювання здогадів при вирішенні проблем), розвиток уяви, необразливе неприйняття проявів конформного мислення, розвиток чутливості до протиріч, лояльне ставлення до спроб самовираження (адже творчість – це у певному сенсі духовне самооголення) тощо [7]. Визначення цих умов обумовлене розумінням основного психологічного механізму творчості як акту подолання бар'єру між свідомістю та підсвідомістю, яка є джерелом творчості. Творчість – це прерогатива внутрішньо незалежної, аутентичної, здатної до самостійного визначення шляхів свого розвитку особистості. Як пише А. Маслоу, освіту більше не можна розглядати лише як процес навчання, тепер це також процес формування особистості. Сучасна ж «професійна філософія» – це, по суті, «технологія, а не філософія цілей» [6, с. 195]. На думку А. Маслоу, основна мета освіти – навчити кожного власній ідентичності,

і якщо освіта не зробить цього, то вона марна. Знаходження власної ідентичності майже тотожне виявленню свого покликання, того вітваря, на який людина покладе себе, своє життя [там само, с. 211-212]. Кінцева мета освіти – це відкриття покликання і самоактуалізація. Ці міркування А. Маслоу перегукуються з роздумами В. Франкла про сутність людини, про її пошуки сенсу свого існування, про необхідність виходу за межі своєї особистості у простір трансцендентних цінностей. Людина, на думку В. Франкла, це істота передусім духовна, тобто така, що детермінує себе сама і сутність якої не можна зрозуміти, виходячи з біології, психології чи соціології [9]. Відсутність того, що В. Франкл називає трансцендентними цінностями, а А. Маслоу – цінностями буття або метапотребами особистості (потребами у досконалості, справедливості, красі, істині і тому подібному), призводить до «екзистенційного вакууму», психологічними наслідками якого є депресії, різного роду залежності, психосоматичні хвороби та самогубства. Цінності буття, згідно з А. Маслоу, це грані одного дорогоцінного каменю: і вчений, відданий істині, і юрист, відданий справедливості, в дійсності віддані одному і тому ж. Кожний знайшов той аспект цінності, який підходить саме йому і до реалізації якого він прагне у справі свого життя [6, с. 223]. Життєва місія людини – це відкриття свого покликання в процесі навчання, починаючи зі школи. Покликання пов'язане з усвідомленням своєї ідентичності і реалізацією тих цінностей, до втілення яких у своєму професійному житті людина найбільш придатна в силу своїх індивідуальних особливостей.

Отже, освіта має принаймні два виміри – духовний і інструментальний. Перший пов'язаний із становленням особистості, другий – з набуттям відповідних знань, вмінь, навичок. На наш погляд, необхідність професіоналізації освіти привертає більше уваги, ніж проблема її духовної складової. Свого часу Ч. Сноу (за освітою – вчений-фізик) запропонував розрізняти дві культури – наукову, породжену науково-технічним прогресом ХХ століття

(найяскравішими представниками її були фізики) і традиційну гуманітарну культуру Західної Європи, яку представляла художня інтелігенція (у Радянському Союзі представників цих культур жартوما називали «фізиками» і «ліриками»). Ще у 1959 році Ч. Сноу висловив занепокоєння поглибленням прірви між цими культурами, основою причиною виникнення якої він вбачав у строгій спеціалізації освіти – як гуманітарної, так і технічної. Поляризація культури, писав Ч. Сноу, – це очевидна втрата для усіх, як для людини, так і суспільства; втрата практична, моральна й творча [10, с.25]. Однобічність (результат вузькоспеціалізованої освіти) призводить до викривлення картини світу, падіння творчого потенціалу особистості, непорозуміння між членами суспільства і зниження здатності вирішувати нагальні практичні задачі спільними зусиллями. Вирішення сучасних глобальних проблем, перед якими постало людство, – екологічних, демографічних, енергетичних, політичних тощо – неможливе без поєднання зазначених Ч. Сноу культур. Культури Ч. Сноу можна умовно позначити поняттями «культура» і «цивілізація». Культура передбачає причетність («уріднення») людини з духовними надбаннями людства; цивілізація – оволодіння насамперед його технічними досягненнями (зрозуміло, що навички використання різних технічних пристроїв, що набуваються у наш час ледве не змалечку, не свідчать про високий культурний рівень їхніх володарів). Гранично загострюючи проблему, можна поставити питання про те, на які цінності має орієнтуватися освіта – на цінності традиційної гуманітарної культури чи культури науково-технічних досягнень? Якою має бути особистість: духовним індивідом, людиною, що живе у широкому контексті культури й загальнолюдських цінностей, що має честь, совість, переконання та ідеали, почуття власної гідності й відповідальності [7, с. 78] або «гвинтиком», сенс існування якого – виконання призначених йому соціальних ролей та функцій; індивідом, зручним для маніпулювання? Як зазначає Е. Гіденс, «ідеали розвитку осо-

бистості, що посідають центральне місце в системі освіти, можна реалізувати лише тоді, коли люди керуватимуть умовами власного життя і розвиватимуть свої здібності й нахил до самовираження» [11, с. 485]. Проте попри декларування гуманістичного або особистісного підходів в освіті навряд чи хтось буде заперечувати існування «прихованих навчальних планів», мета яких – прищеплення дітям некритичного сприйняття «існуючого соціального порядку засобами дисципліни та регламентації» [там само].

Особистісний підхід, про який часто згадують науковці, має різні стратегії реалізації. Так, І.С. Якиманська виокремлює три моделі особистісно орієнтованої педагогіки: соціально-педагогічну, предметно-дидактичну та психологічну [12].

Соціально-педагогічна модель має на меті виховати особистість із попередньо заданими якостями. Освітні інститути суспільства створюють типову структуру такої особистості. Завданням освітнього закладу є наближення кожного з його вихованців до її параметрів (по великому рахунку мається на увазі носій масової культури). Технологія освітнього процесу основана на використанні ідеї педагогічного управління, формування, корекції особистості «із-зовні», без урахування суб'єктного досвіду самого учня як активного учасника власного розвитку (самоосвіти, самовиховання). Це виражається в одноманітності програм, методів, форм навчання, його авторитарності.

Але, як давно зауважив індійський філософ Вівекананда, свобода – це перша умова духовного розвитку. Те, чому ви не даєте свободи, ніколи не виросте. Ідея, що ви можете допомагати зростанню інших, постійно спрямовуючи їх, керуючи ними і зберігаючи по відношенню до них роль вчителя, – нісенітниця, небезпечна омана, що уповільнює в цьому світі зростання мільярдів людських істот [13, с. 96-97].

Предметно-дидактична модель особистісно орієнтованої педагогіки пов'язана з системною організацією наукових знань. Знання зорганізуються у відповідності з мірою їх об'єктивної складності, новизни,

рівня інтегрованості, труднощами обробки та переробки. Особистісний розвиток визначається способами організації предметних знань. Цікавим у цьому відношенні є компетентнісний підхід до навчання, який полягає у розробці професійних профілей та кластерів компетенцій для кожної професії у даній галузі [14, 15]. Науковці, що працюють в галузі інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ), поставили питання про побудову навчальних програм відповідних навчальних закладів на основі навчальних програм вендорів (фірм, які розробляють та просувають на ринок ІКТ технології під власним брендом) і вважають, що тільки за таких умов «диплом про формальну освіту в галузі ІКТ зможе набути не формальної, а реальної цінності і забезпечити випускнику реальну перспективу професійного зростання на ринку ІКТ-праці» [14, с. 56]. Такі навчальні програми мають, на думку фахівців ІКТ, поєднуватися «з фундаментальною основою, яку дають професійні та освітні стандарти» [там само]. Проте основним показником відповідності випускника вимогам професії визнається не диплом, а сертифікація як підтвердження його здатності використовувати отримані знання, вміння та навички для досягнення необхідних у професійній діяльності результатів.

На наш погляд, запровадити подібний алгоритм підготовки фахівців гуманітарного профілю навряд чи можливо. Гуманітарне знання відрізняється від знань, необхідних представникам «точних» або природничих наук значно меншою структурованістю, багатоплановістю, непіддатливістю до формалізації; якість переробки та засвоєння інформації гуманітарного характеру залежить навіть не від конкретних здібностей людини, а від особистості в цілому. На становлення особистості фахівця гуманітарного профілю впливає так багато чинників, що врахувати їх практично неможливо. До прикладу, саме особистість психолога в багатьох випадках виступає в якості того «вимірювального приладу», за допомогою якого досліджується психіка іншої людини. Особистість є визначаль-

ним чинником досягнень філософів, соціологів, менеджерів, педагогів, представників образотворчого мистецтва. Виховати особистість можна лише особистістю, тому у навчанні фахівців гуманітарного профілю та митців найважливіше значення має якість науково-педагогічного персоналу. В цьому контексті протиставлення діяльнісного підходу особистісному, попри всю його умовність, має сенс.

Метою освітнього процесу згідно з психологічною моделлю особистісно орієнтованої педагогіки визнається розвиток як корекція здібності до навчання (пізнавальних здібностей). За відсутності відповідних освітніх технологій, зауважує І.С. Якиманська, ця модель спрямована фактично на реалізацію не розвивальної, а інформаційної функції навчання.

Найбільш придатна для розвитку особистості школа «університетської культури», про яку пише С.Г. Кара-Мурза і яку він протиставляє школі «мозаїчної культури» [16]. У першій, на відміну від другої, навчальні дисципліни викладаються системно і абстрактно, у відповідності з науковими класифікаціями; у ній панує культ книги, розумових і духовних зусиль. Така школа виховує самостійність і незалежність мислення, вміння ставити проблеми і формувати їх на мові тієї або іншої науки та вирішувати будь-які конкретні задачі. У школі «мозаїчної культури» практикується навчання переважно на емпіричному рівні, мета його – навчити учнів орієнтуватися у певних життєвих ситуаціях та виконувати певні дії. Навчання не поділене на дисциплінарні зрізи. С.Г. Кара-Мурза наводить приклад вивчення коня в одному з класів такої школи: протягом місяця учні вивчали біологічні особливості тварини, спостерігали за кіньми у стайні, малювали та ліпили його на уроках образотворчого мистецтва, писали про нього диктанти та твори. Фундаментальних, систематичних, узагальнених знань, які дозволяють людині орієнтуватися у будь-яких конкретних ситуаціях, таке навчання не дає. Шансів потрапити в університет (школу для «еліти» суспільства) після закінчення школи «мозаїчної культури» у її випускників фак-

тично немає. Така освіта обмежує можливості людини і прирікає її на виконання нескладної, добре структурованої роботи.

Як відомо, у класичній гімназії, яка є прообразом школи університетського типу, велику увагу приділяли не тільки точним наукам, але й мовам та образотворчому мистецтву (поезії, драматургії, співу, музиці, хореографії). Мова опосередковує сприйняття та усвідомлення світу людиною. Картина світу залежить від тієї мовної «сітки», яка ніби накладається на потік калейдоскопічних вражень від світу, структуруючи його. Недостатнє володіння мовою породжує труднощі у засвоєнні концептуальних відмінностей, позаяк таке засвоєння вимагає узагальнення та абстрагування. Якщо дитина користується так званим обмеженим кодом, тобто її мова містить багато неартикульованих припущень, які сприймаються мовцем як такі, які усі члени спільноти завідомо поділяють, то вона не встигатиме у школі, оскільки цей спосіб користування мовою суперечить академічній культурі навчальних закладів. «Мова у вигляді обмеженого коду більше годиться для спілкування на тему практичного досвіду, ніж для обговорення більш абстрактних ідей, процесів чи взаємозв'язків» [11, с. 483]. Досконале володіння мовою (а тим більше мовами) розширює свідомість, відкриває нові грані дійсності, збагачує мислення, надає нові можливості для творчості [17]. Володіти мовою можна на різному рівні. Як зауважує В. Янів, «майже у всіх примітивних мовах бракує окреслень на абстрактні поняття, чи надрядні поняття. Зате в них багато окреслень на конкретні предмети. Так, наприклад, Дюрант зауважує, що австралійські тубільці мали особні назви на окреслення собачого хвоста й коров'ячого хвоста, але не мали окреслення на збірне поняття «хвіст». Тасманці знали назви різних конкретних родів дерев, але не мали назви «дерево». Індійське плем'я Шоктав інакше називало чорний дуб, а інакше білий і червоний, але не знало збірного поняття «дуб» чи «дерево» [18, с. 122]. У носіїв такої мови мало бути розвинене передусім наочно-дійове та наочно-образне

мислення. А чи є абстрактно-теоретичне мислення, яке у академічній психології вважається найвищим рівнем розвитку мислення, найважливішою якістю особистості? Мабуть, що лише однією з важливих. Невролог О. Сакс доводить, що у пацієнтів з ураженою внаслідок захворювань нервової системи та мозку психікою відновлення особистості як найважливішої якості людини можливе за рахунок образного мислення. Як пише О. Сакс, у спогляданні природи або творів мистецтва, у сприйнятті музики, театральних вистав, у молитві та літургії пробуджується душа людини і у благодатному спокої з'єднується зі світом [19, с. 65]. Особистість – це цілісність, яка не зводиться до окремих її складових. Хоча високий рівень володіння мовою забезпечує лише гуманітарна освіта, художня та науково-технічна її складові також необхідні. Підхід, базований на розвитку особистості, надає їй більше варіантів для вибору і досягненню не лише економічної вигоди, а й гармонії з собою та світом. Переваги компетентнісного підходу полягають у тому, що він вимагає усвідомлення цілей та завдань навчання, чіткого структурування змісту навчальної дисципліни у відповідності з необхідністю практичного застосування отриманих знань, вмінь, навичок без додаткового навчання на робочому місці (що, звичайно, не виключає підвищення кваліфікації у подальшій професійній діяльності). Освіта, побудована на основі компетентнісного підходу, підвищує шанси випускника на працевлаштування і є для нього економічно виправданою. Разом із тим реалізація компетентнісного підходу у царині гуманітарних наук і мистецтва є завданням досить складним, особливо це стосується вищої освіти. Одна справа – виробити в учнів навички використання сучасних технологій або навчити певним алгоритмам виконання діяльності, інша – навчити співпрацювати з людьми, керувати ними або робити відкриття. На становлення особистості, здатної до продукування принципово нового, впливає багато обставин. Представити у вигляді певного переліку «компетенцій» знання, вміння,

навички, необхідні для творчості, неможливо (хоча б через те, що творча особистість сама напевно не знає, що саме, яка інформація їй знадобиться). Крім того, людина для свого повноцінного існування потребує не лише певних знань, вмінь, навичок. Вона має потреби, які заведено називати духовними: потребу у визначенні життєво важливих цінностей та їх реалізації у власній діяльності, потребу у сенсі її життя. Духовні пошуки навряд чи можуть бути представлені у вигляді компетенцій. Отже, науково-технічна складова освіти, в якій сьогодні панує компетентний підхід, має співіснувати з гуманітарною та художньою її складовими, з їхніми традиційними методами навчання, оскільки усі вони необхідні для розвитку людини як цілісної особистості.

Висновки

Будь-яка освіта має бути перш за все екологічною відносно особистості як цілісності. В освіті мають бути поєднані усі три її складові – гуманітарна, художня та технічна. Гуманітарна та образотворча складові освіти слабо піддаються формалізації, що широко використовується у природничих та технічних науках, зокрема компетентнісному підході. Викладання навчальних дисциплін згідно з логікою розвитку тієї чи іншої галузі знань, розвиток творчого мислення – технічного, наукового, художнього – залишається актуальним. Надмірна професіоналізація освіти неминуче призведе до збіднення людини, зниження її духовного та креативного потенціалу.

Література

1. Стратегія реформування освіти в Україні: Рекомендації з освітньої політики. – К.: «К.І.С.», 2003. – 296 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irf.ua/files/ukr/programs_edu_ep_409_ua_ref_strategy.pdf
2. Козакова Н.Б. Реалізація компетентнісного підходу в навчанні молодших школярів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.ua/school/lessons_summary/edu_technology/31210/
3. Бубела І.О. Компетентнісний підхід у сучасній освіті. Доповідь на педраді 31.10.13 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.google.com.ua/search?q=компетентнісний+підхід+в+освіті&rlz=1C1AVNG_enUA657UA657&oq=к
4. Компетентнісний підхід у вищій освіті: світовий досвід. Укладачі: Антонюк Л.Л.; Василькова Н.В., Ільницький Д.О., Кулага І.В., Турчанінова В.Є. – К.: КНЕУ, 2016. – 69 с.
5. Ломакина Г.Р. Компетентностный подход как прагматико-ориентированный подход к результатам высшего образования // Теория и практика общественного развития. – № 12. – 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2012/12/pedagogika/lomakina.pdf
6. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы; [пер. с англ.]. 2-е изд., испр. – М.: Смысл: Альпина нон-фикшн, 2011. – 496 с.
7. Смирнов С.Д. Педагогика и психология высшего образования: от деятельности к личности: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 304 с.
8. Тоффлер Э. Метаморфозы власти: Знание, богатство и сила на пороге XXI века; [пер. с англ.]. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2009. – 669 с.
9. Франкл В. Человек в поисках смысла; [пер. с англ. и нем.] Л.Я. Гозман и Д.А. Леонтьев. – М.: Прогресс, 1990. – 367 с.
10. Сноу Ч.П. Две культуры: сборник публицистических работ; [пер. с англ.] / А.И. Арнольд. – М.: Прогресс, 1973. – 141с.
11. Гіденс Е. Соціологія; [пер. з англ.] / О. Іващенко. – К.: Основи, 1999. – 726 с.
12. Якиманская И.С. Разработка технологии личностно-ориентированного обучения // Вопросы психологии. – М.: Школа-Пресс, 1995. – №2. – С. 31-42.
13. Вивекананда С. Джнана-Йога: лекции, читанные Суоми Вивекананда, пересмотренные и изданные Суоми Сарадананда; [пер. со второго калькуттского издания Я. К. Попова]. – С.-Пб.: типография И.В. Леонтьева, Басков переулоч, № 4, 1914. – 344 с.
14. Гніденко М.П., Ільїн О.О. Сертифікація у вищій освіті як основний чинник підвищення якості підготовки ІКТ-фахівців // Військова освіта: зб наук. праць Національного університету оборони України. – Видання університету, 2016. – № 1 (33). – С. 55-64.

15. Гніденко М.П., Гайдур Г.І. Європейська рамка ІКТ-компетенцій. Підходи до розробки національних освітніх стандартів нового покоління в галузі ІКТ // Військова освіта: зб наук. праць Національного університету оборони України. – Видання університету, 2014. – № 2 (30). – С. 45-52.
16. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием: учеб. пособие. – М.: Алгоритм, 2004. – 528 с.
17. Петренко В.Ф. Основы психосемантики: учеб. пособие . – Смоленск: Изд-во СТУ, 1997. – 400 с.
18. Янів В. Психологічні основи окциденталізму / Микола Шаповал. – Мюнхен: Український вільний університет, 1996. – 205 с.
19. Сакс О. Человек, который принял жену за шляпу [пер. с англ.]. – М.: Изд-во АСТ, 2017. – 320 с.

УДК 159.9

А.О. Годун
*студентка 4-го курсу (спеціальність – психологія),
Університет економіки та права «КРОК»*

О.В. Петрунько
*доктор психологічних наук,
старший науковий співробітник,
професор кафедри психології,
Університет економіки та права «КРОК»*

Особливості відхиленої поведінки підлітків у сучасному аномічному суспільстві

У статті проаналізовано підходи до визначення відхиленої поведінки, за якої в той чи інший спосіб порушуються усталені норми – правові, соціокультурні, моральні й інші. Акцентовано увагу на проблемі тлумачення зазначених норм та особливостях відхиленої поведінки в сучасних аномічних суспільствах. Представлено результати емпіричного дослідження агресивної поведінки підлітків (як найпоширенішої форми відхиленої поведінки даної вікової категорії), отриманих за допомогою опитувальника Басса-Дарки та тесту «Оцінка батьків дітьми». Означено напрями профілактики відхиленої поведінки підлітків в умовах соціально-психологічного тренінгу.

Ключові слова: *норми права, норми моралі, відхилена поведінка, делінквентна поведінка, девіантна поведінка, агресивні дії.*

А.О. Годун
*студентка 4-го курсу (спеціальність – психологія),
Університет економіки та права «КРОК»*

О.В. Петрунько
*доктор психологічних наук,
старший науковий співробітник,
професор кафедри психології,
Університет економіки та права «КРОК»*

Особенности отклоняющегося поведения подростков в современных аномичных обществах

В статье проанализированы подходы к определению отклоняющегося поведения, при котором в тот или иной способ нарушаются сложившиеся нормы – правовые, социокультурные, моральные и другие. Акцентируется внимание на проблеме толкования этих норм в современных аномичных обществах. Показаны особенности отклоняющегося поведения современных подростков. Представлены результаты эмпирического исследования агрессивных тенденций и агрессивного поведения подростков, полученные с помощью опросника Басса-Дарки и теста «Оценка родителей детьми». Обозначены пути профилактики отклоняющегося поведения в условиях социально-психологического тренинга.

Ключевые слова: *нормы права, нормы морали, отклоняющееся поведение, девиантное поведение, делинквентное поведение, агрессивные действия.*

A. Hodun
student of 4th year (specialty – psychology)
“KROK” University

O. Petrunko
doctor of psychology, senior researcher
professor of the department of Psychology,
“KROK” University

Features of behavior deviances of modern teenagers

This article analyzes the approaches to the definition of deviant behavior, which in some way violated the established norms – legal, social, cultural, moral and others. Attention is focused on the problem of interpretation of these norms in modern anomian societies. The features of deviant behavior of modern teenagers are shown. The results of an empirical study of aggressive tendencies and aggressive behavior of teenagers, obtained with the Bassa-Darka questionnaire and the «Parents’ assessment of children» test are presented. Ways for prevention of deviant behavior of teenagers in terms of socio-psychological training are indicated.

Keywords: norms of law, morality, deviances of behavior, deviant behavior, delinquent behavior, aggressive actions.

Постановка проблеми та її актуальність

Проблема поведінки, що в той чи інший спосіб відхиляється від усталених у суспільстві норм – правових, соціокультурних, моральних та інших, завжди була і є в фокусі наук про поведінку. Особливо актуальною вона стає в часи соціальних негараздів, коли в суспільстві: 1) зростає соціальне напруження і невдоволення чинним соціальним порядком; 2) послаблюються або й руйнуються базові норми і цінності, натомість виникають нові, що, як правило, істотно дегуманізовані; 3) в розпорядження невдоволених людей зі зміненою в бік дегуманізації системою цінностей потрапляють інструменти вияву накопиченого протесту, які використовуються в соціально неприйнятний спосіб і часто направлені на уявних, випадкових, а не реальних винуватців. Ця проблема істотно ускладнюється аномічними процесами, що відбуваються в сучасних постмодерних суспільствах, де тлумачення норм часто «розмите» й викривлене. А як свідчить історія, коли зростає соціальне невдоволення, накопичуються негативні емоції і при цьому слабшає регулятивна

сила правових та моральних приписів, природно – як своєрідна пристосувальна реакція на соціальні зміни – зростає кількість соціальних акторів, готових до реалізації неправових, маргінальних, асоціальних й інших форм поведінки, не узгоджених з чинними нормами. Ці тенденції поширюються і на доросле населення, і на молодь, особливо підлітків (як найуразливішу групу ризику), що вже набули досвіду негативної особистої і соціальної адаптації через помилки соціалізації, допущені їхнім соціальним оточенням. Зокрема, до групи ризику належать підлітки, які дорослішають у неповних, малозабезпечених, проблемних сім’ях, де вони змалку засвоюють практику нехтування нормами та досвід застосування різноманітних форм аномальної (такої, що не відповідає прийнятим для певних умов певною людською спільністю нормам, правилам, еталонам) поведінки – девіантної, делінквентної, агресивної, адиктивної тощо. Усі ці види поведінки можна об’єднати спільною ознакою – поведінка, яка відхиляється від формально (на рівні правових документів) і неформально (на рівні неписаних правил і домовленостей) озна-

чених і усталених суспільних норм, приписів і санкцій, або **відхилена поведінка**. Головною ознакою відхиленої поведінки є нехтування чи стале, постійне порушення соціальних норм і правил, які гарантують права інших людей, їхній психологічний комфорт, забезпечення їх від спрямованої на них агресії тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблеми, пов'язані з відхиленою поведінкою підлітків та виявами агресивності, які вони при цьому демонструють, були об'єктом досліджень психологів, юристів, соціологів, зокрема: А.Г. Амбрумова, А.Я. Анцупова, О.О. Бодальова, Б.С. Брагуся, М.І. Буянова, М.В. Кікалішвілі, Г.А. Аванесова, А.І. Шипілова, Л.Ю. Іванової, А.А. Налчаджяна, Н.О. Ратінової, А.О. Реана, Т.Г. Рум'янцевої та інших. У цих дослідженнях чимало уваги приділено аналізу мотивів відхиленої поведінки, умов і причин, що сприяють її розвитку, можливостей її попередження та корекції. За А.Г. Амбрумовою, відхилена – девіантна (асоціальна, аморальна) і делінквентна (антисоціальна, протиправна) – поведінка може сформуватися під впливом соціокультурних, соціально-психологічних та індивідуально-психологічних чинників. І, з одного боку, через цю поліпричинність, а з другого – через філософську, соціокультурну й глибоку психологічну сутність (про що зазначали Е. Дюркгейм, А. Коен, Р. Мертон, П. Штомпка й інші) феномен відхиленої поведінки, альтернативної соціально внормованій, становить значний інтерес і потребує дальшого аналізу.

Мета статті полягає в аналізі феномену відхиленої поведінки в умовах сьогодення та особливостей вияву такої поведінки в підлітковому середовищі.

Виклад основного матеріалу

Відхилена поведінка в широкому розумінні цього соціально-психологічного феномена – це сукупність вчинків, поведінкових виявів і дій, які не узгоджуються з прийнятими в суспільстві правовими, соціальними, моральними нормами.

Найбільше термін «відхилена поведінка» увідповіднений з терміном «девіантна поведінка» (*deviatio* в буквальному перекладі – відхилення). За широкого розуміння до відхиленої поведінки відносять: 1) різні форми протиправної поведінки (неузгодженої з нормами права, яким прописані не тільки межі, за якими починається неналежне, а й міра покарання за вихід за ці межі); 2) асоціальну поведінку, яка відхиляється від норм соціальної комунікації, ухвалених певною соціокультурною спільністю; 3) аморальну поведінку, яка відхиляється від загальнолюдських норм моралі; 4) хворобливу поведінку осіб з розладами психіки і т.д. Всі ці форми відхиленої поведінки можуть виявлятися окремо або бути взаємопов'язаними. Так, протиправна поведінка може виходити з аморальних настанов порушника, бути результатом глибокої органічної патології психіки або результатом необізнаності в сфері права, однак з позиції останнього значення має лише факт правопорушення і правове покарання за це. З позиції ж психології варто вважати на всі можливі форми відхиленої поведінки з огляду на їхню природу і глибинну сутність.

Існує чимало пояснювальних концепцій щодо відхиленої поведінки – від біогенетичних до культурно-історичних. Прибічники біогенетичних концепцій (С. Холл, З. Фрейд, Е. Торндайк, К. Бюлер, Е. Майєр, А. Дженсен) вбачають причини відхиленої поведінки в природно-біологічних витоках особистісного розвитку людини і вважають, що причини відхилень слід шукати в «генетичних структурах злочинності». На противагу цій позиції висунуто низку соціологічних і соціокультурних концепцій (Е. Дюркгейм, А. Коен, Р. Мертон, Дж. Мід, М. Мід, К. Хорні, Т. Шибутані, С. Кара-Мурза та інші), автори яких вважають, що в поведінці людини немає нічого вродженого і що кожна її дія, кожний вчинок – це продукт зовнішньої стимуляції [3; 5; 7; 8; 13].

Однією з надзвичайно цікавих і актуальних нині пояснювальних концепцій відхиленої поведінки є концепція «соціальної аномії» Р. Мертона, який наголо-

шував на тісному зв'язку відхиленої поведінки із соціальними структурами і простежував, що саме останні чинять тиск на членів суспільства, штовхають окремих з них до відхиленя [8]. Отже, Р. Мертон вбачає причини відхиленої поведінки в розбалансуванні елементів соціальної структури, а саме – соціально значущих цілей і легальних засобів їх досягнення. Дизбаланс між бажаними цілями і законними способами їх реалізації породжує скепсис, іронію, соціальний цинізм, які набувають масового характеру. Природним результатом цього і є аномія, яка виникає, коли особистість не може досягти своїх цілей у законний спосіб, а тому вдається до незаконних [8]. Аномія – це насамперед брак норм (normlessness) та відчуження, самоусунення (self-estrangement), а також блокування ідеалів і норм (А. Кoen, Р. Мертон) [7; 8]. З огляду на це Р. Мертон виокремив п'ять типів аномічної поведінки, які вважає формами пристосування до близького й віддаленого соціального оточення. Це: 1) підпорядкування; 2) оновлення через відхилення «старого»; 3) ритуалізм; 4) відчуження (відхід від реальності життя, в т.ч. в невроз); 5) агресія, бунт [8].

Концепція аномії знайшла підтвердження і в Україні. Ще на початку ХХІ століття Н. Паніна і Є. Головаха зазначали, що показники аномічності в перші роки незалежності України перевершили найпесимістичніші очікування, та описали феномен «аномічної більшості», суть якого полягає в тому, що моральні норми людської порядності та відповідальності, які регулюють повсякденну поведінку людей, їхні взаємини в різних ситуаціях спілкування й діяльності сприймаються більшістю населення України як **норми поведінки «моральних аутсайдерів»** [2; 9]. Це спричинилося безпрецедентним ростом злочинності серед усіх верств населення. Модель злочинної поведінки швидко визначалася привабливою й успішною в площині вирішення економічних, соціальних та інших питань, що істотно її зміцнило.

Традиційно аналіз відхиленої поведінки у світовій фаховій літературі розгор-

тається в напрямі диференціації **делінквентної** (від лат. delinquens – «той, хто здійснює протиправний вчинок», «тенденція до правопорушення»), тобто злочинної, кримінальної, антисоціальної та **девіантної** (від deviation, deviance – відхилення), тобто відхиленої від усталених у суспільстві соціальних, культурних, моральних норм) поведінки [1; 4; 6; 11].

Делінквентна поведінка – це протиправна поведінка, що суперечить правовим нормам, загрожує соціальному порядку і благополуччю навколишніх людей [1]. Під протиправною поведінкою розуміють будь-які дії конкретної особи чи груп осіб, які відхиляються від чинних законів, загрожують соціальному порядку і благополуччю інших людей та можуть бути покарані у визначений законом спосіб. Так, для підлітків виявляють такі характерні форми делінквентної поведінки, як крадіжки, пограбування, хуліганство, вандалізм, фізичне насилья, торгівля наркотиками і т. ін. [6; 11]. Осіб, які виявляють делінквентну поведінку, кваліфікують як делінквентів (правопорушників), а їхні дії – як делікти (протиправні дії, що суперечать закону і завдають шкоди суспільству, державі, окремим особам). Проблема делінквентної поведінки є актуальною для більшості наук про поведінку, оскільки громадський порядок є умовою розвитку держави, суспільства і кожного громадянина, тому оцінка такої поведінки здійснюється виключно за **критеріями і нормами права**.

Девіантна поведінка – це поведінка, яка не відповідає усталеним традиціям, нормам моралі й усталеним суспільним ролям, ігнорує ці норми, відхиляється від них, свідомо чи несвідомо їх порушує, що зрештою загрожує благополуччю відносин між людьми і заподіює психологічної шкоди не лише оточенню, а й самому девіантові, який виявляє девіантну поведінку [6]. Девіантна поведінка виявляється у вчинках, діях (а часом і в бездіяльності) як окремих індивідів, так і соціальних груп, що відступають від сформованих в конкретному соціумі і загальноприйнятих норм, правил, принципів, зразків по-

ведінки, звичаїв, традицій [11]. Тож девіантна поведінка в різних галузях суспільного життя визначається за **соціальним критерієм норми**. Згідно з соціально-нормативним критерієм поведінки кожної людини щодня оцінюється і регулюється за допомогою системи соціальних норм (духовно-моральних, морально-етичних, професійних тощо). Поведінка, яка відповідає цим нормам, оцінюється як нормальна й отримує позитивні соціальні підкріплення. А та поведінка, що виходить за межі цих норм, вважається девіантною (аномальною, анормальною) і, відповідно, отримує негативні соціальні підкріплення [1; 3].

Загальними критеріями будь-якої форми відхиленої поведінки є: 1) атиповість, з погляду середньостатистичної норми (багато атипових форм поведінки не є аномальними, наприклад, такою не є геніальність); 2) соціальна неприйнятність (з позиції соціальної норми); 3) небезпека (поведінка несе небезпеку суспільству (соціальним нормам), іншим людям, собі самому (наприклад, аутоагресія); 4) психологічний дискомфорт (страждання); якщо людина не витримує психологічного дискомфорту, вона не обов'язково здорова (з позицій суб'єктивної і функціональної норми); 5) неадаптивність (як перешкода на шляху до мети); 6) ірраціональність (поведінка, яка не має сенсу, здається незрозумілою і непередбачуваною, при цьому часто є когнітивні розлади, які порушують сприйняття людиною навколишньої дійсності); 7) агресивні дії.

За цими критеріями до відхиленої поведінки соціальні психологи (зокрема Т. Шибутані) відносять: 1) конформну поведінку (пристосування до вимог еталонної (референтної) групи); 2) імпульсивну поведінку (під впливом сильних емоцій, унаслідок втрати самоконтролю); 3) компульсивну поведінку (під примусом з боку інших, у т.ч. попри власні принципи, коли усвідомлення безглуздості чи небезпеки такої поведінки не убезпечує людину від неї [13].

До інституційних регуляторів соціальної поведінки, що обмежують усі ці вияви,

належать: 1) позитивні і негативні соціальні санкції; 2) соціальна ізоляція (психологічна та інституційна, в т.ч. тюремне ув'язнення, примусове лікування й інші покарання порушника норм); 3) цільова психолого-педагогічна інтервенція. Вибір регуляторів залежить від форми девіантної поведінки, і в зв'язку з цим варто розрізняти так звані патологічні і непатологічні її форми.

До непатологічних форм девіантної поведінки, що властиві підліткам, належать: 1) емансипація, пов'язана з прагненням звільнитися від опіки, контролю дорослих, від їхніх стандартів, норм і цінностей, самоствердитися як особистість; 2) групування, коли підлітки, юнаки й дівчата, намагаються об'єднуватися з однолітками (невипадково більшість правопорушень підлітки скоюють у групі); 3) захоплення; 4) потяги (і пов'язані з виявами сексуальної активності, і ті, що не мають сексуального забарвлення (вибіркова агресія).

Часто відхилена поведінка підлітків виглядає як умисно адресована дорослим (протест, непокор, негативізм, образа), однак у дійсності підліток діалогізує з собою й однолітками, – саме на їхню реакцію і зворотний зв'язок від них розраховані його дії [4; 6; 11]. Хоч, дійсно, існує тип відхиленої поведінки підлітків, адресований саме дорослим, – це «демонстративно відхилена» поведінка, як певне випробовування на міцність дорослих і створених ними норм і правил. У разі демонстративно відхиленої поведінки існує своєрідне замкнуте коло: 1) підлітка залучено до форм поведінки, яка має накинута їй дорослими у волюнтаристський спосіб характер; 2) це спричинює ситуацію конфліктного діалогу з дорослим; 3) спроба успішно завершити цей діалог зумовлює поведінку, яка відхиляється від норм (коло замкнулося).

Майже завжди демонстрована девіантна поведінка актуалізує питання щодо психологічного здоров'я того, хто її демонструє, і кожного разу питання вирішується індивідуально. Сама собою відхилена поведінка не обов'язково є ознакою психічних порушень. Найчастіше вона

зумовлена не психічними, а соціально-психологічними причинами. Хоч є випадки, коли девіантна поведінка підлітків спричинена патологією особистості. У зв'язку з цим постає питання про критерії відмежування патологічних форм девіантної поведінки від непатологічних. Цими критеріями є: 1) наявність патохарактерологічного синдрому (наприклад, підвищеної афективної збудливості, емоційно-вольової нестійкості, істероїдних, епілептоїдних, гіпертимних рис характеру тощо); 2) прояви девіантної поведінки за межами основних для особи (дитини, підлітка) мікросоціальних груп: сім'ї, навчального колективу, референтної групи); 3) поліморфізм девіантної поведінки (поєднання в одній особі девіантних вчинків різного характеру – антидисциплінарних, антисоціальних, делінквентних, аутоагресивних); 4) поєднання порушень поведінки з розладами невротичного характеру (афективними, вегетативними, руховими); 5) динаміка девіантної поведінки в напрямі фіксації стереотипів порушення поведінки з тенденцією до патологічної трансформації особистості [4].

Одною з патологічних форм відхиленої (девіантної) поведінки є **залежна (адитивна) поведінка**, яка являє серйозну соціальну проблему, оскільки у вираженій формі може мати такі негативні наслідки, як втрата працездатності, конфлікти з оточуючими, вчинення злочинів. Вона тісно пов'язана із: 1) порушеннями базових потреб людини; 2) зловживанням нею чимось чи кимось. Адикт – це людина, яка перебуває в глибокій рабської залежності від чогось чи когось, під непереможною владою чогось чи когось. Залежна поведінка має чимало підвидів, диференційованих за об'єктом адикції. Теоретично (за певних умов) це можуть бути будь-які об'єкти або форми активності – хімічна речовина, гроші, робота, ігри, фізичні вправи, секс, інша людина тощо. На цій підставі говорять про: 1) хімічну залежність (паління, токсикоманія, наркозалежність, лікарська залежність, алкогольна залежність); 2) порушення харчової поведінки (переїдання, голодування, абулія); 3) гемблінг, або

ігрову залежність (комп'ютерна залежність, азартні ігри); 4) сексуальні адикції (зоофілія, фетишизм, трансвестизм, ексбіціонізм, вуайєризм, садомазохізм тощо); 5) культова залежність (релігійний фанатизм, сектанство); 6) комп'ютерна залежність та інші. Різні форми залежної поведінки можуть поєднуватися чи переходити одна в одну, і це доводить спільність механізмів їх виникнення й функціонування (так курець з багаторічним стажем, відмовившись від сигарет, постійно бажає палити, а залежний від героїну підтримує стан ремісії, вживаючи більш легкі наркотики чи алкоголь) [11].

Інший приклад патологічної форми відхиленої поведінки – **агресивна**, в т. ч. **аутодеструктивна (саморуйнівна) поведінка**. Це поведінка, що не тільки відхиляється від медичних і психологічних норм, а й гальмує розвиток і загрожує цілісності особи. Саморуйнівна поведінка виявляється в наступних формах: 1) суїцидальна поведінка; 2) фанатична поведінка (наприклад, залучення в деструктивно-релігійний культ); 3) аутична поведінка; 4) віктимна поведінка (поведінка жертви); 5) дії з очевидним ризиком для життя (істотне перевищення швидкості при керуванні автомобілем, екстремальні види спорту і т. ін.). До аутодеструктивної поведінки відносять і деякі вияви поведінки залежності, про яку йшлося вище: 1) хімічна залежність (зловживання алкоголем, наркотиками, психотропними речовинами); 2) харчова залежність; 3) сексуальна поведінка на ґрунті залежності тощо. Специфікою аутодеструктивної поведінки в підлітковому віці є її опосередкованість груповими цінностями. Група, в яку включений підліток, породжує такі форми аутодеструкції, як наркозалежна поведінка, комп'ютерна залежність, харчові адикції, залежність від моди і «статусів» і навіть суїцидальні думки і наміри.

Суїцидальна поведінка підлітків (як одна з форм патологічно відхиленої поведінки) нині становить глобальну проблему в усьому світі. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я у світі щорічно близько 400-500 тис. осіб закінчують жит-

тя самогубством, а кількість спроб самогубства – в десятки разів більша. Суїцидальна поведінка – це усвідомлені сплановані дії зі скоєння самогубства, позбавлення себе життя. Така поведінка реалізується одночасно у внутрішньому та зовнішньому планах. У структурі суїцидальної поведінки виділяють: 1) суїцидальні думки і наміри (суїцидальні тенденції, фантазії, уявлення, емоції, переживання, вислови, натяки); 2) суїцидальні дії (суїцидальні спроби і завершений суїцид). Останні поділяються на три групи: 1) істинні (направляються бажанням померти, не є спонтанними, хоч іноді виглядають досить несподіваними; їм передують депресивний стан, пригнічений настрій, роздуми з приводу сенсу життя, думки про смерть, причому оточуючі можуть цього не помічати); 2) демонстративні (скеровані бажанням не померти, а привернути увагу до своїх проблем, отримати допомогу, вести діалог, маніпулювати, шантажувати тощо, і смерть у даному випадку є фатальною випадковістю); 3) приховані (непряме самогубство) – вид суїцидальної поведінки, що не відповідає її строгим ознакам, але часто має однакоє спрямування (гра зі смертю) і часто однаковий (летальний) результат).

Агресивна (жорстока, деструктивна, руйнівна) поведінка (від лат. *agressio* – приступ, напад) – це вочевидь патологічна форма відхиленої поведінки, яка заподіює моральний, фізичний і матеріальний збиток іншим людям або порушує їхній психічний дискомфорт (негативні переживання, стан страху, пригніченості тощо). Така поведінка пов'язана з одною з базових ознак людини – агресією. Агресія – це тенденція (потяг), що виявляється як у реальному поводженні, так і фантазуванні на цю тему, що має на меті підпорядкування собі інших, домінування над ними шляхом застосування сили. Дана тенденція має універсальний характер, а агресія, по суті, може бути як позитивною (спрямованою на виживання і реалізацію життєвих інтересів, так і негативною, орієнтованою на задоволення агресивного потягу як такого. Агресивний потяг може виявлятися як агресивні афекти (роздратування, за-

здрість, огида, злість, нетерпимість, негативізм, лють, ненависть тощо) [1].

Якщо агресивність не пов'язана з органічною патологією, то найчастіше вона соціально детермінована, тобто в її виникненні велику роль відіграють дефекти і помилки навчання і виховання, несприятлива соціальна ситуація розвитку дитини на етапі первинної соціалізації. За даними численних соціально-психологічних досліджень і згідно з правилами нормально-го розподілу, визначених К. Ф. Гауссом, поведінка 2-3% людей істотно відхиляється від «нормальної», а близько 20% мають ті чи ті незначні відхилення. Отже, конкретна форма поведінки (в т.ч. паління) може визнаватися нормальною, якщо вона зустрічається у більшості людей. Так, вживання алкоголю визнається нормальним явищем в «розумних» межах, а вихід за ці межі – це зловживання. Однак, з іншого боку, поведінка, що становить небезпеку для життя людини чи її оточення, незалежно від частоти часом і ступеня вияву, є аномальною, в т.ч. відхиленою від **психопатологічного критерію норми**.

Аналіз відхиленої поведінки у кримінальній практиці показує, що за останнє десятиліття серед правопорушень, у т.ч. скоєних підлітками, істотно зросла кількість тих, що скоєні з особливою жорстокістю. За даними спеціальних досліджень, серед юних злочинців чимало тих, що самі зазнали насильства й жорстокості з боку вчителів, вихователів, батьків, опікунів чи інших осіб. Так, Ч. Ломброзо з позиції антропології вважав, що у самогубців є характерні особливості будови черепа, яка діє на його мозок і поведінку. Відомий соціолог Е. Дюркгейм розвивав соціологічну теорію суїцидальної поведінки, пов'язуючи її з процесом дезінтеграції соціальних інститутів [3].

Підлітки з агресивною поведінкою:

1) демонструють часті й яскраво виражені спалахи гніву; 2) суперечать дорослим; 3) ігнорують правила і вимоги дорослих і часто й відкрито їх порушують; 4) часто й демонстративно вчиняють неприємності для інших людей; 5) намагаються перекласти свою провинку на інших; 6) регу-

лярно ображаються і/чи дратуються у відповідь на слова й дії оточуючих; 7) часто гніваються; 8) є злопам'ятними і мстивими; 9) часто брешуть; 10) часто б'ються, задирають інших, вдаються до мобінгу й булінгу; 11) у бійках застосовують знаряддя, здатне заподіяти іншим значну фізичну шкоду (цегла, ніж, вогнепальна зброя); 12) попри заборону батьків, часто залишаються на вулиці після настання темряви; 13) виявляють жорстокість до людей і тварин; 14) навмисно псують чужі речі, заподіюють іншу шкоду оточуючим; 15) крадуть цінні речі з дому або з інших місць (магазинів, складів); 16) вдаються до пограбувань (помешкань, автомобілів, гаманців); 17) прогулюють заняття в школі; 18) втікають з дому; 19) мають аномальні статеві відносини; 20) завдають болю іншим людям тощо [11]. Таким чином, девіантна і делінквентна поведінка підлітків майже дуже «розмиту» межу.

В. Зінченко, Б. Мещеряков, О. Змановська й інші автори тлумачать агресивну поведінку як мотивовану деструктивну поведінку, що суперечить нормам співіснування людей у суспільстві, наносить фізичну шкоду об'єктам агресії, створює «польовий» психологічний дискомфорт для всіх, хто бодай якимсь чином включений у дану ситуацію [1; 4]. Агресивна поведінка має різні (за змістом і ступенем вияву) форми: ситуативні агресивні реакції (у формі короткострокової реакції на конкретну ситуацію); пасивна агресивна поведінка (у формі бездіяльності або відмови від чого-небудь); активна агресивна поведінка (у формі руйнівних або насильницьких дій). Типовими проявами агресії є конфліктність, лихослів'я, тиск, примус, негативне оцінювання, погрози, застосування прямої фізичної сили.

Проведене нами емпіричне дослідження мало на меті вивчення агресивних тенденцій підлітків з делінквентною та девіантною поведінкою.

Для визначення рівня агресивності підлітків було використано опитувальник Басса-Дарки та тест-опитувальник «Оцінка батьків дітьми» (ОБД), створений на базі методики «Аналіз сімейного вихован-

ня» (АСВ); автори І. Фурманов, О. Аладьїн.

Вибірка опитуваних становила 50 учнів 9-10 класів (15-16 років) середньої загальноосвітньої школи № 122 м. Києва, серед яких було (25 дівчат і 25 хлопців. Крім визначення агресивних тенденцій підлітків, аналізувався також взаємозв'язок поведінки підлітків та стилів їхніх взаємин із батьками.

Як було з'ясовано в результаті використання опитувальника «Оцінка батьків дітьми», найбільш високі кореляційні зв'язки було виявлено між агресивною поведінкою та такими показниками стилів сімейних взаємин, як «Гіперопіка» – 6,72, «Нерозвиненість батьківських почуттів» – 4,56, «Недостатність вимог-заборон» – 3,98, «Ігнорування потреб» – 3,94. Наведені дані свідчать про те, що підлітки (більшою мірою – дівчата) мали стиль виховання, який характеризується як поступки, пристосування. Щодо категорій тесту «Фобія втрати дитини» та «Винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання», то тут зафіксовано найнижчі показники – 0,26 та 0,56 відповідно.

За даними тесту Басса-Дарки, найвищими є показники за наступними шкалами: «Фізична агресія» – 0,69; «Непряма агресія» – 0,64; «Нервовість» – 0,7; «Негативізм» – 0,63; «Образа» – 0,54; «Підозрілість» – 0,53; «Вербальна агресія» – 0,58; «Почуття вини» – 0,66.

Як було з'ясовано в результаті емпіричного дослідження, для підлітків з відхиленою поведінкою характерні підвищений рівень агресивності та гендерна специфіка її проявів. Агресивні дії, агресивна поведінка, в т.ч. вербальна агресія є для них одним із найбільш придатних способів захисту від травмуючого для них оточення. Пряма фізична агресія, відверте нехтування правил і вимог безпеки часто є умовами виживання у тому соціальному середовищі, де розгортається життя підлітків. Відтак агресія є для них формою захисту, самоутвердження, спротиву тискові однолітків і оточення.

У зв'язку з цим слід зазначити, що досвід відхиленої поведінки з елементами

агресії зміцнюється в умовах контактних (малих і великих) груп, де індукуються процеси навіювання, наслідування, психологічного зараження. В межах цих груп (у т.ч. асоціальних, кримінальних, інших) хибні стандарти думок і поведінки усталюються, міцнішає настанова на нехтування будь-якими нормами, крім норм групи, зменшуються критичність щодо власних вчинків і відповідальність за реальні і можливі наслідки. Так само, як формується і зміцнюється досвід нормативної поведінки в інших референтних групах, де культивуються повага до норм і правил і спільно переживається радість від їх виконання і отриманих зисків. І такими групами можуть бути групи соціально-психологічного тренінгу, які мають надзвичайно великий потенціал конструктивного соціально-психологічного впливу.

Висновки та перспективи подальших досліджень

1. З погляду правових наук під відхиленою поведінкою розуміється виключно те, що суперечить чинним правовим нормам і передбачає визначене цими нормами правове покарання за їх порушення. З позиції психологічних наук відхиленою є будь-яка поведінка, не узгоджена з усталеними в суспільстві нормами неправового характеру, що не зафіксовані в нормативних документах, але визнані більшістю його членів і регульовані за допомогою засобів соціального контролю. Базовими критеріями, за якими певні негативні поведінкові вияви можна кваліфікувати як девіантну поведінку, є: 1) сталість їх вияву і постійна повторюваність; 2) очевидність неприйняття та порушення соціокультурних та моральних норм, чинних для даної спільноти; 3) невідповідність статистичним соціально-віковим і статевим нормам; 4) деструктивне спрямування; 5) агресивна поведінка та агресивні дії.

2. Аномічні процеси, характерні для постмодерних і кризових суспільств, істотно розмивають уявлення про критерії норми, а разом з цим і про критерії відхиленої поведінки та диференціювання різних її форм. В аномічних суспільствах,

що перебувають у стані кризи, традиційні соціальні регламентації поведінки втрачають свою силу і значущість, а нові ще не набули сили й авторитету. У зв'язку з цим доросле населення і підлітки, які дорослішають в умовах аномічного сьогодення, потрапляють у сферу «невнормованості». І якщо домогтися бажаного не можна в унормований спосіб, то і дорослі, і підлітки обирають шлях ігнорування норм, аби отримати бажане. Тож аномію в сучасних суспільствах можна розглядати як патологічний синдром індивідуальної і суспільної свідомості, що характеризується розвіюванням системи цінностей та етичних норм, смисловою дезорієнтованістю, компенсованими агресією.

3. Агресивні дії підлітків – це найчастіше поведінкова відповідь їх на незгоду з вимогами до них соціального оточення. Ознаками агресивної поведінки є: 1) виражене прагнення домінувати над людьми і використовувати їх у своїх цілях; 2) тенденції до руйнування (або саморуйнування); 3) настанова на заподіяння фізичної чи психологічної шкоди оточуючим; 4) жорстокі, насильницькі дії, завдання фізичного болю. Усе це потребує спеціальної уваги і компетентного втручання з боку фахівців.

4. З огляду на аномічний стан сучасного соціуму і складний характер відхиленої поведінки, профілактика і локалізація останньої потребують добре організованої системи соціально-психологічного супроводу, профілактичних заходів з первинної (нейтралізація несприятливих факторів, що провокують відхилену поведінку), вторинної (раннє виявлення поведінкових відхилень у підлітків та їхня корекція) і третинної (спрямованої на попередження рецидивів у осіб з уже сформованою девіантною поведінкою) профілактики відхиленої поведінки. Умовами успішності таких заходів є системність, послідовність, адресність, своєчасність, активність тих, на кого профілактика спрямована. Такі умови можуть бути якнайкраще створені в разі запровадження соціально-психологічного тренінгу.

Література

1. Большой психологический словарь / В.П. Зинченко, Б.Г. Мещерякова. – М. : Прайм-Еврознак, 2003. – 672 с.
2. Головаха Е. Постсоветская anomia: особенности выхода из состояния аномической деморализованности в России и Украине [Текст] / Е. Головаха // *Общественные науки и современность*. – 2008. – № 6. – С. 5-10.
3. Дюркгейм Э. Самоубийство. Социологический этюд / Э. Дюркгейм – СПб. : Союз, 1998. – 496 с.
4. Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учебное пособие / Елена Валерьевна Змановская. – М.: Академия, 2004. – 288 с.
5. Кара-Мурза С.Г. Аномия в России: причины и проявления / С.Г. Кара-Мурза. – М.: Научный эксперт, 2013. – 264 с.
6. Кікалішвілі М.В. Девіантна поведінка: поняття та ознаки / М.В. Кікалішвілі // *Вісник Академії адвокатури України*. – № 3 (22). – 2011. – С. 109-122.
7. Козн А.К. Исследование проблем социальной дезорганизации и отклоняющегося поведения / А. Козн // *Социология сегодня. Проблемы и перспективы*. – М.: Прогресс, 1965. – С. 519-540.
8. Мертон Р.К. Социальная теория и социальная структура / Р.К. Мертон // *Социологические исследования*. –1992. – № 2–4. – С. 118-124.
9. Панина Н.В. Аномия в посткоммунистическом обществе (на материалах исследований в Украине) // *Социальная трансформация постсоветского пространства* – М.: Аспект-Пресс, 1996. – С. 334-340.
10. Рябченко В.І. Аномія в українському соціумі: соціально-філософський аспект проблеми / В.І. Рябченко // *Мультиверсум: Філософський альманах*. – Вип. 57. – К. : Укр. центр духов. культури, 2006. – С. 78-85.
11. Шнейдер Л.Б. Девиантное поведение детей и подростков / Лидия Бернгардовна Шнейдер. – М.: Академический проект; Трикта, 2005. – 336 с.
12. Штомпка П. Социальное изменение как травма / П. Штомпка // *Социологические исследования*. –2001. – № 1. – С. 6-16.
13. Шибутани Т. Социальная психология: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1969. – 536 с.

УДК 159.9/65.050.9

В.Є. Шевченко
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології,
Київський торговельно-економічний університет
О.М. Муханова
здобувач кафедри психології,
Університет економіки та права «КРОК»

Кадрова безпека підприємства: організаційно-психологічні аспекти

Мета роботи полягає в розгляді актуальних аспектів кадрової безпеки організацій як одного зі складників економічного розвитку підприємства; розглянуто ризики і загрози, пов'язані з персоналом, його інтелектуальним потенціалом і трудовими відносинами. Встановлено, що метою кадрової безпеки підприємства є не тільки запобігання та попередження негативних впливів з боку персоналу, а й захист його самого, створення сприятливих робочих умов.

Ключові слова: кадрова безпека, підприємство, персонал, організаційно-психологічні аспекти.

В.Е. Шевченко
кандидат психологических наук, доцент,
доцент кафедры психологии,
Киевский торгово-экономический университет
Е.Н. Муханова
соискатель кафедры психологии,
Университет экономики и права «КРОК»

Кадровая безопасность предприятия: организационно-психологические аспекты

Цель работы заключается в рассмотрении актуальных аспектов кадровой безопасности организаций как одной из составляющих экономического развития предприятия; рассмотрены риски и угрозы, связанные с персоналом, его интеллектуальным потенциалом и трудовыми отношениями. Установлено, что целью кадровой безопасности предприятия является не только предотвращение и предупреждение негативных действий со стороны персонала, но и защиту его самого, создание благоприятных рабочих условий.

Ключевые слова: кадровая безопасность, предприятие, персонал, организационно-психологические аспекты.

V. Shevchenko

*Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor
Associate Professor of the Department of Psychology,
Kyiv Trade and Economic University*

E. Muhanova

*Applicant of the Department of Psychology,
“KROK” University*

HR-security of organizations: organizational and psychological aspects

The purpose of the work is to consider the topical aspects of personnel security issues of organizations as one of the components of the enterprise's economic development; risks and threats related to personnel, its intellectual potential and labor relations are considered. It is established that the purpose of personnel safety of the enterprise is not only the prevention and prevention of negative actions on the part of personnel, but also the protection of its own, the creation of favorable working conditions.

Keywords: *personnel security, enterprise, personnel, organizational and psychological aspects.*

Постановка проблеми

В умовах нестабільності економіки і підприємництва в Україні важливе значення у сфері функціонування підприємств займає процес забезпечення надійності персоналу, який є необхідним для мінімізації соціальних та економічних ризиків в їх виробничо-комерційній діяльності. Практичний досвід останнього десятиріччя доводить, що на сучасному етапі розвитку методів управління в організаціях на перший план виходить персонал – як найголовніший інструмент провадження ефективної діяльності компанії. Персонал впливає на всі аспекти життєдіяльності організації, а також невід’ємно пов’язаний з її фінансово-економічною безпекою. Визначення місця і рівня впливу кадрової складової у загальній системі фінансово-економічної безпеки організації потребує серйозних досліджень [1, 2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Огляд наукової літератури з означеного питання виявляє, що кадрова безпека підприємства наділена специфічними, властивими тільки їй особливостями. Її забезпечення і постійна підтримка є достатньо

складним процесом в управлінні підприємством.

Так, статистичні дані свідчать, що 80% збитків матеріальній базі підприємства та її інформаційній безпеці (несанкціонований доступ, спроби зламу мережі тощо) завдає персонал. До того ж такі збитки спричинені як навмисними діями (свідоме шахрайство інсайдерів, продаж інформації конкурентам), так і ненавмисними у результаті некомпетентності та непрофесіоналізму [3, с. 72-78].

У своїх дослідженнях Alan Price [4] визначає, що згідно з даними порталу Content Security наявні у бізнес структурах внутрішні та зовнішні загрози розподіляються таким чином: розголошення комерційної таємниці внаслідок зайвої балакучості працівників – 32%; несанкціонований доступ шляхом підкупу і схвалення до співпраці персоналу з боку конкурентів і злочинних угруповань – 24%; відсутність у компанії належного нагляду і жорстких умов забезпечення конфіденційності інформації – 14%; традиційний обмін виробничим досвідом – 12%; безконтрольне використання персоналом інформаційних систем – 10%; наявність передумов виникнення серед персоналу конфліктних ситуацій, пов’язаних: з від-

сутністю високої трудової дисципліни; психологічною несумісністю; безсистемним (випадковим) підбором кадрів; слабкою роботою роботодавця з гуртування колективу – 8%.

Дослідження українських учених показали, що у більшості фінансово-економічних ризиків і загроз превалює людський фактор, що змушує серйозно замислитись над ретельністю підбору персоналу в компанію [5, 6, 7, 8].

В роботі М. Лисенко показано, що за даними дослідження аудиторської компанії Ernst & Young рівень зафіксованого в Україні корпоративного шахрайства трохи вищий за середній у розвинених країнах (вищий на 13%), але кращий за показник країн, що розвиваються (нижчий на 20%) [5, с. 137-140].

І. Швець зазначає, що французька компанія Kroll Ontrack серед десяти основних тенденцій ризиків у сфері захисту інформаційних даних у 2011 році називає крадіжки за сприяння так званих «інсайдерів» – злочинці йдуть найлегшим шляхом: знаходять співників серед персоналу. На жаль, українські реалії такі, що все частіше роботодавець змушений охороняти не «кордони» від зовнішніх атак, а ловити свій неблагонадійний персонал «на гарячому» [6, с.179-184].

Проте, незважаючи на складність і відносну новизну для більшості українських підприємств такого чинника, як лояльність персоналу, кадрова безпека підприємств є тим новим елементом сучасного менеджменту організацій, без реалізації якого не можна забезпечити стійкого розвитку підприємств. Тому необхідним є індивідуальний підхід до оцінки і забезпечення кадрової безпеки, виходячи з її видових особливостей у різних секторах економіки. В пріоритеті організаційних рішень має поставати підбір достатньо кваліфікованого і лояльного персоналу, навчання його нормам та основним корпоративним вимогам роботодавця.

Таким чином, основним завданням кадрової безпеки є мінімізація ризиків негативних впливів персоналу на загальний стан розвитку організації.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

У наш час персоналу організації притаманний високий динамізм розвитку. Він проявляється не тільки в прискоренні процесу оновлення професійних знань, умінь і навичок, але і неухильному підвищенні ролі ділових якостей працівників, зокрема лояльності. Прикладні питання постійного контролю та забезпечення надійності і лояльності персоналу потребують подальших наукових досліджень.

Формулювання цілей статті

Метою статті є розгляд основних практичних підходів до забезпечення кадрової безпеки підприємства, прогностичної оцінки потенційних ризиків та загроз, що пов'язані з персоналом організації.

Виклад основного матеріалу дослідження

На сьогодні кадрова безпека відіграє домінуючу роль у системі фінансово-економічної безпеки організації, оскільки це робота з персоналом, кадрами, а вони в будь-якій організації первинні.

Кадрова безпека – це процес запобігання негативним впливам на економічну безпеку підприємства через ризики і загрози, що пов'язані з персоналом, його інтелектуальним потенціалом, трудовими відносинами як такими [5, с. 137-140].

Практично доведено, що, крім зовнішніх загроз безпеці компанії, існують і внутрішні – з боку її власного персоналу. Це цілком свідомі правопорушення на кшталт крадіжок, прямого саботажу, хабарництва, розголошення комерційної таємниці та інші недобросовісні дії працівників.

За даними І. Швець [6, с.179-184], до найпоширеніших видів порушень належать:

- афера з боку провідних спеціалістів (менеджерів і керівників середньої ланки, відповідальних за конкретний напрям бізнесу підприємства), здебільшого «за стінами» своєї фірми, зокрема у міжнародних організаціях;

- «відкат» – отримання неофіційних, навмисно закладених «комісійних» від суми контрактів;

- фальсифікація сум «живих грошей» (готівки) у касі і на банківських рахунках, підробка чеків підприємства;

- несанкціонований продаж і використання майна (власності) підприємства з корисливою метою;

- оплата роботи підставних (фіктивних) осіб, так званих «пролісків»;

- фальсифікація документації підприємства за допомогою електронної техніки та Інтернету (наприклад, перерахування коштів підприємства на свій особистий рахунок, внесення потрібних змін у звітні документи);

- несанкціоновані операції із цінними паперами, матеріальними і нематеріальними активами підприємства;

- фальсифікація звітів про використання коштів, виділених на відрядження, представницькі видатки, інші потреби підприємства.

Мотивацію здійснення афер персоналом підприємства автор класифікує так:

- особисті фінансові труднощі, неможливість самостійного задоволення життєвих потреб своїх та сім'ї;

- наявність слабких місць у системі управління життєдіяльністю організації (зокрема в системі бухгалтерського обігу);

- низька управлінська компетентність керівництва підприємства;

- нездоровий діловий клімат у колективі підприємства (наявність скривджених);

- психологічна готовність (схильність) працівника до зловживань і правопорушень;

- порочні зв'язки, вчинки, захоплення працівника;

- відсутність налагодженого контролю з боку керівництва за діяльністю персоналу;

- слабкий кадровий менеджмент і неефективна персональна робота з кадрами, що дає змогу займати відповідальні посади некомпетентним співробітникам, аферистам, представникам конкурентів тощо.

Отже, організація ефективних заходів кадрової безпеки є найважливішою ланкою роботи кадрового органу (менеджера з персоналу) та служби безпеки організації.

Плануючи перспективи взаємодії кадрового підрозділу та служби безпеки підприємства щодо перевірки персоналу, варто брати до уваги потенційні внутрішні і зовнішні ризики, що становлять небезпеку бізнес процесам [7, с. 22-27].

Внутрішню небезпеку можуть спричинити:

- невідповідність кваліфікації співробітників до обійнятої посади (небезпека, що напряду може спричинити збитки);

- слабка організація системи управління персоналом (відсутність корпоративної філософії підприємства);

- слабка організація системи навчання і розвитку персоналу (створює суб'єктивну соціально-психологічну непевність у стабільності свого службового росту);

- неефективна система мотивації (немає аналізу потреб кожної особистості і персональної мотивації);

- помилки в плануванні ресурсів персоналу (найчастіше на просту роботу приймають висококваліфікований персонал);

- відсутність творчих елементів у роботі;

- нецільове використання кваліфікованих співробітників;

- працівники орієнтовані на вирішення внутрішніх тактичних завдань;

- співробітники не орієнтовані на дотримання інтересів підрозділу.

Прикладами зовнішніх небезпек можуть бути:

- кращі умови формування мотивації персоналу в організаціях-конкурентах;

- активна установка конкурентів на переманювання персоналу;

- зовнішній тиск на співробітників;

- втягування їх у різні види залежності;

- інфляційні процеси (їх варто враховувати під час розрахунку заробітної плати).

Більшість наведених факторів є наслідком неякісної перевірки кандидатів під час прийому на роботу і відсутності поточного контролю персоналу.

В умовах жорсткого ринку і конкуренції керівником організації кадрова робота повинна розглядатися з двох позицій:

- безпека фірми;

- професійна компетентність персона-

лу для досягнення кінцевої мети – отримання прибутків [8, с. 34-40].

Це відповідає базовому уявленню теорії кадрової роботи про те, що «кадри вирішують все та можуть позбавити всього».

Методи HR-менеджменту, що застосовуються на ринку праці та управління персоналом, у більшості випадків не здатні повною мірою реалізувати обидва напрями [9, с. 220-223].

В першу чергу це стосується практичної відсутності процедури професійно-психологічного відбору у класичному його розумінні, метою якого є виявлення професійно важливих якостей і характерологічних особливостей кандидата, його істинної мотивації при прийомі на роботу, оцінку лояльності. Тобто мова йде про отримання об'єктивних характеристик на людину, на підставі яких можна формувати прогноз на успішність діяльності, адаптацію співробітника і будувати заходи щодо управління персоналом.

Результати практичної діяльності і теоретична база знань з проблематики відбору надають підстав стверджувати, що отримання об'єктивних характеристик особистості кандидата під час рекрутинга лише на основі співбесіди з кандидатом і вивчення його резюме практично не можливе.

Окрім суто психодіагностичного інструментарію професійного відбору, доцільно застосовувати додаткові технології вивчення кандидатів, особливо в ситуаціях, коли потрібно з'ясувати приховану інформацію про:

- залежність від наркотиків і алкоголю;
- пристрасть до азартних ігор;
- схильність кандидата до здійснення протиправних дій, зухвалих і необдуманих вчинків у разі виникнення сприятливих обставин;
- інші поведінкові особливості, що свідчать про моральну і психологічну ненадійність кандидата.

Під час відбору кандидатів на вакантні посади кадровий підрозділ повинен взаємодіяти зі службою безпеки компанії. Остання проводить різні перевірки кандидатів:

– за реєстрами поліції про судимість, істотні адміністративні стягнення, загублені паспорти, наявність розшукових справ щодо кандидата тощо;

– відповідності реєстрації за місцем проживання (перебування);

– кредитної історії через служби безпеки або відділи банків, що надають кредити;

– наявності зв'язків у кримінальному світі, зокрема через родичів;

– наявності нерухомого і рухомого (автомобілів) майна, зокрема відповідно до заявленого;

– участі в капіталі (установчому, акціонерному) юридичних осіб;

– документів (диплом, паспорт) на відповідність їх форми і змісту дійсності.

Безумовно, форма і глибина таких процедур вивчення кандидата, рівень розподілу компетенції між підрозділами залежить від рівня вакансії [10, с. 544-549].

Без сумніву, сьогодні бажаний вибір керівника – це надійний та лояльний співробітник.

Лояльність – це задоволеність співробітника умовами, винагородою, ростом і перспективами, колективом, захистом від зовнішніх загроз, а отже, запобігання зловживанню персоналом, що своєю чергою забезпечує і фінансово-економічну безпеку підприємства.

Найчастіше керівники організацій про зовнішні загрози думають більше, готуються до них ретельніше, а морально переживають їх негативні наслідки легше. А внутрішні загрози частіше спрацьовують, як грім серед ясного неба, і завдають значно більших морально-психологічних втрат. З психологічної точки зору, це легко зрозуміти. Керівники комерційних організацій сприймають зовнішнє середовище (насамперед, реальних і потенційних конкурентів, а також фіскальні, наглядові і дозвільні органи) як свідомо ворожі.

Внутрішнє ж середовище компанії – це власні підрозділи і люди, що в них працюють. Керівники наймають свій персонал самі, отже довіряють йому і платять персоналу за роботу [11, с. 525-531].

У сучасних організаціях найчастішою

формою зловживань з боку персоналу є крадіжки [7, 8, 9, 11].

Це можуть бути дрібні разові розкрадання. Такі крадіжки не є системними і не завдають помітної економічної шкоди. Їх здійснюють швидше з пустощів у випадках, коли людина впевнена у своїй безкарності. До них бувають схильні люди незалежно від матеріального статку.

Крім дрібних разових крадіжок, існують систематичні розкрадання середнього розміру. Ця група розкрадань відрізняється від першої тим, що здійснюється з економічних мотивів, має систематичний характер, є продуманою і прикрита методами протидії службі безпеки організації.

Найбільш небезпечний тип зловживань – внутрішнє підприємництво, що виникає там, де працівники можуть розпоряджатися значними сумами і самостійно ухвалювати важливі фінансові рішення. Формально працюючи на організацію, такі люди створюють на її основі внутрішній приватний бізнес. Мова іде про привласнення великих сум коштів. Цей тип зловживань поширений у:

а) владних структурах, де чиновники беруть хабарі за сприятливе для клієнта вирішення питань;

б) промислових підприємствах, де наймані керівники і працівники відділів постачання і збуту беруть комісію за пріоритетне обслуговування з постачальників і клієнтів (якщо продукція дефіцитна);

в) комерційних структурах, де окремі наймані працівники (в торгівлі) здійснюють операції на значні суми, особисто спілкуються з клієнтами, мають доступ до готівки і можливість так чи інакше привласнювати частину цих коштів.

Внутрішнє підприємництво відрізняється від двох інших типів зловживань такими особливостями:

– внутрішніх підприємців не буває багато;

– внутрішні підприємці схильні вступати в кримінальні коаліції як усередині підприємства, так і з зовнішніми контрагентами, оскільки значні операції привертають до себе увагу керівництва та інших третіх сторін, що спонукає ділитися

грошами, аби оточуючі не помітили зловживання;

– внутрішні підприємці зазвичай чіпляються за своє місце, бояться втратити його, адже воно забезпечує їм дохід. Щоб залишити організацію, вони повинні гарантовано забезпечити собі аналогічні умови в іншому місці, що не завжди можливо зробити [11, с. 525-531].

Головний спосіб розкрити внутрішнього підприємця – відстежити його витрати. Зазвичай він здійснює покупки, що виходять за межі його офіційних можливостей: дорогі автомобілі, квартири, туристичні круїзи. Досить часто про свої нові надбання такі особи розповідають в соціальних мережах.

Слід розуміти, що загрозам підприємству з боку власного персоналу неможливо запобігти повністю, але ними можна управляти і звести їх до мінімуму. Це має усвідомлювати вище керівництво компанії, яке повинно відігравати провідну роль у забезпеченні кадрової безпеки організації та інтегрувати дії відповідних підрозділів, передусім служб безпеки і управління персоналом.

Отже, забезпечення внутрішньої безпеки організації має бути постійним, цілеспрямованим і чітко усвідомлюваним компонентом кадрової політики підприємства.

Висновки

Підбиваючи підсумок проведеного дослідження, слід підкреслити, що кадрова безпека підприємства є найважливішою складовою його фінансово-економічної безпеки, яка має на меті попередження, виявлення, знешкодження ризиків і загроз, які пов'язані з персоналом.

Метою кадрової безпеки підприємства має бути не тільки запобігання та попередження негативних впливів від несанкціонованих дій персоналу, а і захист його самого, створення сприятливих умов для його роботи. Враховуючи навіть те, що персонал – це ресурс, не треба забувати принцип гуманності та соціального захисту. На відміну від інших ресурсів персонал – це живі істоти.

Кадрова безпека підприємства повинна | дових фінансово-економічної безпеки, займати провідне місце серед інших скла- | стати її фундаментом.

Література

1. Кириченко О.А. Менеджмент зовнішньоекономічної діяльності : навч. посібн. – 3-тє вид., [перероб. і доп.]. – К. : Вид-во «Знання-Прес», 2002. – 384 с.
2. Козаченко Г.В., Пономарьов В.П., Ляшенко О.М. Економічна безпека підприємства: сутність та механізм забезпечення: Монографія. – К.: Лібра, 2003. – 280 с.
3. Ткачук Т.А. Характерні особливості конкурентної розвідки та промислового шпигунства. Персонал. – 2007. – №2. – С.72-78.
4. Alan Price. Employee Fraud. US Human Resources Management – HR Articles and Features [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hrnguide.com>
5. Лисенко М.С. Механізм забезпечення кадрової безпеки підприємств // Формування ринкових відносин в Україні. – 2008. – №7. – С. 137-140.
6. Швець І.Б. Економічна безпека в управлінні персоналом// Наукові праці ДонНТУ (Серія: економічна). – Випуск 36-1. – Донецьк. – 2011. – С. 179-184.
7. Мартышенко И. Работа службы безопасности компании с персоналом // Менеджмент по персоналу. – 2006. – №4. – С. 22-27.
8. Чумарин И. Работа с персоналом в контексте общей безопасности компании // Менеджмент по персоналу. – 2005. – № 1. – С. 34-40.
9. Шевченко В.Є. Практично-змістовні аспекти професійно-психологічного відбору персоналу на ринку праці // Правничий вісник університету «КРОК». – К., 2009. – Вип. 4. – С. 220-223.
10. Швець М.В. Основні завдання служби безпеки підприємства при прийомі нового кандидата на вакантну посаду / Сучасний стан та перспективи розвитку системи економічної безпеки підприємств / Матеріали другої науково-практичної конференції (Київ, 25 грудня 2008 р.): Київ, Університет економіки та права «Крок». – 2008. – С. 544-549.
11. Темникова Н.Э. Обеспечение безопасности компании на этапе приёма на работу / Сучасний стан та перспективи розвитку системи економічної безпеки підприємств / Матеріали другої науково-практичної конференції (Київ, 25 грудня 2008 р.): Київ, Університет економіки та права «Крок». – 2008. – С. 525-531.

Т.О. Ковалькова
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри психології,
Університет економіки та права «КРОК»

Вивчення передумов та симптомів синдрому емоційного вигорання у викладачів вищих навчальних закладів

У статті стверджується, що професійна діяльність викладача створює велике навантаження на психіку професіонала. Автором проведений психологічний аналіз поглядів учених на симптоми «синдрому емоційного вигорання» та описані передумови виникнення цього синдрому. На основі досліджень сучасних вчених встановлено, що на сьогодні немає єдиного погляду на структуру «синдрому емоційного вигорання».

Ключові слова: викладач, емоційна сфера, передумова, професійна діяльність, симптом, синдром емоційного вигорання, стрес.

Т.О. Ковалькова
кандидат педагогических наук,
доцент кафедры психологии,
Университет экономики и права «КРОК»

Изучение предпосылок и симптомов синдрома эмоционального выгорания у преподавателей вузов

В статье утверждается, что профессиональная деятельность преподавателя создает большую нагрузку на психику профессионала. Автором проведен психологический анализ взглядов ученых на симптомы «синдрома эмоционального выгорания» и описаны предпосылки возникновения этого синдрома. На основе исследований современных ученых установлено, что на сегодняшний день нет единого взгляда на структуру «синдрома эмоционального выгорания».

Ключевые слова: преподаватель, эмоциональная сфера, предпосылка, профессиональная деятельность, симптом, синдром эмоционального выгорания, стресс.

T.O. Kovalkova
Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor of the department of psychology,
“KROK” University

The study of emotional burnout syndrome' preconditions and symptoms of pedagogical specialists

In the article is emphasized that teacher's professional activity puts a heavy load on the psyche of a professional. The author carried out a psychological analysis of scientists' views on the symptoms of “burnout syndrome” and described preconditions of occurrence of this syndrome. On the basis of

modern scientific researches, it was established that there is no single view on the structure of "burnout syndrome" nowadays.

Keywords: *teacher, emotional sphere, precondition, professional work, symptom, emotional burnout syndrome, stress.*

Постановка проблеми

Особливу роль на сучасному етапі для психології як науки, коли різко змінився характер і зміст педагогічної діяльності, набуває проблема вивчення емоційної сфери педагогічних працівників. Професійна діяльність педагогів є однією з тих, серед яких «синдром емоційного вигорання» є найпоширенішим. Тому надзвичайно важливим є вивчення передумов та симптомів «синдрому емоційного вигорання» у викладачів вищих навчальних закладів. Актуальність вивчення даного синдрому у вітчизняній психології зумовлюється наявністю великої кількості стресорів у педагогічній діяльності, таких як: соціальна оцінка, невизначеність, повсякденна рутинна тощо. Прояви стресу у професійній діяльності викладача є численними та різноманітними, серед них: фрустрація, підвищена тривожність, дратівливість та виснаженість.

У наш час виділяють близько 100 симптомів, так чи інакше пов'язаних із «синдромом емоційного вигорання». Варто наголосити, що умови професійної діяльності можуть спричинити синдром хронічної втоми, що досить часто супроводжує «синдром емоційного вигорання». Розглянемо симптоми синдрому хронічної втоми: зниження працездатності; втома, що прогресує; відсутність фізичної та психічної можливості переносити раніше звичні навантаження; слабкість та біль у м'язах; часті розлади сну; головні болі; надмірна дратівливість; зниження розумової активності та здатності до концентрації уваги. «Синдром емоційного вигорання» є небезпечним завдяки наявності широкого спектра симптомів невротичного та психосоматичного характеру. Саме ці симптоми можуть розвинути у «вигораючого» педагога.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Педагогічні фахівці працюють у неспокійній, емоційно напруженій атмосфе-

рі. За таких умов від них вимагається постійна увага і контроль за взаємодією в системі «викладач-студент». Напруга і стрес спричиняються безліччю чинників, які увесь час накопичуються в різних сферах життєдіяльності фахівця. Якщо педагог реагує адекватно, він більш успішно й ефективно функціонує та підвищує свою впевненість у колективі, однак, дезадаптивні реакції призводять до емоційного вигорання. В той час, коли вимоги переважають над ресурсами, в особистості порушується стан рівноваги. Безперервне порушення цього стану призводить до виникнення «синдрому емоційного вигорання» фахівців.

Вивченням «синдрому емоційного вигорання» займалися такі вчені, як: В. Богуш, В. Бойко, Л. Борисова, Н. Водоп'янова, Д. Гоулд, С. Джексон, Т. Зайчикова, Л. Карамушка, Р. Кепьюто, Л. Китаєв-Смик, М. Лейтер, С. Майер, Л. Малец, О. Марковець, К. Маслач, В. Орел, В. Павленко, Т. Ронгінська, М. Скугаревська, Р. Смирнов, Д. Спаньол, Є. Старченкова, Д. Трунов, Т. Форманюк, В. Шафуєлі та ін.

З 1974 року надруковано більше, ніж 2500 статей і книг, які були присвячені вивченню «синдрому емоційного вигорання». Однак на сьогоднішній день немає єдиних поглядів на питання етіопатогенезу вигорання, відсутні єдині діагностичні критерії.

Так як дані наукових досліджень показали, що професійна діяльність викладача зумовлюється наявністю великої кількості стресорів, то постала потреба вивчати передумови та симптоми «синдрому емоційного вигорання» у викладачів вищих навчальних закладів.

Не достатньо вирішеними залишаються можливості вивчення і пошуку шляхів подолання емоційного вигорання викладачів.

Формулювання цілей статті

Метою даної статті є вивчення симп-

томів та передумов «синдрому емоційного вигорання» викладачів.

Основним *завданням* статті є психологічний аналіз поглядів учених на передумови та симптоми «синдрому емоційного вигорання».

Виклад основного матеріалу дослідження

Професійна діяльність викладача створює велике навантаження на психіку професіонала, тому що перед педагогом створюються нові й складні термінові завдання, від якості виконання яких залежить весь навчально-виховний процес вищого навчального закладу. Ось чому деякі викладачі вважають процес навчання стресовим заняттям, що може призвести до апатії, депресії, песимізму, психосоматичних захворювань та навіть емоційного вигорання.

Фахівці, що працюють у сфері «люди-на-людина» часто відчують на собі прояв «синдрому емоційного вигорання». Цей синдром являє собою набір негативних психологічних переживань, які пов'язані з тривалими й інтенсивними, емоційно насиченими та когнітивно складними міжособистісними взаємодіями у вищих навчальних закладах. Тобто основну роль у виникненні синдрому відіграють емоційно напружені стосунки під час педагогічної взаємодії.

Високий рівень педагогічної майстерності, як зазначає Н. Булатевич, протидіє виникненню синдрому вигорання у викладачів та зменшує інтенсивність його прояву. Він вважає, що існує дві групи причин, що викликають емоційне вигорання у педагогів: 1) первинні: індивідуальні причини (соціально-демографічні характеристики, особистісні властивості та сформованість педагогічної майстерності викладача) 2) вторинні: організаційні умови педагогічної діяльності, які є провокуючими й підсилюючими чинниками виникнення та розвитку вигорання педагогів [2, с. 132].

Ми погоджуємося з Н. Олійниковою, яка вважає, що передумовами виникнення «синдрому емоційного вигорання» у педа-

гогів є: наявність організаційних проблем (надзвичайно високе робоче навантаження, недостатня можливість контролювати ситуацію, відсутність організаційної спільності, недостатнє оцінювання, несправедливість, відсутність значимості виконуваної роботи) та особистісних характеристик викладача (низька самооцінка, високий невротизм, тривожність та ін.), що значним чином впливають на розвиток синдрому. Найбільшому ризику виникнення «синдрому емоційного вигорання» підвладні особи, що пред'являють непомірно високі вимоги до себе. На їхню думку, справжній фахівець – це зразок невразливості й досконалості. Особистості, що входять в цю категорію, асоціюють свою працю із призначенням, місією, тому в них стирається межа між роботою й особистим життям [9, с. 6].

Розглянемо основні симптоми зазначеного синдрому.

Проаналізувавши наукові праці, які були присвячені вивченню симптомів емоційного вигорання, та враховуючи дослідження Т. Колтунович [8, с. 39], можна стверджувати, що вчені по-різному характеризують ці симптоми за змістом. Наприклад, існують такі класифікації: Е. Махер і В. Бойко виділили 12 симптомів [14; 3, с. 390-393], Дж. Керролл та У. Уайт – 47 симптомів [12, с. 41-60]; В. Шауфелі та Д. Енцманн – 132 [17, с. 19].

Аналіз наукової літератури свідчить про те, що «синдром емоційного вигорання» – це процес, що розвивається в часі. Отже, проаналізуємо погляди вчених щодо ознак синдрому.

К. Маслач виділяє три ключові ознаки «синдрому емоційного вигорання»:

1) індивідуальна межа, «ліміт» можливостей емоційного «Я» протистояти виснаженню, протидіяти емоційному вигоранню;

2) внутрішній психологічний досвід, що включає відчуття, мотиви, очікування та установки особистості;

3) негативний індивідуальний досвід: дискомфорт, проблеми, дистрес, дисфункції чи їхні негативні наслідки [16, с. 148].

К. Маслач стверджує, що на перших

двох стадіях синдрому особистість може відновити свої сили, але, щоб повернутися до нормального життя, їй необхідно навчитися жити по-новому або змінити ситуацію. Людина, що повністю «вигоріла», вже не зміниться, на думку К. Маслач. Отже, ми бачимо важливість пошуку нових альтернативних психологічних чинників, які допомагали б подолати емоційне вигорання педагогів.

К. Маслач і С. Джексон виділяють три ключові ознаки «синдрому емоційного вигорання»:

- граничне виснаження;
- відмежування від людей і роботи;
- відчуття неефективності своїх досягнень [16, с. 148].

К. Маслач визначила головною причиною емоційного вигорання – перевантаження. Вона вважає, що розвитку «синдрому емоційного вигорання» передують період надмірної активності. Цей період особливо помітний у педагогічних працівників. В цей час фахівець повністю занурений у роботу, він відмовляється від потреб, які не пов'язані з професійною діяльністю, і, таким чином, настає перша ознака «синдрому емоційного вигорання» – виснаження. На першій стадії вигорання людина скаржиться на головний біль, застуду й інші больові відчуття. Граничне виснаження – це відчуття перевантаження та надмірного напруження й виснаження як емоційних, так і фізичних ресурсів. Це відчуття не проходить навіть після нічного відпочинку, однак ці явища зменшуються, а потім знову відновляються, якщо фахівець повернеться до своєї професійної діяльності.

Другою ознакою «синдрому емоційного вигорання» є особистісна відмежованість. Це явище може проявлятися у педагогів у відсутності хвилювання та позитивного чи негативного емоційного відгуку з будь-якого приводу щодо професійної діяльності. Для другої стадії вигорання характерні два варіанти симптомів, ознаки яких можуть проявлятися в одному з варіантів чи в двох одночасно. У першому варіанті: у викладача може виникнути негативне, цинічне й відособлене ставлен-

ня як до колег, так і студентів; у другому: у фахівця можуть розвинутися негативні думки щодо власної особистості через негативні емоції стосовно студентів та колег. Щоб уникнути цих негативних емоцій, педагог начебто «занурюється у себе», виконує лише мінімальну кількість роботи і не має бажання ні з ким спілкуватися.

І вирішальною, третьою ознакою синдрому є відчуття втрати своєї ефективності в професійній діяльності. Заключна стадія – це повне вигорання, яке, на думку К. Маслач, буває не часто і проявляється у повній відразі до будь-чого: викладач ображений і на самого себе, і на все людство. Такий людині все життя здається неприємним, вона не може проявляти ні позитивні, ні негативні емоції, «вигорілий» фахівець не здатний навіть зосередитися на роботі. Це явище є надзвичайно руйнівним для особистості викладача, адже відчуття, коли майже ніщо під час проведення лекційних та семінарських занять не викликає емоційного відгуку, є неприпустимим у педагогічній діяльності. В професійній діяльності спостерігається нестача інтересу до роботи й навчання студентів, інколи їхня присутність є навіть неприємною для «вигорілого» педагога. У людини спостерігається падіння самооцінки із-за вигорання, викладач не бачить перспектив у своїй роботі, у фахівця знижується задоволення професійною діяльністю та втрачається віра у свої виробничі можливості [7, с. 148].

У 1986 році К. Маслач і С. Джексон виділили наступні ознаки «синдрому емоційного вигорання» [15]:

Зміни в поведінці. Викладач часто дивиться на годинник; не бажає виходити на роботу; часто спізнюється; втрачає творчі підходи до навчальної діяльності; працює старанно й довше, ніж зазвичай, однак досягнення стають меншими; усамітнюється й уникає розмови з колегами; збільшує вживання психоактивних речовин (включаючи кофеїн і нікотин); втрачає здатність розважатися і відновлювати своє здоров'я; інколи можливі навіть нещасні випадки.

Зміни в почуттях. Втрата почуття гумору або наявність «чорного» гумору;

постійне почуття невдачі, провини й самокритики; часте відчуття гніву, образи; підвищена дратівливість, що проявляється на роботі й удома; відчуття такі, начебто до нього чіпляються; почуття збентеження й байдужості; безсилля; відсутність використання творчої діяльності.

Зміни в мисленні. У викладача існують думки про те, щоб залишити роботу; він не здатний до концентрації уваги; має ригідне мислення, не бажає змін; у нього відчувається посилення підозрливості й недовіри; існує цинічне, осудне й негуманне відношення до студентів; проявляється менталітет «жертви»; спостерігається заклопотаність своїми потребами й особистим виживанням.

Зміни в стані здоров'я. У такого фахівця наявний порушений сон; часті, незначні недуги; зменшена опірність до інфекційних захворювань; надмірна стомлюваність протягом усього дня; прискорення порушень психічного й соматичного здоров'я.

Розглянемо думки інших відомих науковців щодо прояву «синдрому емоційного вигорання».

На думку Р. Кепьюто і Д. Спаньол, вигорання має три стадії. Людина, що відчуває на собі дію «вигорання» першого рівня, відчуває помірні, недовготривалі й випадкові ознаки цього явища. Ці симптоми виявляються у легкій формі й виражаються у особистості шляхом розслаблення та створення перерв у робочій діяльності.

Симптоми другої стадії вигорання є більш регулярними, вони більш затяжні й піддаються стабілізації набагато важче. Причому, як зазначають учені, звичайні методи розслаблення є неефективними, наприклад, педагог почуває себе виснаженим навіть після гарного відпочинку у вихідні дні. Для турботи про себе викладачу необхідні додаткові зусилля.

Ознаки й симптоми третьої стадії вигорання є хронічними. Під час даної стадії у викладача можуть розвиватися фізичні (наприклад, виразки) й психосоматичні (депресії) хвороби. Як правило, спроби педагога піклуватися про себе не допомагають, а психологічна чи терапевтична допомога може не давати значного полег-

шення. Фахівець сумнівається у цінності своєї роботи, правильності вибору професії і проведення життя в цілому.

Відомий учений Л. Китаєв-Смик численні прояви вигорання зводить до трьох типів.

Перший тип – «притухання» емоцій, коли зникає гострота відчуттів і насолода переживань.

Другий тип – виникнення конфліктів із людьми. Спочатку вони приховані. У колі своїх колег «вигораючий» професіонал зі зневагою, а то із глузуванням розповідає про деяких своїх студентів. Надалі він починає виявляти ворожість до них. Спочатку він стримує її, а потім йому важко вдається приховати своє роздратування, і, нарешті, відбувається вибух озлобленості. Жертвою, як правило, стає ні в чому не винний студент, який чекав від викладача отримання знань з майбутнього фаху.

Третій тип – найбільш соціально й економічно небезпечний для суспільства. Світ для такої людини є байдужим, відчувається втрата уявленнь щодо цінностей життя. Хоча велика кількість методів профілактики вигорання спрямовані на ліквідацію «стресу життя», вони не враховують, що поряд з вигоранням зустрічається і високий ентузіазм у роботі [6, с. 58].

Р. Смирнов, Д. Гоулд виділяють чотири етапи формування синдрому вигорання:

1) Деперсоналізація (втрата своєї індивідуальності). Цей етап характеризується емоційною віддаленістю від колег та уникненням контактів з ними.

2) Недооцінка особистісного внеску. На цьому етапі фахівець відчуває, що більше не допомагає спільній справі, не виконує своїх функціональних обов'язків та не одержує задоволення від роботи.

3) Ізоляція. Вчені виділяють основні ознаки цього етапу: добровільна ізоляція від колег і невиконання доручених справ та обов'язків. Причому виправдання такої стратегії поведінки у фахівця завжди існує.

4) Емоційне й фізичне знесилення. Педагог відчуває, що повністю «зруйнований» як фізично, так і емоційно, не хоче працювати на цьому місці [11].

Г. Робертс класифікує симптоми емоційного вигорання як зміни: в поведінці, мисленні, почуттях та навіть в стані здоров'я [10, с. 42].

До симптомів емоційного вигорання, що виникають першими, належать: загальне почуття втоми, ворожість до своєї роботи, загальне відчуття реактивної та особистісної тривожності. Отже, робота стає важчою і менш результативною. Педагог може відчувати емоцію гніву, проявляти дратівливість і бути ніби «розбитим», приділяти багато уваги несуттєвим деталям і бути негативно налаштованою особистістю.

Емоція гніву у крайньому випадку може призвести до розвитку підозрілості. Педагог може думати, що співробітники хочуть його позбутися. Цей стан може посилюватися відчуттям «відсутності залученості» у роботу організації, особливо, якщо раніше викладач брав участь в усіх подіях університету. Причому людина, що прагне допомогти педагогу, здатна викликати в нього лише роздратування.

З огляду на відсутність залученості педагога у роботу підприємства, М. Авраменко виділяє наступні наслідки емоційного вигорання для організації: зменшення задіяності співробітників робочою діяльністю; зниження задоволеності працею; збільшення плинності кадрів; погіршення соціально-психологічного клімату в колективі; збільшення несприятливих фізичних та психоемоційних симптомів; погіршення якісних і кількісних показників роботи; збільшення компенсацій для забезпечення здоров'я співробітників [1].

Н. Булатевич вважає, що «синдром емоційного вигорання» характеризується вираженим сполученням симптомів дисфункцій в психічній, соматичній і соціальній сферах життя [5, с. 9].

Професор К. Черніс стверджує, що існує п'ять груп симптомів, які відображають «синдром емоційного вигорання» викладачів [13].

До першої групи належать фізичні симптоми (втома, головний біль, фізичне стомлення, виснаження та ін.); до другої — емоційні симптоми (недостатня кількість

емоцій, байдужність, песимізм, цинізм і черствість в особистому житті та професійному середовищі та ін.); до третьої — поведінкові симптоми (байдужність до їжі, робочий час триває більше 45 годин на тиждень, під час професійної діяльності з'являється відчуття втоми й виникає бажання відпочити); до четвертої групи відносяться прояви в інтелектуальному стані педагога (падіння інтересу до нових теорій, ідей та альтернативних підходів у вирішенні проблем щодо професійної діяльності та ін.); отже, до п'ятої групи належать соціальні симптоми (низька соціальна активність, падіння інтересу до відпочинку й власних хобі, соціальні контакти обмежуються лише роботою, мізерні стосунки з колегами на роботі та в сім'ї тощо).

На сьогодні немає єдиного погляду на структуру «синдрому емоційного вигорання». Аналізуючи дослідження зарубіжних та вітчизняних вчених, ми зробили висновок, що «синдром емоційного вигорання» проявляється як група симптомів, які виникають разом. Однак всі симптоми синдрому не відчуються одночасно, тому що вигорання — це процес індивідуальний.

На думку Л. Борисової, «синдром емоційного вигорання» — це не лише тип реакції на хронічний професійний стрес, під час якого людина дбайливо витрачає свої ресурси, а й психосоматичні чи психопатологічні порушення, що мають негативні наслідки не тільки для здоров'я викладача, це суттєво спотворює професійну діяльність педагога. У педагогічних працівників відчувається хронічна втома, можливе порушення пам'яті, уваги та сну, інколи трапляється розвиток тривожних чи депресивних розладів, будь-яких залежностей від психоактивних речовин. Як зазначає Л. Борисова, основними соматичними симптомами емоційного вигорання педагогів є: головний біль, гастроінтестинальні (діарея, синдром роздратованого шлунка) і кардіоваскулярні (тахікардія, аритмія, гіпертонія) порушення [4, с. 45-55]. Водночас на основі аналізу сучасної психологічної літератури, ми можемо стверджувати, що «синдром емоційного

вигорання» – це особистісна деформація викладача внаслідок емоційно ускладнених та напружених відносин під час педагогічної взаємодії. Слід зазначити, що наслідки вигорання можуть проявлятися у когнітивних, емоційних чи мотиваційних змінах особистості та навіть психосоматичних порушеннях.

Таким чином, ключовими передумовами «синдрому емоційного вигорання» є: період надмірної активності, негативний індивідуальний досвід, організаційні проблеми та певні особистісні характеристики викладача (низька самооцінка, високий невротизм, тривожність та ін.), що значним чином впливають на розвиток синдрому.

Отже, на основі аналізу досліджень відомих науковців, ми можемо визначити основні симптоми «синдрому емоційного вигорання». Ними є: низька соціальна активність; погіршення відносин з колегами й родичами; негативізм щодо студентів і колег; зловживання кофеїном та девіантною поведінкою (алкоголем, ніотином); втрата почуття гумору; постійне відчуття провини й невдачі; надмірна дратівливість як на роботі, так і вдома; цинізм і черствість в особистому житті та професійному середовищі; бажання пошуку нової роботи; зростаюча неухважність; порушення сну; байдужність до їжі; зниження резистентності до інфекційних захворювань; підвищена стомлюваність протягом усього робочого дня.

Література

1. Авраменко М.Л. Профілактика професійного вигорання працівників соціальної сфери : методичні рекомендації для працівників соціальної сфери та фахівців центрів професійної реабілітації / М. Л. Авраменко. – Лютіж, 2008. – 53 с.
2. Березовська Л.І. Професійне вигорання працівників сучасних освітніх організацій / Л.І. Березовська // Науковий вісник Мукачівського державного університету. – Серія «Педагогіка та психологія». – Вип. 1 (1). – Мукачево : Мукачівський державний університет, 2015. – С. 130-135.
3. Бойко В.В. Энергия эмоций в общении : взгляд на себя и на других / В.В. Бойко. – М. : Информац. издат. дом «Филин», 1996. – 472 с.
4. Борисова Л.Г. Социальное качество профессиональной группы / Л.Г. Борисова. – Новосибирск, 1993. – С. 45-55.
5. Булатевич Н.М. Синдром емоційного вигорання вчителя : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.04 «Медична психологія» / Н.М. Булатевич. – К., 2004. – 19 с.
6. Грицук О.В. Проблема емоційного вигорання у вчителів / О.В. Грицук // Вісник ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Психологія. – Вип. 13. Частина 1. – Харків : ХНПУ, 2004. – 151 с.
7. Гуревич К.М. Психологическая диагностика: Проблемы и исследования / К. М. Гуревич. – Науч.-исслед. ин-т общей и пед. психологии Акад. пед. наук СССР. – М. : Педагогика, 1981. – 232 с., ил.
8. Колтунович Т.А. Психологічні умови корекції професійного вигорання у вихователів дитячих навчальних закладів [Текст] : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Т.А. Колтунович; ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». – Івано-Франківськ, 2016. – 352 с.
9. Олійникова Н.Д. Методичні рекомендації щодо профілактики та зниження шкоди синдрому професійного вигорання у педагогічних працівників: посібник для фахівців психологічної служби, педагогічних працівників. – Первомайськ, 2011. – 52 с.
10. Робертс Г.А. Профілактика вигорання / Г.А. Робертс // Обзор современной психиатрии. – 1998. – № 1. – С. 39-46.
11. Смирнов Р. Основы психологии спорта и физической культуры / Р. Смирнов, Д. Гоулд. – К. : Олимп. лит., 1998. – С. 40-56.
12. Carroll J. F. X. Theory building : Integrating individual and environmental factors within an ecological framework / J. F. X. Carroll, W. L. White // Job stress and burnout : Research, theory, and intervention perspectives ; ed. by W. S. Pain. – Beverly Hills ; London ; New Dehli, 1982. – P. 41-60.
13. Cherniss, C. Long-term consequences of burnout: An exploratory study / C. Cherniss // J. of Organizational Behaviour. –1992. – V. 13(1). – P. 1–11.

14. Maher E. L. Burnout and commitment : A theoretical alternative / E. L. Maher // Personnel and Guidance Journal. – 1983. – Vol. 61. – P. 390-393.
15. Maslach C. Maslach burnout inventory / C. Maslach, S. Jackson. 2nd ed. – Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press, 1986.
16. Maslach C. Yob burnout : how people cope. – W. : Public Wealf, 1978. – 356 p.
17. Schaufeli W. B. The Burnout Companion to Study and Practice. A Critical Analysis / Wilmar Schaufeli, Dirk Enzmann ; ed. by Tom Cox and Amanda Griffiths. – London : Taylor & Francis, 1998. – 220 p.

І.А. Сорока
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри іноземних мов
та спеціальної мовної підготовки,
Університет економіки та права «КРОК»

Психологічні особливості організаційного середовища вищого навчального закладу

У статті проаналізовано результати SWOT-аналізу організаційного середовища вищого навчального закладу. Досліджено сильні та слабкі сторони, загрози та можливості, які визначають викладачі ВНЗ за родом своєї діяльності.

Ключові слова: SWOT-аналіз, організаційне середовище, загрози, можливості, конфлікти.

И.А. Сорока
кандидат психологических наук,
доцент кафедры иностранных языков и
специальной языковой подготовки,
Университет экономики и права «КРОК»

Психологические особенности организационной среды высшего учебного заведения

В статье проанализированы результаты SWOT-анализа организационной среды высшего учебного заведения. Исследованы сильные и слабые стороны, угрозы и возможности, которые определяют преподаватели вузов по роду своей деятельности.

Ключевые слова: SWOT-анализ, организационная среда, угрозы, возможности, конфликты.

I. Soroka
candidate of sciences (psychology),
docent of the department of foreign languages
and special language preparation,
“KROK” University

Psychological peculiarities of the organizational environment of a higher educational institution

The article analyzes the results of the SWOT-analysis of the organizational environment in higher educational institutions. The strengths, weaknesses, threats and opportunities, determined by university professors on the nature of their activities are studied.

Keywords: SWOT-analysis, organizational environment, threats, opportunities, conflicts.

Постановка проблеми

SWOT-аналіз може застосовуватися у різних сферах. Освіта не є виключенням. У даному дослідженні викладачі гуманітарних дисциплін вищих навчальних закладів пройшли опитування щодо сильних та слабких сторін, можливостей та загроз викладацької діяльності. Аналіз психологічних особливостей організаційного середовища вищого навчального закладу засвідчує важливість створення конструктивного для педагогів середовища, в якому акцентовано увагу на збільшенні ефективності та перетворення недоліків професійної діяльності на сильні сторони.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Положення про особливості стосунків між членами освітніх організацій розглядаються у працях Л. Карамушки [1], Л. Орбан-Лембрик [2], М. Рібакової [3], В. Семиченко [4], І. Сингаївська [5] у своїх працях аналізувала особистісні особливості викладачів ВНЗ; Л. Березовська [6] вивчала засоби профілактики конфліктів у вищому навчальному закладі;

О. Філь [7] використовувала SWOT-аналіз для виявлення конкурентоздатності середовища організації на міжнародному рівні.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Науковці до цього часу не приділяли значної уваги аналізу сильних та слабких сторін, можливостей та загроз викладацької діяльності у вищих навчальних закладах. Тому автор статті звернула особливу увагу на вивчення цієї проблеми за допомогою SWOT-аналізу.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження психологічних особливостей організаційного середовища вищого навчального закладу.

Виклад основного матеріалу дослідження

Дослідження проводилося серед 60 викладачів гуманітарних дисциплін державних та приватних вищих навчальних

закладів України. Досліджено сильні, слабкі сторони, загрози та можливості, які визначають викладачі у організаційному середовищі вищих навчальних закладів, де вони працюють. Для проведення дослідження використано розроблений автором опитувальник: «Психологічні проблеми організаційного середовища вищого навчального закладу», який складається з 13 питань. Перші три питання спрямовані на визначення ступеня задоволеності викладачів стосунками зі своїми колегами, студентами та керівництвом. Відповіді на дані питання ідентифікуються за наступними шкалами: а) гарні стосунки; б) задовільні стосунки; в) погані стосунки. Четверте питання має на меті визначення рівня технічного забезпечення в університеті за шкалами: а) сучасне; б) застаріле та в) важко відповісти. П'яте питання спрямоване на вивчення того, чи задоволені викладачі системою оцінювання у ВНЗ за шкалами: а) так; б) ні; в) важко відповісти. Шосте питання визначає міру навантаження викладачів за шкалами: а) велике; б) помірне (звичайне); в) недостатнє. У сьомому питанні оцінюються умови праці за критеріями: а) гарні; б) задовільні; в) погані. Питання 8–10 виявляють тиск сімейних та робочих ролей на викладачів вищого навчального закладу. Так, питання 8 оцінює надмірність часу, який займає робота в житті викладачів. Дев'яте питання висвітлює міру втомленості викладачів після роботи за наступними показниками: а) часто; б) час від часу; в) ніколи. Десяте питання виявляє, чи впливає сімейне життя викладачів на роботу за шкалами: а) часто; б) час від часу; в) ніколи. Одинадцять питань спрямоване на аналіз можливостей організаційного середовища вищого навчального закладу, які надаються для ефективної роботи викладачів. Дванадцять питань висвітлює загрози в організаційному середовищі вищого навчального закладу, які блокують ефективність роботи викладачів. Останнє тринадцять питань спрямоване на виявлення психологічних умов ефективності профілактики конфліктів у педагогічному колективі вищого навчального закладу за наступними

шкалами: а) підвищення рівня знань про конфлікт, його особливості, види, негативні та позитивні наслідки тощо; б) створення сприятливих соціально-психологічних умов для взаємодії у колективі; в) створення сприятливих об'єктивних, організаційно-управлінських умов праці, г) власний варіант.

Для обробки та систематизації отриманих відповідей за вказаними вище питаннями застосовано *SWOT-аналіз* [7; 8; 9] організаційного середовища вищого навчального закладу. *SWOT* (аббревіатура складена з перших букв англійських слів (*Strengths* (сила), *Weaknesses* (слабкість), *Opportunities* (можливості), *Threats* (загрози)). Отримані «сильні сторони» є базою, перевагами, що мають зміцнюватися. Слабкі сторони варто поступово ліквідувати як неефективні напрямки діяльності вищого навчального закладу.

Опитування та бесіди з викладачами вищих навчальних закладів стосовно різних аспектів професійної діяльності в колективі освітньої організації дало нам достатньо матеріалу, щоб здійснити *SWOT-аналіз* організаційного середовища ВНЗ. Так, ***Strengths*** – *сильними сторонами організаційного середовища ВНЗ, у яких здійснюється трудова діяльність викладачів, було зазначено можливість отримати гарний досвід* (45,0% опитаних відповіли, що це вірно, 31,7% – абсолютно вірно). Викладачі, незважаючи на нелегку працю, отримують моральне задоволення від своєї роботи: 25,0% опитаних відповіли, що це можливо так, вірно – 31,7%, та абсолютно вірно – 16,7%. Сильною стороною роботи викладача також є гарне спілкування: для 31,7% це вірно, а для 38,3% опитаних це абсолютно вірно. Гарні стосунки зі студентами мають 66,7% респондентів. Також 40,0% викладачам подобається бальна система оцінювання в їхніх університетах, 31,7% опитаних було важко відповісти на це запитання.

Аналіз ***Weaknesses*** – *недоліків, слабких сторін організаційного середовища ВНЗ, у яких здійснюється трудова діяльність викладачів, а також чинників, які можуть провокувати виникнення конфлік-*

тів у педагогічному колективі, є наступні моменти: оплата та умови праці, технічне забезпечення, навантаження. Так, наприклад, на запитання «чи рівень зарплатні високий?», варіант «абсолютно не вірно» обрали 28,3% респондентів, «ні, це не так» – 26,7%, «скоріше ні» – 21,7%. Тобто загалом 76,7% викладачів не задоволені рівнем заробітної платні. При цьому 61,7% назвали умови праці задовільними, а 16,7% – поганими. Звернемо увагу на те, що 43,3% викладачів вважають, що технічне забезпечення в університетах, де вони працюють, застаріле. Це у 1,5 раза більше, порівнюючи з 28,3% респондентів, які відповіли, що технічне забезпечення є сучасним. Окрім цих зазначених слабких сторін, вважаємо, що потрібно окрему увагу звернути на відповіді, пов'язані зі стосунками між колегами-викладачами і керівництвом. Незважаючи на те, що викладачі зазначили, що робота, начебто надає їм можливості гарного спілкування, міра задоволеності професійними стосунками при цьому є невисокою. Про це свідчать дані, які вказують на те, що гарні стосунки з колегами мають лише 41,7% викладачів, задовільні – 45,0% викладачів, погані – 13,3% опитаних. Щодо гарних стосунків із керівництвом, то цей відсоток також не становить і половини (45,0%) опитаних, а задовільні стосунки – у 55,0%. Серед недоліків роботи викладачі назвали наступне: 56,7% респондентів зазначили, що «робота займає забагато часу, який вони могли б проводити з сім'єю». При цьому варто звернути увагу на те, що 46,7% викладачів часто, а 51,7% – час від часу після роботи приходять додому занадто втомленими, щоб займатися домашніми справами. Одружені викладачі відчувають на собі тиск сімейних ролей, що позначається на їхній роботі. Серед опитаних 23,3% вказали, що їхнє сімейне (особисте) життя часто впливає на виконання обов'язків на роботі. 46,7% відчувають цей вплив час від часу. Треба зазначити, що тільки 26,6% викладачів вважають свою професію престижною.

Можливості (***Opportunities***) організаційного середовища ВНЗ: розвиток нави-

чок, реалізація творчого потенціалу, перепідготовка викладачів, можливість реалізувати плани і можливість кар'єрного зростання. Відповідно до отриманих даних, найбільша у відсотковому відношенні за вибіркою в цілому можливість «реалізувати творчий потенціал» зазначена у відповідях 31,7% викладачів, які констатували, що це «вірно» та 33,3% опитаних, які відповіли «абсолютно вірно». Далі за кількістю відповідей, можливість «подалшого навчання» «відкрита» для 30,0% опитаних з відповіддю «вірно» та для 31,7% опитаних, що відповіли «абсолютно вірно». Дещо нижчий відсоток відповідей викладачів вказує на можливість організаційного середовища, яка забезпечує розвиток навичок (35,0% опитаних обрали «вірно», 26,7% – «абсолютно вірно»). Можливість кар'єрного зростання, за власною оцінкою, мають 36,7% викладачів (відповідей «вірно» 30,0%, «абсолютно вірно» 6,7%). Нарешті, реалізувати свої плани можуть 35% опитаних викладачів ВНЗ.

Викладачі, які брали участь у дослідженні, зазначали наступні загрози (*Threats*) організаційного середовища ВНЗ: конфлікти з колегами, нездорова конкуренція, втрата роботи, конфлікти з керівництвом. За результатами опитування, найбільш імовірними загрозами у педагогічному колективі є: конфлікти з колегами та керівництвом (51,7% опитаних обрали ці варіанти). 23,3% опитаних викладачів вказали свої варіанти «загроз», які можуть виникати в процесі викладання: невивплата заробітної плати, незначні набори абітурієнтів, об'єднання груп та потоків на лекції

та семінари (що ускладнює для викладача можливість підтримувати дисципліну, а для студентів – засвоєння матеріалу), нерівномірний розподіл навантаження, втрата вільного часу, збільшення вимог, рутинна, вигорання, недостатнє матеріальне забезпечення для здійснення наукової діяльності.

Висновки

Отже, дослідження виявило, окрім сильних сторін та можливостей для викладачів ВНЗ, багато загроз та недоліків викладацької діяльності. Результати дослідження можуть бути враховані керівниками освітніх організацій різних форм власності, рівнів акредитації з метою ідентифікації психологічних проблем організаційного середовища. На нашу думку, їх варто покласти в основу розробки політики ВНЗ щодо створення сприятливих об'єктивних організаційно-управлінських та суб'єктивних соціально-психологічних умов праці педагогів. Сучасне технічне забезпечення, гнучкий режим праці та відпочинку, застосування монетарних і немонетарних мотивуючих систем, створення сприятливого психологічного клімату, культури спілкування та поведінки, кадрова політика (сукупність положень, принципів, методів роботи з кадрами з метою створення колективу, який відповідає необхідним вимогам) – усі ці дії є ефективною основою для профілактики конфліктів у педагогічному колективі ВНЗ, впливають на запобігання плинності кадрів, підвищення мотивації персоналу та престижності професії викладача.

Література

1. Карамушка Л. М. Психологія управління : навч. посіб. / Л. М. Карамушка – К. : Міленіум, 2003. – 344 с.
2. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія управління : навч. посіб. / Л. Е. Орбан-Лембрик. – 2-ге вид., доповн. – К. : Академвидав, 2010. – 544 с.
3. Рыбакова М. М. Конфликт и взаимодействия в педагогическом процессе / М. М. Рыбакова. – М. : Просвещение, 1991. – 128 с.
4. Семиченко В. А. Психологія педагогічної діяльності : навч. посібник для студ. вищих пед. навч. закл. / В. А. Семиченко. – К. : Вища школа, 2004. – 336 с.
5. Сингаївська І. В. Аналіз особистісних особливостей викладача як чинника його професійної успішності / І. В. Сингаївська // Правничий вісник Університету «КРОК». – К.: Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». – Вип. 21. – 2015. – С. 150-157.

6. Березовська Л.І. Профілактика конфліктів у вищому навчальному закладі / Л.І. Березовська // Вісник Національного університету оборони України. – 2015. – Вип. 2 (45). – С. 34-40.

7. Філь О.А. Теоретична модель розвитку конкурентоздатності організацій та комплекс психологічних методик «Аналіз розвитку конкурентоздатності організацій» (АРКО) / О.А. Філь // Актуальні проблеми психології : зб. наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / [ред. кол. : С.Д. Максименко (гол. ред.) та ін.]. – К. : А.С.К., 2013. – Т. I : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія / за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. – 2013. – Вип. 37. – С. 105-111.

8. Череп А.В. SWOT-аналіз діяльності малого підприємництва у період економічної кризи / А.В. Череп, І.Ю. Нагаєць [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ekpr/2009_25/cherep.htm

9. Soroka I. SWOT analysis of the teaching process in higher educational institutions / I. Soroka // Modern Trends and Resources for Teachers of Foreign Languages Journal [Електронний ресурс] // American Councils Moldova – January, 2014, Volume 3 P. 40-41. – Режим доступу до журн.: <http://www.americancouncils.md/news/1010>. ISSN 1857-3193

УДК 159.923 + 159.94

Н.Л. Шеленкова
кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології,
Уманський державний педагогічний університет ім. Павла Тичини
Є.О. Балабушка
ад'юнкт науково-дослідного відділу,
Військовий інститут КНУ ім. Тараса Шевченка

Технологія подолання психічної ригідності у комбатантів

У статті обґрунтовується технологія роботи з учасниками бойових дій, що отримали травматичний досвід, з подолання їхньої психічної ригідності шляхом психокорекційних вправ, об'єднаних єдиним задумом і логікою розгортання у часі.

Ключові слова: технологія, учасники бойових дій, травматичний досвід, психічна ригідність, психокорекційні вправи.

Н.Л. Шеленкова
кандидат психологических наук, доцент кафедры психологии,
Уманский государственный педагогический университет им. Павла
Тычины
Е.А. Балабушка
адъюнкт научно-исследовательского отдела,
Военный институт КНУ им. Тараса Шевченко

Технология преодоления психической ригидности у комбатантов

В статье обосновывается технология работы с участниками боевых действий, получивших травматический опыт, направленной на преодоление их психической ригидности путем психокоррекционных упражнений, объединенных единым замыслом и логикой развертывания во времени.

Ключевые слова: технология, участники боевых действий, травматический опыт, психическая ригидность, психокоррекционные упражнения.

N. Shelenkova
PHD N.L., associate professor of psychology Department,
Uman state pedagogical University named by Pavlo Tychyna
J. Balabushka
adjunct research department of the Military Institute,
KNU named by Taras Shevchenko

The technology to overcome the combatant's mental rigidity

The article explains the technology of work with combatants who have received a traumatic experience to overcome their mental rigidity by psychocorrection exercises, united by a single concept and logic of deployment in time.

Key words: technology, combatants, traumatic experience, mental rigidity, psychological exercises.

Постановка проблеми

Зв'язок проблеми ригідності і психічних станів найбільш виразно видно під час аналізу стресових станів. У разі стресових станів мають місце фізіологічні і психологічні зміни. За наявності не надто сильного і тривалого стресу фізіологічні зміни можуть майже не проявлятися зовні або просто не піддатися реєстрації; тоді треба вдаватися до аналізу більш тонких і своєрідних змін поведінки. В.М. Крайнюк, О.В. Тімченко, І.І. Приходько вказують, що до них належать, у першу чергу, труднощі у здійсненні функцій, що вимагають свідомого контролю та пов'язані зі спрямованістю мислення на вирішення тієї чи іншої задачі [1-3]. При цьому спостерігаються труднощі у розподілі і переключенні уваги. У той же самий час навички, завчені та автоматизовані форми поведінки не лише не гальмуються, але можуть навіть проти волі людини замінювати собою свідомо спрямовані дії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Незважаючи на виключно багатоплановість теми дослідники сходяться на тому, що відмінною особливістю поведінки у ситуації напруженості є негнучкість поведінки [4-7]. Вона втрачає пластичність, властиву їй за нейтральних обставин. За інших рівних умов, у стані напруженості першою чергою страждають складні рухи, що не лише порушує діяльність, але може призвести до її зриву. При стресі поведінка значною мірою втрачає властивість пластичності і характеризується переважанням стереотипів. Відомо також, що за дуже високих ступенях цієї напруженості зазначене звуження діапазону дій (що реалізується у крайніх формах як збудження, так і гальмування) може досягати рівня патології.

Психологи різних напрямів зазначають, що причиною ригідності можуть бути напруги, пов'язані з тривогою, страхом, фрустрацією, шоком, катастрофічними ситуаціями і т.п. Тому окремі з них починають розглядати ригідність не як влас-

тивість особистості, а стан, тобто змішують акцент дослідження з ригідних реакцій на ситуації, що обумовлюють ці реакції, оскільки, за висловом Е. Wolpert, «цей синдром може бути викликаний у будь-якого індивіда» [8]. З цих же позицій ригідність розглядається і М.Д. Левітовим, який поряд із такими явищами, як стрес, тривога фрустрація тощо, відносить до категорії станів і ригідність, маючи на увазі ті випадки, коли під впливом особливих причин звичне, відоме так дбайливо і наполегливо охороняється, що до нового, до змін виявляється недоброзичливість [9].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Оскільки екстремальні ситуації і викликані ними психоемоційні напруження можуть бути різної тривалості, то і ригідність, вочевидь, може проявлятися у вигляді реакції, стану, а за певних умов формуватися як стійка властивість або риса особистості [10]. Вивчення літератури про значення психічної ригідності у розвитку посттравматичного стресового розладу не відповідає на наші запитання: яким чином психічна ригідність впливає на постстресову адаптацію. Саме тому необхідно враховувати вираженість психічної ригідності перед відправкою в зону стресу, а оцінка психічної ригідності має лише прогностичне значення.

Формулювання цілей статті

У статті обґрунтовується технологія роботи з учасниками бойових дій, що отримали травматичний досвід, з подолання їхньої психологічної ригідності шляхом презентації методики, яка містить психокорекційні вправи, об'єднані єдиним задумом і логікою розгортання у часі.

Виклад основного матеріалу дослідження

Процедура організації та оцінки результатів психокорекції. На першому етапі роботи було сформовано дві групи обстежуваних зі зниженою стійкістю до стресу та його джерел. Перша група – експериментальна, друга – контрольна. До кожної було включено по 15 осіб.

Далі результати у контрольній та експериментальній групах, отримані за методикою, порівнювалися між собою за допомогою t-критерію Стюдента для незалежних вибірок. Після цього в експериментальній групі реалізовувалися психокорекційні заходи, спрямовані на відновлення психологічної стійкості і розвиток стресостійкості. У контрольній групі ніяких дій щодо обстежуваних не здійснювалося.

По завершенні роботи обстежувані експериментальної і контрольної груп знову тестувалися за допомогою шкали стійкості до стресу, а отримані результати порівнювалися між собою. Крім цього, оцінювалися зрушення показників за шкалами у контрольній та експериментальній групах від першого до другого тестування. Зрушення оцінювалися за допомогою t-критерію Стюдента для залежних вибірок. Таким чином, для оцінки ефективності психокорекції використовувався план типу «тест – вплив – ретест» з експериментальною і контрольною групами.

Такий план містив наступні моменти.

Перше тестування в обох групах дає можливість переконатися у тому, що групи перебувають у рівних умовах перед тим, як до експериментальної групи буде застосовано певний вплив (у нашому випадку – психокорекція). Друге тестування показує, чи відбулося збільшення показників в експериментальній групі порівняно з контрольною групою після застосування до експериментальної групи зазначеного впливу.

Оцінка зрушень у контрольній та експериментальній групах показує, чи були зрушення обумовлені саме експериментальним впливом. Якщо у контрольній групі від першого до другого тестування зрушень показників не виявлено, а в експериментальній вони збільшилися, що це означає, що таке збільшення відбулося в результаті експериментального впливу. Таким чином, можна говорити про ефективність психокорекції, виходячи зі збільшення показників експериментальної групи від першого до другого тестування

і збільшення їх порівняно з контрольною групою.

Програма психокорекції щодо відновлення психологічної стійкості

Загальнометодологічними основами технології подолання психічної ригідності стали вихідні положення І.І. Геллера та Ю.В. Кузьменко, згідно з якими не будь-які потенційно стресогенні події викликають стрес, а лише ті з них, які суб'єктивно оцінюються як загрозові [11-12]. Програма психокорекції щодо подолання психічної ригідності будувалася у межах раціонально-емоційної поведінкової терапії [13-15]. Згідно із зазначеним підходом джерелом нездорових негативних емоцій та стресу є ірраціональні оцінки та погляди щодо себе, оточуючих людей та навколишнього світу. Тобто тут виокремлюються внутрішні (сама людина) і зовнішні (інші люди і навколишній світ у цілому) джерела стресу. Відповідно, для того, щоб позбутися нездорових негативних емоцій та стресу, необхідно скоригувати ірраціональні судження та погляди і змінити їх на раціональні. При цьому людина не може повністю позбутися будь-яких негативних емоцій та стресу, але вона може знизити їхню гостроту і стати більш стійкою і толерантною до джерел стресу у своєму житті.

Базові положення раціонально-емоційної поведінкової терапії, формат роботи та етапи психокорекції.

I. Базові положення раціонально-емоційної поведінкової терапії.

Основна формула раціонально-емоційної поведінкової терапії. А – активуюча подія, це деяка потенційно стресогенна ситуація взаємодії із самим собою, іншими людьми або навколишнім світом. ІН – ірраціональні наслідки, тобто нездорові негативні емоції та/або саморуйнівна поведінка з приводу А. Основними нездоровими негативними емоціями є: тривога; депресія; провина; сором; гнів; ревності.

ІІ – іраціональні погляди з приводу А. Основними з них є: догматичні вимоги: повинен, зобов'язаний, абсолютно необ-

хідно і т.п. (у цьому випадку людина пред'являє до себе, до оточуючих чи до світу в цілому не виправдано високі вимоги); драматизація або катастрофізація: це жажливо, страшно і т.п. (людина сприймає та оцінює події, які відбуваються з нею, як жахливі на всі 100 або більше відсотків); низька толерантність до фрустрації: я цього не переживу, я з цим не впораюся і т.п. (мається на увазі впевненість людини у тому, що вона не зможе бути щасливою, задоволеною, самодостатньою ні за яких умов, що подія, яка не повинна статися, усе-таки станеться); засудження себе, інших та світу в цілому: поганий, гірше, нікчемний і т.п. (тобто представлена схильність людини вважати себе та інших «негідними», якщо вони роблять те, чого робити не повинні, або їм не вдається зробити те, що вони зробити зобов'язані).

Д – дискусування з приводу ІІ. Оспорування, ослаблення ІІ і заміна їх на РІ (раціональні погляди). Основними з них є: недогматичні переваги замість догматичних: бажання, уподобання тощо; оцінка негативних сторін на противагу катастрофізації: це неприємно, невдало тощо; висока толерантність до фрустрації: я можу це витримати, я можу це пережити і т.п.; прийняття себе й інших замість засудження.

Е – новий ефект, що проявляється у формі нових здорових негативних емоцій і нової конструктивної поведінки. Основними здоровими негативними емоціями є: занепокоєння (замість тривоги); смуток (замість депресії); співчуття (замість провини); засмучення (замість сорому); роздратування (замість гніву); заклопотаність з приводу взаємин (замість ревнощів).

ІІ. Організація, формат і загальна тривалість роботи.

Заняття проводилися у груповій формі. За характером заняття організовувалися як дидактичні (навчальні). На початку кожного заняття ведучий навчав учасників групи різних технік діагностики, корекції та вирішення проблем, потім учасники тренувалися один з одним щодо застосування цих технік. Загальна трива-

лість роботи становила 10 занять. Заняття проводилися двічі на тиждень протягом 5 тижнів. Процес психокорекції будувався у відповідності з низкою послідовних етапів, кожен з яких мав певні цілі/техніки та тривалість.

ІІІ. Етапи психокорекції.

1. Введення учасників групи у раціонально-емоційну поведінкову терапію.

Цілі етапу: встановлення контакту, інформування учасників про процес консультування, первинна оцінка проблем учасників групи у формі діагностики зовнішніх і внутрішніх джерел стресу, які спричиняють негативний вплив на емоційний стан і поведінку учасників групи, навчання учасників групи основам раціонально-емоційної поведінкової терапії.

Техніки (варіанти): прочитати учасникам групи вступну лекцію щодо природи і процесу раціонально-емоційної поведінкової терапії; розробити вступні рольові процедури, в яких проглядався би процес раціонально-емоційної поведінкової терапії та продуктивна поведінка учасників групи; вдатися до вступних пояснень, використовуючи як приклад одну з проблем будь-кого з учасників групи і показуючи, як вона може бути опрацьована із застосуванням раціонально-емоційної поведінкової терапії.

Тривалість: 1 сеанс.

2. Аналіз проблем учасників групи.

Цілі етапу: визначити основні зовнішні та/або внутрішні джерела стресу у житті учасників (А); визначити основні емоційні та поведінкові проблеми учасників групи, пов'язані з виявленими джерелами стресу (С); визначити основні ірраціональні погляди учасників групи щодо джерел стресу (В).

Техніка: аналіз стресових ситуацій учасників у термінах А-В-С. Тривалість: 2 сеанси.

3. Робота над закріпленням раціональних та послабленням ірраціональних поглядів.

Цілі етапу: навчити учасників групи методів дискусії та оскарженню ірраціональних поглядів; навчити учасників групи іншим когнітивним, емоційним і

поведінковим технікам раціонально-емоційної поведінкової терапії.

Техніки: когнітивні, емоційні і поведінкові.

Основною метою когнітивних технік є послаблення ірраціональних суджень про себе і навколишній світ і заміна їх на раціональні погляди. Основною з когнітивних технік є дискусування з ірраціональними поглядами, їхнє спростування. Використовуються емпіричний, логічний і прагматичний аргументи для оскарження ірраціональних поглядів.

Емпіричний аргумент. Використовуються питання: «Чи є докази на користь моїх ірраціональних поглядів?», «Чи відповідають вони дійсності?», «Наскільки вони є правильними?» тощо. Логічний аргумент. Використовуються питання: «Чи є логічною моя точка зору?», «Чи вона з раціонального переконання?» і т.п. Прагматичний аргумент. Використовуються питання: «Чи корисна для мене у цій ситуації моя точка зору?», «Що вона мені дає?», «Вона допомагає чи заважає вирішенню моєї проблеми?» і т.п.

У процесі дискусії спростовуються ірраціональні, стресогенні думки і формуються нові, раціональні погляди і судження щодо себе та об'єктів і явищ навколишнього світу. Для тренування учасників групи у дискусуванні використовується матеріал, зібраний на попередньому етапі роботи.

Емоційні техніки: використання гумору, демонстрація ведучим прикладів раціональної філософії через саморозкриття, використання оповідань, афоризмів, девізів, байок, дотепів, прислів'їв тощо на додаток до когнітивних технік оскарження. «Атаки сорому» і прийняття виправданого ризику. Наприклад, учасники групи можуть свідомо йти на конфронтацію з об'єктами та явищами, що викликають у них стан стресу. Обговорювання знову сформульованих раціональних поглядів з силою та енергією. У цьому випадку учасники групи посилюють ефект нової когніції за допомогою сили та інтонації голосу, міміки і жестикуляції, домагаючись виникнення

почуття впевненості, самодостатності тощо.

Поведінкові техніки: рольові ігри, практика у зовнішньому середовищі, у тому числі техніка «залишайся там» (учасники групи спонукаються не уникати стресогенної ситуації, а, навпаки, залишатися у ній настільки довго, наскільки необхідно для того, щоб природним чином знизити дискомфорт), використання заохочень і покарань.

Тривалість: 5 сеансів.

Завершення.

Цілі етапу: підготувати учасників групи до того, що у майбутньому, використовуючи раціонально-емоційну поведінкову терапію, вони будуть здатні самостійно долати негативний вплив джерел стресу, оцінити результати роботи учасників групи над своїми проблемами, отримані ними знання і практичні вміння, розглянути ті потенційні проблеми, з якими учасники групи можуть зіткнутися у недалекому майбутньому, і допомогти їм спланувати стратегії вирішення цих проблем.

Техніки, які можуть використовуватися на завершальному етапі: запропонувати учасникам групи надати кому-небудь зі своїх знайомих практичну допомогу у вирішенні будь-яких його проблем, використовуючи раціонально-емоційну поведінкову терапію, ведення щоденників та вивчення найбільш ефективних технік.

Тривалість: 2 сеанси.

Результати психокорекції. На першому етапі психокорекції виявлялися основні джерела стресу в обстежуваних: власне «Я», або характеристики навколишнього світу в цілому. Після цього визначалися основні ірраціональні судження щодо цих перемінних і проводилися корекційні заходи, спрямовані на послаблення і зміни таких суджень на раціональні судження. Після цього оцінювалася ефективність проведеної роботи згідно з планом дослідження. Порівнювалися зрушення показників за шкалами у групах і відмінності показників за шкалами між групами. Результати порівняння подано у таблицях 1 і 2.

Таблиця 1. Показники за шкалами методики в експериментальній і контрольній групах до і після психокорекції

Значення	Шкали методики					
	Я сам		Світ навколо		Загальна	
	до	після	до	після	до	після
M1	42,13	50,47	37	49,93	79,13	100,4
σ 1	3,27	2,83	5,04	1,71	6,83	3,54
M2	41,47	41,53	36,73	37,27	78,2	78,8
σ 2	2,88	2,75	5,78	4,96	5,1	5,24
t	0,59	8,85	0,14	9,38	0,42	13,25
p	Не значущі	0,01	Не значущі	0,01	Не значущі	0,01

Примітки: M1 – середні значення за шкалами методики в експериментальній групі; σ 1 – стандартні відхилення за шкалами в експериментальній групі; M2 – середні значення за шкалами у контрольній групі; σ 2 – стандартні відхилення за шкалами у контрольній групі; t – значення t-критерію Стьюдента; p – рівень значущості відмінностей.

Таблиця 2. Оцінка зсувів значень за шкалами методики до повторного тестування у контрольній та експериментальній групах

Шкали методики	Експериментальна група		Контрольна група	
	t	p	t	p
Я сам	10,5	0,01	0,1	-
Світ навколо	9,6	0,01	1	-
Загальна	13,4	0,01	0,8	-

Примітки: t – значення t-критерію Стьюдента; p – рівень значущості зсуву.

Як видно з таблиць, на момент першого тестування результати за шкалами в обох групах перебували у діапазоні значень, нижчих за середні. На момент повторного тестування результати за шкалами у контрольній групі залишилися такими ж, а результати в експериментальній групі зросли. При цьому за результатами проведеної роботи психологічна стійкість до джерел стресу учасників експериментальної групи статистично значущо перевищила стійкість до стресу учасників контрольної групи. Також показники психічної ригідності експериментальної групи статистично зна-

чущо покращилися від першого до повторного тестування.

Висновки

Таким чином, у результаті проведеної роботи вдалося, по-перше, знизити рівень психічної ригідності в учасників експериментальної групи. По-друге, дослідження засвідчило чутливість розробленої методики до вивчення динаміки досліджуваних перемінних під впливом психокорекційних заходів. Своєю чергою, це дає можливість стверджувати, що методика придатна для використання у сфері психологічного консультування і психокорекції учасників бойових дій.

Література

1. Крайнюк В.М. Психологія стресостійкості особистості : монографія / В.М.Крайнюк. – К. : Ніка-Центр, 2007. – 432 с.
2. Тимченко А.В. Професійна стрес робітників ОВД України (концептуалізація, прогнозування, діагностика і корекція) : дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук / О.В. Тимченко. – Харків: НУВД, 2003. – 427 с.

3. Приходько І.І. Психологічна безпека персоналу екстремальних видів діяльності (на прикладі військовослужбовців внутрішніх військ МВС України) : дис. д-ра психол. наук / Ігор Іванович Приходько. – Національний університет цивільного захисту України, Харків, 2014. – 444 с.

4. Галажинский Э.В. Психическая ригидность как индивидуально-психологический фактор школьной дезадаптации : дисс. канд. психол. наук / Эдуард Владимирович Галажинский. Омский государственный педагогический университет. – Томск, 1999. – 171 с.

5. Залевский Г.В. Фиксированные формы поведения / Г.В. Залевский. – Иркутск, 1976. – 192 с.

6. Косова Е.Г. Психическая ригидность как фактор развития посттравматического стрессового расстройства у сотрудников оперативных подразделений, перенесших боевой стресс : автореф. дисс.... канд. психол. наук / Елена Германовна Косова. – Томск, 2005. – 236 с.

7. Шаріпова Д.С. Особливості психічної ригідності в системі емоційних переживань професійних спортсменів з кульової стрільби : дис. ... канд. психол. наук / Дарія Сергіївна Шаріпова / Національний університет цивільного захисту України. – Харків, 2015. – 236 с.

8. Wolpert J. Die Simultanagnosie / J.Wolpert // Zeitschrift für die gesamte Neurologie und Psychiatrie. – 1924. – Bd.93. – S. 397–415.

9. Левитов Н.Д. Психическое состояние агрессии / Н.Д. Левитов / Вопросы психологии. – М., 1972. – №6 – С. 168-172.

10. Сафін О.Д., Тептюк Ю.О. Феноменологічний аналіз наукових підходів до теоретичних моделей стресу та психологічні характеристики стресостійкості особистості / О.Д.Сафін, Ю.О. Тептюк / Правничий вісник Університету КРОК / Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». Гол. ред. Сідак В.С. – Вип. 20. – К., 2014. – С.191-197.

11. Геллер И.И. Переживания как категория общей психологии : дис. ...канд. психол. наук / Игорь Ильич Геллер. – Одесса, 1993. – 178 с.

12. Кузьменко Ю.В. Індивідуально-психологічні особливості людини як чинник адаптації в умовах потенційних та реальних загроз її життєдіяльності з боку небезпечних природних явищ / Ю.В. Кузьменко // Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: педагогічні та психологічні науки / голов. ред. В.В. Райко. – Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2014. – Вип. 1 (70). – С. 250-260.

13. Эллис А. Гуманистическая психотерапия: Рационально-эмоциональный подход / А.Эллис. – СПб.: Сова; М.: ЭКСМО Пресс, 2002. – 272 с.

14. Эллис А. Практика рационально-эмоциональной поведенческой терапии / А. Эллис, У. Драйден. – СПб.: Речь, 2002. – 352 с.

15. Эллис А. Не давите мне на психику. Искусство психологической самозащиты / А. Эллис, А. Ландж. – СПб.: Питер Пресс, 1997. – 178 с.

Сімейне оточення як домінантний фактор та базова детермінанта життєвої успішності особистості

У статті розглядається проблема осмислення детермінованості життєвої успішності особистості. Дана проблема розглядається крізь реєстри психоаналізу.

Ключові слова: життєва успішність, детермінанти, бажання, психоаналіз.

Н.Г. Бойченко
преподаватель кафедры психологии,
Университет экономики и права «КРОК»

Семейное окружение как доминантный фактор и базовая детерминанта жизненной успешности личности

В статье рассматривается проблема осмысления детерминированности жизненной успешности личности. Данная проблема рассматривается сквозь регистры психоанализа.

Ключевые слова: жизненная успешность, детерминанты, желание, психоанализ.

N. Boychenko
Lecturer of Psychology Department,
“KROK” University

Family environment as dominant factors and determinants basic living person success

Socio-cultural factors as the main determinants of life successful person. The problem of understanding the vital determinism success of the person. This problem is seen through the registers of psychoanalysis.

Key words: life success, determinants, desire, psychoanalysis.

Постановка проблеми

Однією з найважливіших життєвих цінностей особистості, що визначає кордон життєвих прагнень і перспектив, є досягнення успіху. Орієнтація особистості на досягнення успіху вважається багатьма вченими неодмінною умовою розвитку як окремої особистості, так і суспільства в цілому. Епоха, в якій всі ми живемо, не-

ймовірно стимулює розвиток прагнень до соціального та життєвого успіху.

Ми маємо необхідність насамперед визначитися з тим, що ж таке життєвий успіх? Безумовно, відповідь на це запитання загрожувє бути завжди суб'єктивною. Досягнення? Емоційний комфорт? Можливість бути собою і сміливо реалізовувати свій талант? Причетність до виконання якоїсь великої і значущої місії?

Життєвий досвід показує, що за часткової реалізації подібних елементів у житті людини вона може відчувати себе неймовірно успішною. І навпаки: людина, чие життя має безліч різних місць для самореалізації, сприймає своє життя як суєту і все частіше ставить собі запитання, що ставив собі Чингісхан, за версією Пелевіна: «Дивлячись на кінські морди і обличчя людей, на безмежний живий потік, піднятий моєю волею, що мчить в нікуди по багрянному західному степу, я часто думаю: де я в цьому потоці?» [15]. У цій статті я буду спиратися на визначення «успіху», яке дав американський автор у галузі нової думки, одного з великих письменників про успіх Наполеона Хілла: «Відправна точка будь-якого успіху – це бажання».

У нашій країні, в змінній соціально-економічній ситуації питання успішності звучить особливо значущо, зазнаючи вагомий переоцінки. І, на мій погляд, соціальні та економічні критерії життєвої успішності багато в чому втрачають свою значущість в порівнянні з психологічним фундаментом. Ситуація невизначеності в суспільстві породжує необхідність мобілізації внутрішніх особистісних ресурсів, з орієнтацією на власні бажання, з розумінням власної компетентності, свого «місця» в сьогоденні і майбутньому.

У зв'язку з цим важливим завданням психологічної науки і практики є, з одного боку, дослідження й осмислення феномена успішності, особистісної автентичності та авторства життя, а з іншого – створення доступної системи психологічної практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Перш за все, підкреслимо, що «успішність» як психологічний термін не є ключовим поняттям в більшості визнаних науково-психологічних підходів. Крім того, більшість спеціалізованих психологічних словників не містять термінів «успіх» і «успішність», тим самим виключаючи дані поняття з переліку істотних психологічних характеристик.

Але успішність не є «винаходом» су-

часності. Прагнення до успіху було властиво людині в усі часи, в усі епохи.

У працях філософів життєвий успіх розглядається в зв'язку з уявленням про сенс життя (Бекон Ф., Декарт Р., Кант І., Ніцше Ф., Руссо Ж.-Ж. та ін.)

Культурно-антропологічний підхід сфокусований на соціокультурній обумовленості досягнення успіху, формуванні культурних зразків і ідеалів (Бенедикт Р., Шнейдер Д., Боаса Ф. та ін.).

У межах соціологічного підходу розглядається сутність, структура успіху, проблеми самоствердження особистості, фактори формування життєвого успіху (Вебер М., Мід Дж. та ін.).

Н.В. Лейфрід виділяє два основних напрями розгляду успішності в зарубіжній психології:

1. Як перший, досягнення успіху розглядається з точки зору таких понять, як самореалізація і самоактуалізація (К.Г. Юнг, А. Адлер, А. Бандура, А. Маслоу, К. Роджерс).

2. Другий напрям зосереджено на психологічній сутності успіху – мотивації досягнення, рівні домагань, впливові цих психологічних характеристик на досягнення особистістю успіху (К. Левін, Т. Дембо, Р. Сіре, Ф. Хоппе, М. Юкнат, Дж. Аткинсон, Д. Мак Келланд, Х. Хекхаузен та ін.).

Зауважимо, що існує принципова відмінність між поглядами на природу переживання успіху представників даних напрямів. Представники напряму «самоактуалізації» підкреслюють активну можливість людської психіки, становлення і розвиток людини в часі, рух і здатність до творчої зміни запрограмованих умов життя і, відповідно, можливість «створення» ситуацій переживання успіху самою людиною.

Представниками ж другого напряму в якості ключового предмета дослідження переважно виділяються особистісні риси як детермінанти (антидетермінанти) успішності, без урахування динаміки, полідетермінованості і комплексності реакцій людини, або проводиться фокусування на зовнішніх по відношенню до

особистості людини факторах (складність завдань, вплив тих чи інших зовнішніх факторів на успіх / невдачі в діяльності).

Треба зазначити, що найбільшою мірою категорія успішності розглядається переважно в популярній літературі (Кові С., Трейсі Б., Лусіану Дж., МакГро Ф., Паттакос А., Поррас Дж., Шапіро С. та ін.) В чималій кількості джерел відбувається ототожнення понять благополуччя, щастя, успіх, досягнення (Трейсі Б., Лусіану Дж.).

Якщо розглядати нароби вітчизняної наукової психології, то слід зауважити, що:

- 30-40-ті роки ХХ століття характеризувалися збільшенням інтересу до вивчення свідомості;
- 60-70-ті – до діяльності;
- 70-80-ті – до дослідження особистості в цілому.

Активне вивчення успіху й успішності стартувало лише в 90-х рр. минулого століття і продовжилося у 2000-х роках.

Справді, ідеологічна установка на створення « нової людини », « людини майбутнього » в психології радянського періоду обмальовувала цілком визначений контур цієї психологічно « успішної » і соціально-схваленої людини, не сприяючи вивченню індивідуальних особливостей, устремлень та смислів. Образ нового суспільства і нової людини підштовхував вивчати механізми і способи наближення більшості людей до цього психологічного портрету, але не особистісних детермінант і суб'єктивних критеріїв успішності.

1990-ті рр. і початок 2000-х рр. характеризуються хвилею інтересу до вивчення суб'єкта та суб'єктності (в основі – категорія суб'єкта у філософсько-психологічній концепції С.І. Рубінштейна). У 2000-х роках тема безпосередньо особистісної успішності починає привертати увагу наукових дослідників (Кордубан І.І., Лазаренко Л.А., Нефедова Н.І. та ін.).

Отже, з одного боку, успішність має глибоко особисті підстави, а з іншого – серйозну соціальну детермінацію [21].

У даній роботі при розгляді питання детермінованості успіху особистості ми будемо в основному спиратися на авторів психоаналітичних концепцій (Фрейд З.,

Лакан Ж., Балінт М., Боулбі Дж. та ін.), що надасть можливість проаналізувати успішність, у тому числі як результат впливу дитячо-батьківських відносин.

Взаємозв'язок індивідуально-психічних, міжособистісних і соціокультурних процесів давно вже не піддається сумніву. З появою систематизованих концепцій об'єкта, що беруть початок у працях Мікаела Балінта та Шандора Ференці, психоаналіз вийшов за межі фрейдівської інтрапсихічної моделі [22]. Також в останні десятиліття багато авторів почали говорити про необхідність дослідження особистості у ще більш широкому контексті – контексті культурного середовища. Р. Шпіц, посилаючись на роботи антропологів Маргарет Мід, Рут Бенедикт і ін., згадував про тісний зв'язок дитячо-материнських комунікацій в конкретній культурі з формами культурних інститутів даного суспільства, наголошуючи на важливості вивчення такого зв'язку для розуміння особистісного розвитку [24]. Також, відповідно до огляду П. Куттера, німецькі психоаналітики – Альфред Лоренцер, Клаус Хорн, Олександр Мітчерліх – сприяли «соціологізуванню» теорії відносин згідно з твердженням про суспільну детермінованість суб'єкта.

Ми плануємо розглянути дану проблематику саме з цього ракурсу і, зокрема, так сформулювати питання: яку роль відіграє сімейне оточення у формуванні успішної особистості?

Формулювання цілей статті – поглиблення уявлень про особливості та детермінанти, що обумовлюють зміст образу успішної людини. Сформованість таких уявлень перш за все необхідна для розширення можливостей практик психологічної допомоги.

Виклад основного матеріалу

Представниками різних напрямів психології визначальною детермінантою формування, розвитку і становлення особистості визнається саме сімейне оточення, що являє собою головний домінуючий фактор. Насамперед, саме трансляція ціннісних установок від значущих членів

сім'ї, батьківські послання і сценарії, сімейні очікування і заборони, особливості спілкування, кордони, правила та підвалини сім'ї – є тим самим тонким механізмом передачі ціннісного психологічного змісту з покоління в покоління (Н. Абрахам, І. Бурмені-Надь, В. де Гольджак, С. Минухин, В. Сатир, М. Терек, А. Шутценбергер).

Можна виділити два рівня такої детермінації:

- очікування батьків (осіб, що заміщують батьків);
- суб'єктивне сприйняття дитиною сім'ї і себе в сім'ї;

І, в даному контексті, ми розглядаємо успіх людини в житті, в тому числі і як заслугу сім'ї. Треба зазначити, що, використовуючи термін «успіх», передусім маю на увазі реалізацію дитиною власних бажань як основу успішності. Тих бажань, що народжуються ще в дитинстві і стають «маяком» і драйвом для неї протягом усього життя.

Мати має безмежний і глибокий вплив на психіку своєї дитини в будь-якому віці. Перш за все мати виконує або відкидає бажання дитини і завдяки цій ролі стає не тільки першим об'єктом любові, але також і першим законодавцем для дитини. У перші роки життя дитина активно займається тим, що «вбирає», наче губка, в себе свою маму. Її мову, культуру, манери та її бажання. У періоди максимальної вразливості дитини для неї окреслюється очевидність розуміння того, що задовольнити матір – значить вижити. Діти швидко навчаються «тішити» матір, орієнтуючись на її свідомі і несвідомі бажання. На довгі роки стратегія взаємодії з Іншим виглядає як автоматичне «тягання мамі п'ятірок», щоб заслужити прихильність. Якщо і мати сповнена бажаннями щодо своєї дитини, то це може забезпечити труднощі у створенні простору для виникнення у дитини власних бажань. Таким чином, вплив Бажань Матері на долю дитини буде сильним і малопередбачуваним.

Постать матері в лаканівському психоаналізі є тим Іншим, який спочатку вселяє в дитину почуття тривоги дезінтеграції – в силу «безконтрольності закону матері».

Поява чи зникнення матері, що заохочує і відтворює фруструючий вплив на дитину, виявляється безсистемним. Бажання дитини залежить від прихильності чи неприхильності матері, яка може виявитися як «хорошою», так і «поганою». За описом психоаналітика М. Кляйн, поле такої комунікації нагадує непередбачуваний, нескладний світ параноїдно-шизоїдної позиції (10). Цей простір потребує організуючих принципів. І цим принципом є Батьківська метафора.

Зазвичай, саме Батько стає між дитиною і матір'ю. Дитина «сприймає» бажання матері, як щось значуще і тому небезпечне чи навіть загрозливе. Загроза криється в тому, що сильні бажання матері можуть скасувати бажання самої дитини, роблячи її об'єктом насолоди родителки. Протистояння величезному материнському задоволенню «володіти» власною дитиною можуть дуже ускладнити для неї відокремлення від матері і «народження» як суб'єкта власного бажання.

Батько утримує дитину на деякій дистанції від матері, руйнуючи тим самим спроби дитини назавжди возз'єднатися з матір'ю, а також забороняючи матері певне задоволення власною дитиною. Або, якщо говорити простіше: він і стає тим, хто встановлює в сім'ї Закон. Саме він визначає як для матері, так і для дитини те, що дозволено, і те, що не дозволено.

Звісно, для того, щоб дитина не була відстороненою чи кинutoю, для того, щоб вона отримала міцну основу в житті, вона повинна бути об'єктом бажання матері і батька, об'єктом догляду, турботи і любові. Але водночасу певний момент свого життя у дитини виникає потреба самому ставати суб'єктом, вільніше жити, дихати і діяти. А для цього необхідно стати окремою та сепарованою людиною. І саме в цьому полягатиме важлива функція Батька: лімітувати, обмежити доступ матері до дитини. «Ти не повинна поглинути те, що привела у світ», – такий закон батька для матері.

Жак Лакан позначає позицію батьківства, де Ім'я Батька стоїть над Бажанням Матері і, вочевидь, це відкриває мож-

ливості для додання сенсу Бажанням суб'єкта.

Поряд із цією важливою функцією Батька, який каже «ні», потрібен і інший Батько, який провіщає «так». І це вже друга важлива функція Батька, його інше ім'я. Це буде вже не заборона, а підтримка бажання дитини. Ця функція є надзвичайно важливою в підлітковому періоді для того, щоб перебувати на стороні підтримки хоча б невеликої наसолоди існування, володіння хоч якимось задоволенням від життя.

І, нарешті, третя функція Батька – підтримати почуття життя, відчуття життя. Це дуже важлива функція – стежити за тим, чи є задоволення від життя, і в чому воно полягає.

Але то лише теорія. У реальності суспільство, в якому ми живемо, рясніє психологічно кастрованими чоловіками. Сучасний інститут сім'ї переживає складну кризу: збільшення цивільних і одностатевих шлюбів, прагнення подружжя будувати «рівноправність» в родині, збільшення нуклеарних сімей (рух «чайлдфрі»), збільшення кількості дітей, що народжені поза шлюбом і т. ін. Сучасна культура прощається з темою патріархальності, і наше колективне несвідоме давно погодилося з роллю матері, яка ще й «батько». Домінуюча жінка-мати – це далеко не рідкість у нашому суспільстві. Така жінка контролює все в родині, чим викликає неабияку нервозність у дітей. Часто захиститися від такої матері дитина може за допомогою, наприклад, бодай затяжної апатії. Мати контролює активність і продуктивність всіх членів сім'ї. Коли така дитина виростає, її Я слабке, вона не може проявляти нормальну агресію для того, щоб відірватися від батьків та рухатися вперед, захищаючись та самостверджуючись.

Яка ж наразі сучасна роль батька в такій сім'ї? Найчастіше ми бачимо ситуації, в яких чоловік або бунтує і відвойовує своє місце батька і глави сім'ї, або погоджується на другорядні ролі, або йде з сім'ї. Мій досвід практичної роботи змушує мене констатувати, що таке поняття як «чоловік-глава сім'ї» зустрічається в клінічній практиці все рідше і рідше.

До чого призводять такі зміни в суспільстві? Вочевидь, ми бачимо провисання закону в сім'ї як такого і, як наслідок, багато розгублених несміливих дітей, які далекі від розуміння того, як формувати власну успішність і самореалізованість. Так, нібито ми маємо прямий зв'язок: немає заборони в сім'ї – немає бажання дитини, і успіх стає недосяжним. Але з огляду на те, що сучасне суспільство поклоняється культу успіху, цю успішність потрібно «добути» будь-що або зімітувати. Чи не цим пояснюється невичерпний попит на «супер ефективні» багатолітні курси та тренінги під загальною назвою: «Тренінг: як стати успішним і щасливим»?

Одним із основних факторів розвитку гармонійної, успішної особистості є сформована прив'язаність до значущої особи. Можемо з упевненістю стверджувати, що порушення такої прихильності безпосередньо впливатиме на соціальний розвиток особистості і в цілому на можливість успішної самореалізації.

До цього моменту я описувала «занадто люблячу матір», що може створювати своїм прагненням захистити чи задовольнити дитину певні загрози для самоідентифікації дитини та диференціації її бажань. Але є й інша загроза – загроза т.зв. «відкидання» дитини, ігнорування матір'ю її потреб і неможливість витримувати поруч із собою дитину, яка бажає чогось іншого, ніж її мати.

Угорський психоаналітик Шандор Ференці вказував на потенційно травматичний характер провалу дорослих в розумінні смислів психологічного світу дитини, попереджаючи про ризик, пов'язаний з недостатньою чутливістю з боку первинних об'єктів дитини. Дж. Боулбі також зосередив увагу на міжособистісних, а не внутрішньопсихічних факторах в психогенезі. Фундаментальним переконанням обох теорій є положення, що соціальне сприйняття і соціальний досвід спотворюються свідомими і несвідомими очікуваннями. Він став основоположником психології прихильності як повноцінного напрямку психології. Видатний психолог вважав, що процес становлення поведінки

прихильності у дитини досить тривалий і проходить чотири стадії (4). На четвертій стадії свого розвитку (до 3-х років) дитина починає відчувати і розуміти мотиви своєї матері, внаслідок чого закладається основа для розвитку більш складних відносин між матір'ю і дитиною – партнерство.

Канадський психолог, фахівець з психології розвитку Мері Ейнсворт, виділила три основні типи прихильності: надійна (безпека) прихильність і дві тривожних – уникання і амбівалентність (дитина, яка протестує) прихильності (1).

Причиною уникання прихильності може бути емоційна відторгнутість і дещо жорстока турбота з боку близької людини. В результаті формується особистісний тип так званої «слухняної дитини» – конформна, поступлива, тиха (2). Чотири види прихильності породжують варіанти подібної слухняної поведінки:

- соціально-поступливий,
- ізольований тип,
- нав'язлива дбайливість,
- нав'язлива слухняність,
- примусово-слухняний тип.

У цьому випадку формування особистості дитини відбувається в прагненні попередити і вгадати всі бажання і виконати всі доручення дорослого. Значущий дорослий стає тим, кого потрібно радувати, оберігати і навіть задовольняти. При цьому запитання «а чого хотів би ти?» – ставить дитину в глухий кут. Вона розгублена і повторює: «я хотів би добре скласти іспити... вчасно прибирати в кімнаті... щоб мама ніколи не сердилася» і т.п. Ставлю запитання: «А навіщо особисто тобі хороші оцінки в школі?» І тим остаточно ставлю дитину в найглухіший кут. У неї немає відповіді, як і немає власної концепції свого розвитку. Її життя не присвоєне самій собі і належить цьому Значущому Іншому. Дорослішаючи, така дитина освоюватиме нові та більш складні методи задовольнити того Значущого Іншого, потім іншого Іншого. Але чи буде вона сама вважати себе успішною людиною? Навряд.

Складно переоцінити значення поста-ті Значимого Іншого для формування осо-

бистості дитини. Потреба в Іншому, як сенс захисту і задоволення. І в разі, якщо батьки не готові задовольняти бажання дитини або готові, але на певних умовах («будеш добре вчитися, тоді дам», або «почнеш нормально розмовляти – поговоримо і про твоє питання»), то велика ймовірність, що дитина, відчуваючи не-ймовірну напругу, намагаючись «купити» батьківське прийняття і прихильність до себе, починає «виконувати» бажання Значимого Іншого.

Це дуже відрізняється від ситуації, яку ми можемо спостерігати при наявності між батьками і дитиною надійної прихильності. В такому разі дитина, виростаючи, починає відчувати себе цінною і вартою турботи. Сім'я, де батьки як авторитет, влада і приваблива особистість, всіляко сприяє тому, щоб дитина відчувала себе також значущою. Не за фактом народження, а в силу своїх талантів та здатності до спільної діяльності, з хорошим рівнем кооперації, високим ступенем автономії й емоційної диференціації. Надійна прихильність, заснована на почутті безпеки, з віком знаходить вияв у дедалі ширшому спектрі форм поведінки, а згодом дасть можливість себе реалізувати.

І передусім наголосимо на впливі бажань одного суб'єкта взаємодії на формування бажань іншого – коли дитина замість формування і реалізації власних бажань стає виконавцем якоїсь батьківської програми. При цьому однією з головних втрат стає втрата відчуття власної цінності.

Потім може виникнути, з великою імовірністю, життєва пасивність. Молода людина припиняє пробувати щось нове або навпаки: починає гарячково перескакувати з одного заняття на інше, змінюючи роботу, хобі, обриваючи та відновлюючи стосунки з оточуючими, кожного разу зробивши «схлопування», обесцінювання всього досягнутого, починає нове «коло» метушливої активності з єдиною надією «знайти себе». Точніше, своє бажання. У наш час з'явився такий феномен, як «дауншифтинг», який визначається як стратегія відмови від прагнення до зовнішнього життєвого успіху. Часто подібну страте-

гію називають «альтернативною моделлю успіху».

Ще одним альтернативним способом стати успішним стає успіх у віртуальному світі. Це новий простір самоактуалізації. Цілком реальне середовище прояву активності суб'єкта. Це дивний простір, де будь-які нічим не виразні люди дуже легко здобувають славу, де величезне усамітнення дуже схоже на взаємодію, а самоізоляція і відлюдництво – на соціальний успіх.

Варто зазначити, що це – як у випадку виконання батьківською фігурою ролі «який дає» дитині багато настанов на успіх, так і у випадку з роллю батька, який не вірить у дитину та відкидає усі прагнення дитини як незначущі – може створити труднощі з виходом дитини зі стану «маленької».

Сучасний світ наповнений «дорослими дітьми», і з кожним роком їх стає дедалі більше. Класичне визначення інфантилізму звучить наступним чином: «збереження в поведінці і психіці дорослого рис, характерних для дитини». Інфантилізм називають бичем сучасності і пов'язують із помилками виховання.

Таким чином, поглинання з любов'ю чи відторгнення своєї дитини як особливі типи інтеракційних травм, отриманих на різних стадіях психологічного розвитку, можуть призводити до очевидних тривог, що виявляються в житті такої людини як страх успіху. Люди зі страхом успіху виявляють негативну реакцію, коли вони розуміють, що сприяли досягненню своїх цілей. Їхні досягнення замість поліпшення самооцінки викликають тривогу та депресію.

Дж. Мастерсон у дослідженні прикордонної патології зауважив, що індивідууми, які переживали постійне відкидання, не розвивають цілісний образ матері з позитивними і негативними рисами. Замість цього образ розщеплюється на два: «хто нехтує» – аспект і «винагороджує» – аспект. Відповідно, Я такого індивіду-

ума розділяється на успішне і на слабке. З одного боку, коли людина відчуває себе слабкою, розщеплений материнський образ проявляє свій нагороджувальний аспект та змушує її відчувати любов і почуття безпеки. З іншого боку, відчуття власної сили викликає образ матері, що відкидає. Тоді індивідуум відчуває себе покинутим, депресивним та тим, хто боїться смерті. Таким чином, для такої людини будь-яка успішна активність веде до страху втрати і знищення. Від цих болісних відчуттів захищає уникання успішного завершення справ.

Висновки та перспективи подальших досліджень

Проведений теоретичний аналіз проблеми соціально-культурних причин детермінованості успішності дозволяє зробити декілька висновків:

- Поряд із глибокими особистісними підставами успішність має також серйозну соціальну детермінацію, де одна з провідних ролей належить сім'ї;

- Розуміння людей, що формують свій запит в психотерапію як «неможливість бути успішним», має ґрунтуватися на розумінні важливості «хвороб соціуму» в тому числі;

- Ослаблення позиції Без Батька, труднощі з втіленням його авторитету, тяжкі наслідки для особистості дитини, формування її життєвої успішності і для суспільства в цілому.

У зв'язку з цим проведення наукових досліджень, спрямованих на всебічне вивчення феномена «життєвої успішності», а також застосування отриманих результатів у практичній (консультаційній, тренінговій, викладацькій) роботі має велике значення в зміцненні психічного здоров'я сучасних людей, формуванні розуміння можливості успішного життєвого шляху, усвідомленні справжніх смислів і орієнтації на особистісні ресурси в їх реалізації.

Література

1. Байон У. Нападение на связи // Антология современного психоанализа. Т.1 / Под ред. А.В. Рассохина. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2002. – С. 261-272.

2. Балинт М. Базисный дефект: Терапевтические аспекты регрессии – М.: «Когито-Центр», 2002. – 199 с.
3. Боулби Дж. Привязанность / Пер. з англ. / Общ. ред. и вступ. статья Г.В. Бурменской. – М.: Гардарики, 2003. – 480 с.
4. Боулби Дж. Создание и разрушение эмоциональных связей. – М.: Академический проект, 2004. – 354 с.
5. Витакер К., Бамберри В. Танцы с семьей. Семейная терапия: символический подход, основанный на личностном опыте. – М.: Независимая фирма «Класс», 1977. – 123 с.
6. Винникотт Д. Маленькие дети и их матери / Пер. с англ. Н.М. Падалко. – М.: Независимая фирма «Класс», 1998. – 80 с.
7. Дружинин В.Н. Психология семьи: 3-е изд. – СПб: Питер, 2006. – 176 с.
8. Кляйн М. Зависть и благодарность. Исследование бессознательных источников. – СПб.: Б.С.К., 1997. – 96 с.
9. Кляйн М., Айзекс С., Райверс Дж., Хайманн П. Развитие в психоанализе. – М.: Академический Проект, 2001. – 512 с.
10. Крайг Г., Бокум Д. Психология развития. – 9-е изд. – СПб.: Питер, 2005. – 940 с.
11. Лакан Ж. Четыре основные понятия психоанализа. Семинар: Книга XI (1964). – М.: «Гнозис», 2004. – 304 с.
12. Лакан Ж. Изнанка психоанализа. Семинар: Книга 17 (1969-1970). – М.: «Гнозис», «Логос», 2008. – 272 с.
13. Пелевин В.О. Чапаев и Пустота. – М.: Эксмо, 2010. – 480 с.
14. Синягина Н.Ю. Психолого-педагогическая коррекция детско-родительских отношений. – М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2006. – 95 с.
15. Сатир В. Вы и ваша семья. Руководство по личностному росту. – М.: Апрель-Пресс, ЭКСМО-Пресс, 2001. – 320 с.
16. Сатир В. Как строить себя и свою семью. – М.: Педагогика-Пресс, 1992. – 192 с.
17. Сатир В. Психотерапия семьи. – СПб.: Речь, 2000. – 284 с.
18. Сингаївська І.В. Психологічні особливості узгодження особистісних і суспільних вимог до професійної успішності викладача/ І.В. Сингаївська // Проблеми сучасної психології. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. – Вип. 30. – 2015. – с. 574-588.
19. Справочник по психологии и психиатрии детского и подросткового возраста / Под общ. ред. С.Ю.Циркина.- СПб.: Питер, 2004. – 896 с.
20. Томе Х., Х. Кехеле. Современный психоанализ. Т. 1. Теория. – М.: Прогресс, 1996. – 576 с.
21. Ференци Ш. Смешение языков между взрослыми и ребенком (Языком нежности и страсти); Международный психоаналитический журнал – 1949. – С. 225-230. Перевод Т.Н. Пушкарёвой
22. Шпиц Р., Годфри Коблинер В. Первый год жизни. – М.: ГЕРРУС, 2000. – 384 с.
23. Selma Fraiberg, Whith Edna Adelson and Vivian Shapiro "Ghosts in the Nursery: A Psychoanalytic Approach to the Problems of Impaired Infant-Mother Relationships", Clinical Studies in Infant Mental Health, 1980.

Психологічні основи управлінської діяльності керівника загальноосвітнього навчального закладу

У статті узагальнено науково-теоретичні знання про управлінську діяльність, досліджено психологічні основи управлінської діяльності та розкрито особливості професійної діяльності керівника загальноосвітнього навчального закладу, проаналізовано вимоги до його психологічних знань, умінь та особистісних якостей в умовах соціально-економічних змін.

Ключові слова: управлінська діяльність, модель управління, навчальний заклад, психологічна компетентність, функціональні обов'язки, мотиваційна сфера, організаційні зміни, ефективне керівництво.

И.В. Жебчук
аспирант,

Университет экономики и права «КРОК»

Психологические основы управленческой деятельности руководителя общеобразовательного учебного заведения

В статье обобщены научно-теоретические знания об управленческой деятельности, исследованы психологические основы управленческой деятельности и раскрыты особенности профессиональной деятельности руководителя общеобразовательного учебного заведения, проанализированы требования к его психологическим знаниям, умениям и личным качествам в условиях социально-экономических перемен.

Ключевые слова: управленческая деятельность, модель управления, учебное заведение, психологическая компетентность, функциональные обязанности, мотивационная сфера, организационные изменения, эффективное руководство.

I. Zhebchuk
post graduate student,
“KROK” University

Psychological bases of management in the work of the head of a secondary school

In this article we generalized theoretical scientific knowledge about management, investigated psychological bases of management and revealed the professional peculiarities of the head of a secondary school, demands to their psychological knowledge and competence and also personal qualities in the course of social-economic changes.

Key words: management, models of management, educational institution, psychological competence, functional duties, motivational sphere, organizational changes, effective management.

Постановка проблеми

У світлі економічних та соціальних реформ, які сьогодні відбуваються в Україні, починають формуватися нові підходи до управління всіма галузями господарства і соціально-культурної сфери, що вимагає застосування нових підходів і до процесу управління освітніми організаціями. Тому роль директора школи у сучасних соціально-економічних реаліях важко переоцінити, адже саме він створює імідж школи, формулює місію навчального закладу, визначає домінанти діяльності, а головне – комплектує команду працівників.

Вивчення практичної роботи управлінських кадрів закладів середньої освіти показує необхідність підвищення ефективності їхньої соціально-психологічної підготовки.

Аналіз відповідної наукової літератури

Питання управління загальноосвітніми навчальними закладами є предметом дослідження багатьох учених (Є.С. Березняка, О.І. Бондарчук, В.І. Бондаря, Ю.В. Васильєва, Г.І. Горської, Л.І. Даниленко, Г.В. Єльнікової, А.Л. Журавльова, М.Т. Захарова, Ю.В. Зотова, Л.М. Карамушки, Б.С. Кобзаря, Ю.А. Конаржевського, Л.Е. Орбан-Лембрик, А.В. Шуудика та ін.)

Питання психологічної компетентності сучасного керівника навчального закладу висвітлено в працях Л.М. Карамушки, О.І. Бондарчук, Н.Ю. Бутенко, І.В. Сингаївської, В.В. Шпалінського, В.Є. Штанової. Сутність освітнього менеджменту та зміст діяльності керівника освіти розкрито в дослідженнях Г.А. Дмитренка, Л.І. Каращук, Н.Л. Коломінського, Ю.А. Конаржевського, В.А. Коростелева.

Водночас, як засвідчує аналіз літературних джерел, питання психологічних особливостей роботи керівників загальноосвітніх навчальних закладів вивчено недостатньо, що зумовлює актуальність дослідження даної сфери.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Стаття присвячена розкриттю ролі

психологічних властивостей керівника загальноосвітнього навчального закладу у підвищенні ефективності його управлінської діяльності.

Завдання дослідження: узагальнити науково-теоретичні знання про управлінську діяльність; на основі теоретичного аналізу з'ясувати психологічний зміст особистості керівника загальноосвітнього навчального закладу та значення відображених у ньому якостей в управлінні школою.

Виклад основного матеріалу

Управління, в широкому розумінні цього терміна, це неперервний процес впливу на об'єкт управління (особистість, колектив, технологічний процес, підприємство, державу) для досягнення оптимальних результатів із найменшими затратами часу і ресурсів. Кожен фахівець в галузі управління повинен володіти теорією, практикою і мистецтвом управляти, вміти чітко визначати цілі своєї діяльності, а також необхідні для їх досягнення стратегію і тактику, приймати управлінські рішення і нести особисту відповідальність за них [4, с.19].

Управління є найстарішою сферою людської діяльності. Воно існує стільки, скільки люди живуть і працюють разом. Тільки завдяки скоординованим діям люди могли розвиватися і створювати матеріальні та соціальні цінності. До початку ХХ ст. управління не вважали самостійною галуззю наукового дослідження. Однак з появою книги Фрідріха Тейлора «Менеджмент» або «Управління фабрикою» (1911 р.) були виділені головні принципи управлінської діяльності.

Паралельно тейлоризму виникла і розвивалась бюрократична модель управління Макса Вебера, що мала значний вплив на американську концепцію управління у 30–40-х рр. ХХ ст. За словами відомого англійського вченого Дж. Льюїса, Вебер взагалі не вірив у демократичне управління і розглядав «волю людей» як чисту фікцію, психологічно нав'язану пропагандою чи харизматичним керівництвом. Управління повинно бути елітарним. Народ не здатний вирішувати проблеми. Якщо розвиток техніки і адміністративного управління

рухається в напрямі політичної демократії, то цією самою демократією треба керувати [7, с. 90].

У 20-х рр. XX ст. відомий французький інженер Анрі Файоль, управляючий велетенської добувної і металургійної компанії, запропонував послідовну систему принципів менеджменту. Його вважають основоположником менеджменту. В основі поняття «менеджмент» лежить англійське дієслово *to manage*, що в перекладі означає «управляти». Книга А. Файоля «Основи менеджменту», опублікована в 1920-х рр., стала класикою. Завдяки А. Файолю, управління стали вважати особливою діяльністю. Так виникла прикладна міждисциплінарна наука психологія управління [6, с. 8].

Мистецтво управління – здатність людини приймати нетривіальні рішення в умовах дефіциту інформації і часу. В його основі лежать методологія і принципи науки управління, котра своєю чергою є дисципліною періоду інтеграції наук і опирається на досягнення теорії автоматичного регулювання, теорії інформації, кібернетики, економіки і реагує на зміни основних концепцій політичного життя суспільства. Разом з тим мистецтво управління увібрало в себе світові досягнення психології, логіки, риторики, етики, філософії, права, а також методи впливу на особистість і соціум [4, с. 37].

Основою будь-якого виду професійної діяльності є професійна, етична, психологічна складові. Але аналіз різних видів професійної діяльності засвідчує, що значення, місце цих складових у них різне. Основою професіоналізму всіх видів діяльності є, безумовно, професійна складова – знання, уміння, навички у відповідній сфері професійної діяльності. Не зовсім визначеною та однозначною є роль етичної та психологічної складових – етичної та психологічної культури носія відповідної професії. В багатьох випадках дані аспекти професійної діяльності просто ігноруються, особливо в інженерно-технічній. Усе це засвідчує суто технократичний підхід до поняття професіоналізму, недостатню увагу ціннісним, особистісним, психологіч-

ним засадам професійної діяльності людини та її життєдіяльності в цілому [11, с. 9].

На практиці використання знань з психології і соціології здійснюється через соціально-психологічні методи управління. Ці методи ґрунтуються на використанні соціально-психологічних факторів і спрямовані на управління соціально-психологічними процесами і психічними властивостями людей для досягнення поставлених цілей [3, с. 123].

Управління організацією у наш динамічний час є складною роботою, яку не можливо виконати успішно, користуючись простими сухими заученими формулами. Керівник повинен поєднувати як розуміння загальних істин, так і значущості багатьох варіацій, завдяки яким ситуації відрізняються одна від одної [9, с. 22].

Менеджер виступає у ролі керівника, що формує стосунки в середині організації та за її межами, мотивує членів організації на досягнення цілей, координує їхні зусилля, виступає у якості з'єднуючої ланки перед вищим керівництвом, споживачами, постачальниками і, навпаки, представляє всіх перед членами колективу, яким керує. Він повинен іти попереду та вести за собою своїх підлеглих, користуватися їхньою довірою і повагою, тобто бути лідером [14, с. 19].

Одним із вагомих чинників забезпечення якісної освіти є ефективний процес управління школою, який теж сьогодні потребує кардинальних перетворень. У своїй діяльності керівник загальноосвітнього навчального закладу керується Конституцією України, Законами України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», Положенням про загальноосвітній навчальний заклад, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 27.08.2010 № 778, Статутом школи та іншими нормативно-правовими актами. У Законі України «Про освіту» та Національній доктрині розвитку освіти в Україні в XXI ст. визначено стратегічне завдання – забезпечити перехід від традиційної до державно-громадської форми управлінської діяльності.

На сучасному етапі розвитку освіти

керівники навчальних закладів мають опанувати позицію суб'єкта діяльності, бути активними учасниками реформування освіти. Процес організації науково-методичного супроводу щодо підвищення компетентності керівних і педагогічних кадрів свідчить про те, що в разі систематичної і цілеспрямовано роботи із застосуванням її різних форм і методів (на шкільному, районному, обласному рівнях) педагогічним працівникам вдається розвинути свій потенціал до такого рівня, коли він стає носієм передового педагогічного досвіду [13, с. 19].

Дослідниками визначено структуру професіоналізму керівників загальноосвітніх навчальних закладів, умови та чинники його розвитку [16]. Загальні вимоги до керівника сучасної школи розроблено С.М. Мартиненко, до змісту яких включено такі складові компетентності: стратегічна, соціальна, функціональна, управлінська, професійна [8, с. 8].

На думку Л.І. Даниленко, до професійних, інтелектуальних, особистісних характеристик, що передбачені кваліфікаційними вимогами, належать: набуття керівником знань про сучасні наукові підходи в управлінні, принципи, функції, форми та методи управління; розвиток умінь керівника вносити суттєві позитивні зміни в психологічний клімат колективу, в організаційну структуру закладу, до своїх функціональних обов'язків, до підлеглих [2, с. 43].

Важливою професійною складовою керівника школи є його психологічна компетентність. Це означає, що керівник має володіти необхідними психологічними знаннями, умінями і навичками. Різноманітність управлінських функцій вимагає від керівника перш за все саме психологічної компетентності, яка є важливою складовою управлінської компетентності [12, с. 323; 1, с. 22-34].

Керівник школи повинен бути практичним психологом, який розуміє, що вчителя не можливо змусити бути добросовісним, дисциплінованим і творчим педагогом. Він повинен хотіти цього сам. Керівнику важливо психологічно налаштувати його на це. Це все досягається через формування у

членів педагогічного колективу педагогічного напрямку, під яким розуміється інтерес до вчительської професії і схильність займатися нею. Це поняття включає чітке уявлення про мету педагогічної діяльності, мотиви, що до неї спонукають, емоційне ставлення до своєї професії (любов, задоволеність тощо). Для формування педагогічного напрямку керівнику школи дуже важливо уміти впливати на формування і розвиток мотиваційної сфери вчителя, створювати ситуацію успішності його роботи, а також такі стосунки в колективі, які сприяли б формуванню позитивної мотивації у діяльності педагога. Задоволеність професією призводить до того, що педагогічна діяльність стає необхідністю [5, с. 132].

Сучасний керівник повинен бути носієм організаційних змін. Це особистість, яка вміє виробляти нові підходи до вирішення проблем; фахівець, який пропонує нові цінності серед співробітників і готовий переборювати тривалі труднощі, оскільки процес знаходження нового найчастіше розтягується на тривалий час. Керівник повинен бути не тільки генератором нових ідей, але й уміти керувати процесом збагнення нового. Його мислення має бути творчим, що виражається в умінні відкидати традиційні, стандартні та знаходити нові, оригінальні рішення, в умінні мислити варіативно (передбачати кілька можливих варіантів вирішення проблеми) й вибирати оптимальне [15, с. 5].

Для ефективного керівництва колективом компетентній людині з розвинутими діловими якостями мають бути притаманні вольові риси, що дозволяють свідомо керувати власною поведінкою і діяльністю та пов'язані з подоланням внутрішніх і зовнішніх перешкод. Також важливе значення для менеджера має така особистісна характеристика, як упевненість у собі, що проявляється через наявність у людини чіткої мети та рішучих дій заради її досягнення [10, с. 32].

Висновки

Професійна управлінська компетентність керівника загальноосвітнього навчального закладу (ЗНЗ) є складним струк-

турним утворенням, тобто складною компетентністю, яка розпадається на більш дрібні. З урахуванням сучасних наукових надбань управлінська компетентність керівника ЗНЗ розуміється як інтегральна здібність зрілої особистості керівника будувати свій поступальний професійний розвиток з постійним ускладненням завдань і зростанням рівнів досягнень. Це найбільш повно мобілізує внутрішні ресурси керівника щодо їх оптимальної реалізації в конкретних умовах управлінської діяльності.

Важливою умовою особистісного розвитку керівників загальноосвітніх навчальних закладів є організація соціального «клімату», що передбачає застосування

соціально-психологічних механізмів як засобів інтеріоризації зовнішніх соціальних впливів і сприяє актуалізації потреби особистісного розвитку управлінців шляхом забезпечення їх активної взаємодії, спільної діяльності, використання активних соціально-психологічних форм і методів.

Ефективність управління сучасними освітніми організаціями значною мірою залежить не тільки від урахування їхніми керівниками психологічних особливостей індивідуальних об'єктів управління, а й уміння управлінського персоналу діагностувати психологічні характеристики групових об'єктів управління, зокрема враховувати особливості психологічного клімату колективу та прогнозувати його розвиток.

Література

1. Бондарчук О.І. Формування психологічної компетентності керівників освітніх організацій в умовах післядипломної педагогічної освіти: наук.-метод. посіб. / (О.І. Бондарчук, Л.М. Карамушка, О.В. Брюховецька та ін.; за наук. ред. О.І. Бондарчук). – К.: Наук. світ, 2012. – 190 с.
2. Даниленко Л.І. Модернізація змісту, форм та методів управлінської діяльності директора загальноосвітньої школи / Л.І. Даниленко. – К.: Логос, 1998. – 138 с.
3. Завадський Й.С. Менеджмент: Підручник для студ. екон. спец. вищ. навч. закл. / Й.С. Завадський. У 2 т. Т. 2. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2002. – 640 с.
4. Кнорринг В. И. Теория, практика и искусство управления. Учебник для вузов по специальности «Менеджмент» / В.И. Кнорринг. – 2-е изд., изм. и доп. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА – ИНФРА • М), 2001. – 528 с.
5. Конаржевский Ю.А. Менеджмент и внутришкольное управление / Ю.А. Конаржевский. – М.: Центр «Педагогический поиск», 2000. – 224 с.
6. Кулініч І.О. Психологія управління: підручник для вищої школи / І.О. Кулініч. – К.: Знання, 2011. – 415 с.
7. Льюис Д. Марксистская критика социологических концепций Макса Вебера : Пер. с англ. / Д. Льюис ; Ред. А.Г. Здравомыслов. М.: Прогресс, 1981. – 198 с.
8. Мартиненко С.М. Оновлення управлінських функцій керівника сучасного навчального закладу в умовах реформування національної системи освіти / С.М. Мартиненко // Управління школою. – 2003. – №7. – (19) березня. – С. 8-9.
9. Мескон М.Х. Основы менеджмента: Пер. с англ. / М.Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури – М.: Дело, 1992. – 702 с.
10. На допомогу менеджерів освіти. Ч. VIII. Сучасний керівник навчального закладу – менеджер освіти. – Тернопіль : Астон, 2003. – 344 с.
11. Прищак М.Д. Психологія управління в організації : навчальний посібник / М.Д. Прищак, О.Й. Лесько. – Вінниця, 2012. – 141 с.
12. Сингаївська І.В. Форми та методи вдосконалення психологічної компетентності керівників освітніх організацій / І.В. Сингаївська // Вісник післядипломної освіти : зб. наук. пр. / Ун-т менедж. освіти НАПН України, редкол. : О.Л. Ануфрієва [та ін.]. – К., 2005. – Вип. 5(18) / голов. ред. В.В. Олійник. – 2011. – С. 323-331.
13. Сорочан Т. Нові категорії педагогіки: науково-методичний супровід / Т. Сорочан // Шлях освіти, – 2002 – №3, 15-19 с.
14. Ходаківський Є.І. Психологія управління : підручник / Є.І. Ходаківський, Ю. В. Богоявленська, Т.П. Грабар – 3-тє вид., перероб. та доп. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 664 с.
15. Шпалінський В.В. Психологія управління : навчальний посібник для керівників навчальних закладів, практичних психологів, учителів та вихователів / В.В. Шпалінський, К.А. Помазан. – Х.: Веста – Ранок, 2002. – 128 с.
16. Шулдик А.В. Психологічні особливості розвитку професіоналізму керівників загальноосвітніх навчальних закладів: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.10 / А.В. Шулдик; Київ. нац. торг.-екон. ун-т. – Київ, 2014. – 20 с.

Методологічні підходи до організації дослідження психологічних детермінант адаптації безробітних у процесі перенавчання

У статті представлено результати аналізу методологічних підходів до організації досліджень психологічних детермінант адаптації безробітних. З'ясовано, що психодіагностичний інструментарій дослідження детермінант адаптації повинен включати методики оцінки ціннісних орієнтацій, особистісної мотивації, індивідуально-психологічних особливостей, моделей поведінки та емоційно-вольової сфери безробітних.

В основу формування психодіагностичного інструментарію дослідження психологічних детермінант адаптації безробітних у процесі перенавчання покладено наукові підходи, які дають можливість отримати емпіричні дані завдяки організаційним, експериментальним, інтерпретаційним процедурам і методам обробки даних.

Ключові слова: детермінанти, аналіз, адаптація, безробітні, психологічні дослідження, психодіагностичний інструментарій.

В.Г. Пасичная
аспірантка кафедри психології,
Університет економіки і права «КРОК»

Методологические подходы к организации исследования организационно-психологических детерминант адаптации безработных

В статье представлены результаты анализа методологических подходов к организации исследований психологических детерминант адаптации безработных. Выяснено, что психодиагностический инструментарий исследования детерминант адаптации должен включать методики оценки ценностных ориентаций, личностной мотивации, индивидуально-психологических особенностей, моделей поведения и эмоционально-волевой сферы безработных.

В основу формирования психодиагностического инструментария исследования психологических детерминант адаптации безработных в процессе переобучения положено научные подходы, которые позволяют получить эмпирические данные благодаря организационным, экспериментальным, интерпретационным процедурам и методам обработки данных.

Ключевые слова: детерминанты, анализ, адаптация, безработные, психологические исследования, психодиагностический инструментарий.

Methodological approaches to organization of research of organizational and psychological determinants of adaptation of the unemployed

The article presents the results of the analysis of methodological approaches to the organization of studies of the psychological determinants of adaptation of the unemployed. It was found that the psychodiagnostic toolkit of the study of the determinants of adaptation should include methods for assessing value orientations, personal motivation, individual psychological characteristics, behavior patterns and the emotional-volitional sphere of the unemployed.

The basis for the formation of psychodiagnostic toolkit for studying the psychological determinants of adaptation of the unemployed in the process of retraining is based on scientific approaches that make it possible to obtain empirical data through organizational, experimental, interpretative procedures and methods of data processing.

Key words: determinants, analysis, adaptation, unemployed, psychological research, psychodiagnostic toolkit.

Постановка проблеми

Розвиток сучасної української економіки вимагає оперативної та адекватної адаптації працівників до ринку праці, особливо у випадках втрати ними місця роботи і професійної перепідготовки.

Аналіз літератури показав, що феномен адаптації безробітних як соціально-психологічного явища характеризується складністю, багатозначністю, багатовимірністю, багатогранністю і виявився предметом вивчення організаційних психологів [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12].

Аналіз підходів до методів психодіагностики адаптації безробітних показав, що існують різноманітні підходи дослідження цього феномена, які не стільки суперечать, як доповнюють один одного.

Водночас, психологічні особливості і зокрема питання психологічного дослідження детермінант адаптації безробітних під час психологічного супроводу протягом професійного перенавчання опинилися поза увагою науковців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Останнім часом в роботах науковців

висвітлюється проблематика підходів щодо дослідження адаптації безробітних на ринку праці, більшою мірою у межах становлення організаційної психології, фундаторами якої в Україні є С. Максименко і Л. Карамушка. З'явилися їхні фундаментальні праці, праці співробітників лабораторії організаційної психології Інституту психології імені Г. Костюка та інших учених [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12].

У науковій психологічній літературі західних країн показано складність і багатозначність досліджень окремих аспектів психологічної адаптації безробітних. Більшість вчених виокремлюють певні напрями дослідження психологічних проблем безробітних, які мають переважно практичне спрямування і стосуються особливостей технологій найшвидшого працевлаштування, технологій професійного перенавчання, виокремлення особливих властивостей окремих категорій безробітних та їхньої мотиваційної сфери [13, с. 221-234]. Водночас окремі положення і закономірності, які встановлено західними організаційними психологами в умовах і реаліях розвитку нашої держави, не під-

тверджуються і потребують певного переосмислення та доповнення як у напрямі психодіагностики, так і застосуванні методів психокорекції.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

У структурі загальних проблем адаптації безробітних не розв'язана раніше частина, що стосується обґрунтування психодіагностичного інструментарію, організації емпіричного, формуючого і констатуючого експериментів з дослідження детермінант адаптації безробітних під час психологічного супроводу професійного перенавчання.

Формулювання цілей статті

Мета статті – розкрити методологічні підходи до організації дослідження детермінант адаптації безробітних та обґрунтувати відповідний психодіагностичний інструментарій.

Виклад основного матеріалу дослідження

Перехід будь-якої людини з однієї сфери діяльності до іншої, зміна професії, соціального середовища тощо – це події доленосні, межові, а іноді й досить драматичні. Вони супроводжуються змінами не тільки в поглядах, настроях, а й у формуванні нових соціальних установок, ціннісних орієнтацій, особистісної мотивації, моделей поведінки і діяльності в цілому. Це зумовлює специфіку змісту та психодіагностичного інструментарію досліджень структури і динаміки соціально-психологічної та соціально-професійної адаптації безробітних, які, зокрема, проходять професійну перепідготовку [14, 15, 16].

Успішність цієї адаптації тісно пов'язана з рівнем адаптаційних можливостей особистості безробітного, впливом організаційно-психологічних детермінант, готовністю безробітного до прийняття та входження у нове професійне та соціальне середовище (отримання нового соціального статусу).

У відповідності до такого підходу, обґрунтування ефективного психодіагнос-

тичного інструментарію дослідження адаптації будуватиметься на розумінні того, що безробітні в процесі професійного перенавчання із використанням методів психологічного супроводу, мають працювати в умовах зовнішніх і внутрішніх ризиків ринку праці, у конкурентному середовищі, що накладає відбиток на індивідуально психологічні характеристики особистості, мотиваційну, когнітивну, поведінкову та емоційно-вольову сфери людини.

У науковій літературі специфіку психодіагностики вбачають у тому, що вона є науково-практичною діяльністю, оскільки здійснюється з метою виявлення реального стану суб'єкта та прагне до точного та наукового опису досліджуваного психічного явища [17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26].

Сучасна тенденція розвитку психодіагностичного аспекту психології та психотерапії виявляється у психодинамічному підході, який орієнтується на цілісне бачення людини в її свідомих і несвідомих виявах, а не тільки з орієнтацією на дискретні характеристики [27, с. 52].

Методи психологічного дослідження розглядаються в нерозривному зв'язку з психологічною теорією постають певним способом отримання емпіричних даних і розглядаються як сукупність, що складається з організаційних, емпіричних та інтерпретаційних процедур і методів обробки даних. При цьому вченими сформульовано такі вимоги до методів дослідження психічних явищ: психічні явища необхідно вивчати в їхньому розвитку, взаємозв'язку та взаємозалежності; метод психологічного дослідження має бути адекватним предмету дослідження, розкривати суттєві, а не випадкові, не другорядні особливості певного психічного явища, стану чи якості, які досліджуються [23, 28, 29].

У контексті класифікаційної схеми, запропонованої Б. Ананьєвим [30, с. 96], можна говорити про організаційні, емпіричні методи, методи оброблення даних та інтерпретації, які є окремими етапами психологічного дослідження. У процесі вирішення завдань нашого дослідження ми творчо використовуємо ці методи:

- організаційні (порівняльний, який передбачає зіставлення різних груп (вибірок) досліджуваних; комплексний, який виявляє міждисциплінарний характер дослідження);

- емпіричні (обсерваційні, експериментальні, психодіагностичні, біографічні методи, методи аналізу процесів та продуктів діяльності);

- обробки емпіричних та експериментальних даних (кількісний, який передбачає математико-статистичний аналіз, та якісний, який передбачає диференціацію матеріалу за типами, групами, варіантами тощо);

- інтерпретаційні (генетичний, який передбачає інтерпретацію матеріалу дослідження як динамічного явища, та структурний, що передбачає інтерпретацію матеріалу дослідження у площині системного принципу та типів зв'язків між елементами системи).

Наступним підходом щодо загальних принципів дослідницьких методів є така думка С. Максименка: проблема методу наукового дослідження є фундаментальною, вона безпосередньо пов'язана з основними теоретичними і прикладними аспектами науки і набуває особливого значення. Автор виокремлює три підходи до визначення методу дослідження у практичній психології: 1) під методом дослідження розуміється спосіб отримання емпіричних даних; 2) метод дослідження являє собою сукупність, що складається з організаційних, емпіричних, інтерпретаційних процедур і методів обробки даних; 3) метод психологічного дослідження розглядається в нерозривному зв'язку з психологічною теорією [25, с.1-8].

На підставі наукових підходів С. Максименко формулює такі вимоги до методів дослідження психічних явищ:

- психічні явища необхідно вивчати в їхньому розвитку, взаємозв'язку і взаємозалежності;

- метод психологічного дослідження має бути адекватним предмету дослідження, розкривати суттєві, а не випадкові, не другорядні особливості психологічного процесу, стану чи якості, що досліджуються.

Дослідження організаційно-психологічних детермінант адаптації безробітного у нашому дослідженні починається з вивчення відносно статичних якостей (конституційно-морфологічних, фізіологічних, біоенергетичних, психофізіологічних, психічних, соціально-психологічних та інших), які зумовлюють увесь спектр адаптаційних властивостей безробітних, оскільки вони вимірюють не тільки професійно важливі якості в традиційному розумінні, але й фактори, які визначають особливості функціонування та динаміку розвитку цих якостей у професійній діяльності [21, 22, 24, 31, 32].

Існує ціла низка методів оцінювання функціонального стану, працездатності та адаптаційних можливостей людини: обсерваційні (реєстрація зовнішніх проявів), фізіологічні, біохімічні та психометричні (оцінювання успішності здійснення певного виду діяльності, зокрема навчальної), суб'єктивні (особистісні опитувальники, суб'єктивне шкалювання характеристик певних станів та компетенцій).

Під час психологічного супроводу професійного перенавчання при дослідженні детермінант адаптації безробітного слід діагностувати особливості мотивації, характеру, «Я-концепції», емоційного вигорання, вольових якостей, психофізіологічного стану, компетентнісного (менеджерського) потенціалу, соціальної взаємодії.

Загалом, існує багато психодіагностичних методик і показників (ознак), які дають змогу з'ясувати психологічний стан людини. Метод системного узагальнення досліджуваних даних дає підстави дійти висновку, що доцільним є не стільки розширення переліку показників, скільки пошук їхніх взаємовідношень і виявлення узагальнених показників функціональної структури елементів системи, що передбачає чітке визначення принципів вибору методів діагностування психологічного стану. Серед них важливим є: вибір таких ознак, які відбивають реакцію найважливіших субсистем цілісної функціональної системи; пошук інформації про ставлення людини до конкретної діяльності; цілі та способи реагування на ті чи інші об-

ставини, оскільки ставлення людини до діяльності, стиль саморегуляції значно змінюють очікувану в зв'язку з ситуацією картину психологічних зрушень [33, с. 325-346].

Одним із найважливіших критеріїв діагностування психологічного стану вважаються зміни (зниження або підвищення) ефективності діяльності, коли можна виокремити завдання, які вирішуються через діагностування стану. Для цього необхідно визначити наступне: готовність безробітного до нового виду діяльності після використання методів психологічного супроводу та професійної перепідготовки; зареєструвати момент зміни стану; знайти перехід у стадію динамічного узгодження; виявити його потенційну здатність виконувати роботу на заданому рівні діяльності; встановити його перехід до попередньо визначеного стану; порівняти його стан до і після реалізації певної діяльності [15, 16, 24, 33, 34].

Із групи обсерваційних методів нами використано метод спостереження як цілеспрямоване організоване сприйняття і реєстрація поведінки об'єкта, як найбільш безпосередній спосіб одержання даних – у чому й полягає його цінність як методу наукового пізнання.

З урахуванням системного підходу у нашому дослідженні використано такі різновиди спостереження: безпосереднє та опосередковане; вибіркове, включене і невключене; неформалізоване та несистематичне (коли важливим є не фіксація причинних залежностей і опис явищ, а, скоріше, створення певної узагальненої картини поведінки безробітних під час психологічного супроводу в умовах професійної перепідготовки) [25, 27, 28].

Як метод дослідження ми використовували психодіагностичну бесіду, під час якої зіставлялися показники методик та виявлялися певні індивідуально-психологічні особливості, що вважається ефективним методом дослідження поведінки досліджуваного [27, 29].

З метою отримання необхідних емпіричних даних нами використано метод анкетування (сукупність запитань, що

пропонуються респонденту, відповіді якого й утворюють необхідну дослідницьку інформацію) – це структурно організований набір запитань, кожне з яких логічно пов'язане з центральним завданням дослідження.

Окрім того, в дослідженні використано низку експериментальних методів, які дали змогу у контрольованих умовах здійснити цілеспрямоване та систематичне реєстрування певних проявів досліджуваних у відповідь на змінювані фактори (шляхом маніпулювання незалежною змінною) [20, 23, 32].

Загалом, у процесі збору та аналізу емпіричних даних щодо дослідження організаційно-психологічних детермінант психологічної адаптації безробітних під час психологічного супроводу професійної перепідготовки ми використовували комплексний підхід, котрий дозволив зіставляти та перевіряти отримані дані та включати співбесіди з безробітними, анкетування, спостереження, психодіагностичні методики.

Обґрунтовуючи комплекс методик дослідження, ми спираємося на два підходи психодіагностичного методу: об'єктивний та суб'єктивний. У роботі враховано основні принципи підбору психодіагностичних методик, а саме: застосування особистісних опитувальників, які пройшли психометричну апробацію; адекватна інтерпретація тесту, з урахуванням теоретичної концепції, на якій він базується; суворі відповідності діагностичних цілей призначенню тесту; використання тесту в певній сфері, для якої він призначений; дотримання структурних вимог до психологічних тестів, у тому числі психометричні характеристики та регламентація процедури дослідження з метою збереження точності вимірювань [18, 19, 22].

У відповідності до мети дослідження комплекс методик спрямовано на дослідження мотиваційної сфери, професійного спрямування, індивідуально-психологічних та соціально-психологічних особливостей, емоційно-вольових якостей безробітних.

До блоку методик дослідження дина-

міки змін мотиваційної спрямованості безробітних увійшли: методика «Мотиваційний профіль» (розроблена Ш. Річі і П. Мартіном) [35], опитувальник вивчення структури професійних мотивів «Оцінка рівнів домагань» В.К. Горбачевського [19, с. 115], методика «Смисложиттєвих орієнтацій» (СЖО) Д.О. Леонтьєва [36].

Дослідження динаміки змін професійного спрямування безробітних здійснено за такими методиками як: методика оцінки комунікативних та організаторських схильностей «КОС» Б. Федорошина [19, с. 97], опитувальник для оцінки менеджерського потенціалу (розроблений М. Вудком та Д. Френсісом) [37, с. 50-57].

Методики дослідження індивідуально-психологічних особливостей безробітних включали: тест «СМІЛ» (Стандартизований багатофакторний метод дослідження особистості Л.Н. Собчик), методика 16 PF Р. Кеттела [18, 19], тест «Адаптивність»: багаторівневий особистісний опитувальник (МЛЮ-АМ, розроблено А.Г. Маклаковим і С.В. Чермяніним) [38, с. 142-148].

Дослідження змін емоційно-вольових якостей безробітних здійснено за такими методиками, як: методика самооцінки рівня тривожності Спілбергера-Ханіна [18, с. 102], методика оцінки рівня функціональних можливостей психічної адаптації та шкальованої самооцінки втоми та працездатності О.М. Кокуна [20, с. 76-78], методика діагностики рівня соціальної фрустрованості Вассермана-Бойко [39], опитувальник оцінки рівнів синдрому «емоційного вигорання» (розроблено Н. Водоп'яною та Є. Старченковою для офісного (менеджерського) персоналу) [17, с. 331-333].

Соціально-психологічні особливості психологічного супроводу професійної перепідготовки безробітних визначали за наступними методиками: методика визначення самоефективності за шкалою Р. Шварцера та М. Єрусалема [40], методики дослідження величини навчального та позанавчального навантаження і його самооцінки безробітними, методики самооцінки своїх стосунків з однокурсниками та педагогами (психологом) та задоволе-

ністю навчанням і програмою психологічного супроводу [41, с. 51-54].

Організація дослідження організаційно-психологічних детермінант адаптації безробітних зумовлює створення певної структури емпіричного дослідження, яка дає можливість досягти оставленої мети та реалізувати розв'язання завдань дослідження.

Планування дослідження детермінант адаптації безробітних базується на визначеній меті та основних і допоміжних завданнях під час психологічного супроводу процесу професійної перепідготовки.

Дослідження здійснювалося у три основні етапи. Перший етап присвячено теоретичному аналізу вивчення проблеми адаптації безробітних на ринку праці у науковій літературі, в теоретичному аспекті з'ясовано особливості адаптаційного процесу безробітних. На цьому ж етапі обґрунтовано методи і психодіагностичні методики, визначено стратегію і концептуальну модель емпіричного дослідження та здійснено емпіричне дослідження.

На другому етапі з'ясовано зміст, структуру і особливості адаптації безробітних, визначено вплив організаційно-психологічних детермінант на процес адаптації, проведено математичний аналіз із визначенням структурних компонентів, взаємозв'язків між показниками, на підставі чого розроблено психологічну програму, спрямовану на оптимізацію адаптації безробітних до сучасних умов ринку праці.

На третьому етапі проведено формуючий експеримент і здійснено порівняльний аналіз результатів апробації психологічної програми адаптації безробітних під час професійної перепідготовки.

На першому етапі у констатуючому експерименті взяли участь 162 особи з числа слухачів курсів перепідготовки безробітних міського центру зайнятості за напрямом перепідготовки «Директор з персоналу». Тривалість навчання становила 3 календарних місяці. Середній вік групи досліджуваних – 36,6 рока.

Психологічна програма адаптації безробітних включала: індивідуальне психологічне консультування, 5 групових психо-

логічних тренінгів і 3 практичних заняття за тематикою «Сучасні технології пошуку роботи», «Підготовка до співбесіди та самопрезентація», «Технологія складання резюме та проходження телефонного інтерв'ю з роботодавцем».

Контрольні обстеження з метою порівняння його результатів проводилися на 2 день початку курсів та в день їхнього закінчення.

Під час проведеного індивідуального психологічного консультування на початку професійної перепідготовки встановлено, що в процесі адаптації більшість з безробітних відчують психологічні проблеми, пов'язані з необхідністю трансформації ціннісних орієнтацій, зміною соціального статусу, подоланням різних важких життєвих ситуацій, що зумовлені безробіттям.

Враховуючи соціальну неоднорідність вибірки слухачів, їх було розбито на групи за критеріями попереднього досвіду роботи та соціальної активності, а на підставі проведених співбесід та експериментального спостереження виявлено психологічні особливості досліджуваних груп.

1. Група досліджуваних, які звільнилися з попередньої роботи за згодою сторін та не мають попереднього досвіду роботи з персоналом. Це найбільш соціально «мобільна» частина безробітних з огляду на перспективи перенавчання на нові спеціальності та подальшого працевлаштування. Як правило, ці особи приймають рішення про звільнення, коли є певна альтернатива на ринку праці, або особа не може повністю реалізувати свій творчий потенціал на попередній роботі, порівнюючи свій життєвий шлях і його результати з тим, як живуть і чого встигли досягти його однолітки. Їм необхідна така професійна перепідготовка, яка дала б швидке зростання у професійній кар'єрі і згодом – матеріальний статок.

2. Група досліджуваних, які звільнені з силових міністерств. Це група військовослужбовців, найчастіше звільнених у зв'язку зі скороченням посад, що не завжди збігається з їхніми особистими планами. Більшість вважає себе скривдженими, покинутими і схильна досить

негативно оцінювати свої перспективи, що може приймати навіть форму агресії по відношенню до оточуючих. Поєднання матеріальних труднощів і побутової невлаштованості призводить до кризових станів психіки. Але, незважаючи на труднощі, переважна більшість представників даної категорії намагається зберегти емоційну і душевну гнучкість і веде активний пошук нових форм поведінки.

3. Група досліджуваних, які мають попередній досвід роботи з персоналом («кадровики» та HR-менеджери). Як правило, це група безробітних, які були звільнені з установ і підприємств різних форм власності за скороченням або внаслідок ліквідації цих установ. Проте ці особи мали змогу реалізувати свої можливості на попередньому місці роботи та вбачають перспективним перенавчання як підвищення кваліфікації з обраного напрямку діяльності. Вони не планують перехід до інших спеціальностей. Тобто прагнуть до діяльності, в якій будуть збережені атрибути їхнього соціального статусу, але при цьому не прагнуть до особливо складних видів діяльності, оскільки це пов'язане з процедурами освоєння нової спеціальності, а більшості з них притаманна вже певна консервативність поглядів та інертність у діяльності. Процес серйозного навчання для них непривабливий, вони орієнтуються на роботу в межах діяльності, яку вже знають. Перебуваючи безробітними, вони активно звертаються за допомогою і працевлаштуванням в різні організації.

4. Група досліджуваних, які мають гуманітарну освіту і досвід роботи з людьми (в нашому випадку це були колишні лікарі, педагоги та соціальні працівники). Найчастіше це особи, які не мали в підпорядкуванні великої кількості підлеглих, з високим професійним потенціалом. Вони добре розбираються в закономірностях суспільного процесу і соціально-психологічних взаємодій, вміють професійно працювати з людьми, володіють аналітичними здібностями. Перехід на інші спеціальності вони переносять менш болісно. Безробітні цієї категорії легше знаходять собі роботу на основі сво-

єї спеціальності, але працевлаштування осіб зі специфічним фахом ускладнене, наприклад, лікарі-рентгенологи, лікарі-патологоанатоми або реаніматологи.

Таким чином, аналіз системної та діяльнісної передумов організації психологічного дослідження організаційно-психологічних детермінант адаптації безробітних надав підстав дійти висновку, що забезпечення ефективної психологічної адаптації безробітного до умов ринку праці реалізується через діагностування та корегування суб'єкта діяльності, його професійного перенавчання у процесі здійснення заходів психологічного забезпечення діяльності [21, 22, 29, 42].

Висновки

1. В основу формування психодіагностичного інструментарію дослідження

психологічних детермінант адаптації безробітних у процесі перенавчання покладено наукові підходи, які дають можливість отримати емпіричні дані завдяки організаційним, експериментальним, інтерпретаційним процедурам і методам обробки даних.

2. Обґрунтування методів організації дослідження будується на розумінні того, що після психологічного супроводу професійного перенавчання безробітні мають працювати в умовах зовнішніх і внутрішніх ризиків ринку праці, у конкурентному середовищі, що накладає певний відбиток на індивідуально психологічні характеристики особистості, мотиваційну, когнітивну, поведінкову та емоційно-вольову сфери людини і потребує інформативного психодіагностичного інструментарію.

Література

1. Павлов Ю.О. Психологічні аспекти професійного розвитку безробітних в умовах ринку // Педагогічний процес: Теорія і практика: Педагогіка і психологія: 36. наук. праць Інституту педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – К., 2005. – Вип. 2. – С.178-185.
2. Павлов Ю.О. Втрата роботи як психологічна проблема безробітних // Неперервна професійна освіта: Теорія і практика: Науково-методичний журнал. – К., 2005. – Вип. III-IV. – С.153-159.
3. Мілютіна К.Л. Порушення у розвитку адаптивності як психологічний чинник тривалого безробіття // Горизонти образования. – 2012. – № 3, том 4 (36). – С. 56-60.
4. Карамушка Л.М. Мотивація підприємницької діяльності : Монографія / Л.М. Карамушка, Н.Ю. Худякова. – К. – Львів : Сполом, 2011. – 208 с.
5. Карамушка Л.М., Філь О.А., Бондарчук О.І., Федосова Г.Л., Ковальчук О.С., Креденцер О.В., Терещенко К.В., Івкін В.М. Психологія діяльності організацій в умовах соціально-економічних змін (на матеріалі освітніх організацій): монографія. / За наук. ред. Л.М. Карамушки. – К.: «Педагогічна думка», 2008. – 192 с.
6. Волошко Н.І. Методи надання медико-психологічної підтримки безробітним / Н.І. Волошко // Психологія особистості безробітного / Матеріали II-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції (26 травня 2004 р.). – К.: Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України, 2005. – С. 335-341.
7. Шекета Є.Ю. Механізм попередження довготривалого безробіття: імперативи формування та напрямки розвитку (на прикладі Карпатського регіону України) : Автореф. дис. канд. екон. наук : 08.00.07/Хмельницький національний університет. – Хмельницький, 2015. – 19 с.
8. Глуханюк Н.С. Психология безработицы: введение в проблему. : [Учеб.-метод. пособие] / Н.С. Глуханюк, А.И. Колобкова, А.А. Печеркина; Рос. акад. образования. Моск. психол.-соц. ин-т; [Гл. ред. Фельдштейн Д.И.] – 2-е изд., доп. – М., 2003. – 83 с.
9. Філь О.А. Психологічні характеристики конкурентоздатності безробітних – майбутніх підприємців / О.А. Філь, Л.В. Галаган // Вісник післядипломної освіти : зб. наук. праць / Ун-т менеджменту освіти АПН України, Асоц. безперерв. освіти дорослих ; [редкол. : О.Л. Ануфрієва та ін.]. – К. : Геопринт, 2009. – Випуск 13. – Ч. 2. – С. 313-320.
10. Зарицька А.В. Якість освітніх послуг як основа професійної ресоціалізації безробітних // Соціальна психологія – № 1-2. – Київ: 2012. – С. 270-276.
11. Рудюк О. В. Личностно-смысловые детерминанты переживания безработными профессиональных кризисов: Автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.05 – социальная психология; пси-

хология социальной работы. – Институт психологии им. Г. С. Костюка НАПН Украины. – Киев, 2011. – 19 с.

12. Алексеева А.В. Професійна конкурентоздатність як умова професійної самореалізації особистості в ситуації безробіття: детермінанти та чинники / А.В. Алексеева // Актуальні проблеми професійної орієнтації та професійного навчання. – К., 2008. – С. 43-49.

13. Корольчук М.С., Пасічна В.Г. Детермінанти і вплив молодіжного безробіття на адаптаційні можливості особистості (за результатом аналізу іноземних джерел) // Проблеми сучасної психології : Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за наук. ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип.35. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2017. – С. 221-234.

14. Звіт про роботу з соціально-психологічної адаптації військовослужбовців звільнених у запас за програмою професійної перепідготовки проекту «Україна-Норвегія» / В.Є. Шевченко: К., Університет «КРОК». – 2014. – 47 с.

15. Богдюк А. Психосоціальні механізми регуляції стресової поведінки безробітних / А. Богдюк // Психологія праці та управління: Збірник наукових праць V всеукраїнської науково-практичної конференції. – Част. 2. – К.: ІПК ДСЗУ, 2008. – С. 795-103.

16. Бойко Г.В. Зміни уявлення про себе в умовах втрати та відсутності роботи / Г.В. Бойко // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць / Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – 2003. – Т. 1 : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія, Вип. 11. – С. 10-13.

17. Бодалев А.А., Столин В.В. Общая психодиагностика. – СПб.: «Питер», 2000. – 440 с.

18. Анастаси А., Урбина С. Психологическое тестирование. – СПб.: «Питер», 2001. – 688 с.

19. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика: Учебник для вузов. 2-е изд. – СПб.: «Питер», 2008. – 384с.: ил. – (Серия «Учебник для вузов»).

20. Кокун О.М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності: Монографія. – К.: Міленіум, 2004. – 265 с.

21. Корольчук М.С. Психофізіологія діяльності: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003. – 400 с.

22. Корольчук М.С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах / М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 580 с.

23. Корольчук М.С., Осьодло, В.І. Методичні та теоретичні проблеми в психології: навч. посібник / М.С. Корольчук, В.І. Осьодло – К. : Ніка-Центр, 2013. – 336 с.

24. Крайнюк В.М. Психологія стресостійкості особистості : монографія / В.М. Крайнюк. – К. : Ніка-Центр, 2007. – 432 с.

25. Максименко С.Д. Методи дослідження особистості / С.Д. Максименко // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – №7. – С. 1-8.

26. Лях Ю.Є. Оцінка та прогноз психофізіологічних станів людини в процесі діяльності: Автореф. дис. ... д-ра біол. наук: 03.00.13 / Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1996. – 45с.

27. Карвасарский Б.Д. Клиническая психология: учебник. – СПб.: «Питер», 2008. – 960 с.

28. Семиченко В.А. Психодиагностика : модульный курс для преподавателей и студентов / В.А. Семиченко. – К. : Издатель Эшке А.Н., 2009. – 247 с.

29. Технології роботи організаційних психологів: Навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. та слухачів ін-тів післядиплом. освіти / За наук. ред. Л.М. Карамушки. – К.: Фірма «ІНККОС», 2005. – 366 с.

30. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. – СПб.: «Питер», 2001. – 288 с.

31. Кокун О.М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця: Монографія. – К.: ДП «Інформ.-аналіт. Агенство», 2012. – 200 с.

32. Психологічні особливості віддалених наслідків стресогенних впливів : монографія/ М.С. Корольчук, В.М. Корольчук, А.І. Кулаженко та ін. ; за ред. М.С. Корольчука. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2014. – 276 с.

33. Ильин Е.П. Теория функциональных систем и психофизиологические состояния // Теория функциональных систем в физиологии и психологии. – М.: Наука, 1978. – С. 325-346.

34. Зараковский Г.М., Королев Б.А., Медведев В.И., Шлаен П.Я. Диагностика функциональных состояний // Психические состояния / Л.В. Куликов (сост. И общ. ред.). – СПб.: «Питер», 2000. – С. 121-129.

35. Ричи Ш. Управление мотивацией. Пер. с англ. Климова Е.М.: Юнити-Дана, 2004. – 393 с.

36. Леонтьев Д.А. Тест смысложизненных ориентаций (СЖО), 2-е изд. – М.: «Смысл», 2000. – 18 с.
37. Дергалева И.Ю., Резанович И.В. Мониторинг профессионального потенциала менеджера // Вестник Южно-Уральского государственного университета, 2008. – № 30. – С.50-57.
38. Маклаков А.Г., Чермянин С.В. Психологическое прогнозирование в экстремальных условиях деятельности // Вестник СПбГУ: С.-Петербург, 2009. – Сер. 12, вып. 4. – С.142-148.
39. Вассерман Л.И. Методика для психологической диагностики уровня социальной фрустрированности и её практическое применение : Метод. Рекомендации / Л.И. Вассерман, Б.В. Иовлев, М.А. Беребин. – СПб : С-Пб. НИПНИ им. В.М. Бехтерева, 2004. – 27 с.
40. Шварцер Р., Ерусалем М., Ромек В. Русская версия шкалы общей самооффективности Р. Шварцера и М. Ерусалема // Иностранная психология. – 1996. – № 7. – С. 71-76.
41. Методичні рекомендації щодо розроблення й оформлення навчальних шляхів перепідготовки безробітних. – Науково-методичний Центр вищої освіти Міністерства освіти і науки України. – К., 2012. – 72 с.
42. Невоснна О.А., Сінгуцька Я.О. Особливості соціально-психологічної адаптації безробітних // Вісник Харківського національного університету : Серія «Психологія». – 2013. – № 960. – С. 128-130.

Соціальний оптимізм як чинник організаційної культури сучасного університету

У статті обґрунтовано актуальність досліджень соціального оптимізму як чинника організаційної культури сучасного університету. Представлено результати емпіричного дослідження уявлень студентів про соціальний оптимізм та відтворено імпліцитну модель соціального оптимізму, існуючу в їхній свідомості. Окреслено напрями розвитку соціального оптимізму як складової організаційної культури сучасного університету та гарантії його розвитку в умовах кризового суспільства.

Ключові слова: соціальний оптимізм, імпліцитна модель соціального оптимізму, організаційне середовище, організаційна культура університету.

А.Р. Рафіков
аспірант,

Киевский университет имени Бориса Гринченко

Социальный оптимизм как фактор организационной культуры современного университета

В статье обоснована актуальность исследований социального оптимизма как фактора организационной культуры современного университета. Представлены результаты эмпирического исследования представлений студентов о социальном оптимизме и реконструирована имплицитная модель социального оптимизма, сформированная в их сознании. Обозначены направления и возможности развития социального оптимизма как составляющей организационной культуры современного университета и гарантии его развития в условиях кризисного общества.

Ключевые слова: социальный оптимизм, имплицитная модель социального оптимизма, организационная среда, организационная культура университета.

A. Rafikov
postgraduate,

Borys Grinchenko Kyiv University

Social optimism as a factor of organizational culture of the modern university

The paper validates the topicality of social optimism as a factor to organize the culture of modern university. The results of empirical research on social perceptions of students is represented and optimism implicit model of social optimism, existing in students' mind, is reproduced. The article outlines the directions of social optimism as an element of the organizational culture of modern university and as a guarantee of its development in the conditions of the recessionary society.

Key words: social optimism implicit model of social optimism, organizational environment, organizational culture of the university.

Постановка проблеми та її актуальність

Сучасне українське суспільство зазнає сутнісних змін, що мають важливе значення для його виживання, дальшого розвитку і збереження своєї ідентичності. Ці зміни характеризуються кризовими процесами в усіх галузях життя – соціальній, економічній, політичній, духовній, культурній, де з'являються численні проблеми, від вирішення яких залежать нинішнє і майбутнє країни. На тлі соціальної турбулентності і суспільних змін можуть виникати песимістичні настрої, зростають особиста і соціальна напруга, відчуття незахищеності й невпевненості в завтрашньому дні, втрачаються ціннісні орієнтири, зменшується задоволення з власного життя. Все це негативно впливає на активність, функції і продуктивність багатьох людей і, якщо не вжити належних упереджувальних заходів, то й організацій, членами яких вони є, і суспільства в цілому. Це неодмінно має бути враховане в контексті формування організаційної культури будь-якої організації. Адже добре відомо, що: 1) організація є відповідальною за своїх членів і має виявляти щодо них «здоровий патерналізм»; 2) потенціал і можливості організації набагато потужніші за просту суму потенціалів і можливостей окремих її членів, і саме це є головною системоутворюючою ознакою будь-якої організації як «живої» психосоціальної системи [3].

В умовах сьогодення університет є однією з тих організацій, що, з одного боку, активно адаптуються до зовнішніх змін заради виживання, підтримання конкурентоздатності та успішного розвитку, а з другого – не зважаючи на наявні проблеми, на вже згаданих засадах «здорового патерналізму» мають турбуватися про своїх членів (і особливо студентів!) та створювати для всіх них комфортне організаційне середовище, де немає депресивно-песимістичних настроїв, а провідним чинником організаційної культури є соціальний оптимізм. Це тим більше важливо, що студентська молодь є однією з найбільш уразливих соціальних верств у кризовому суспільстві. Через природні вікові особ-

ливості студенти є більш ніж інші соціальні групи і спільності чутливі до впливу середовищних чинників і тих (не завжди позитивних) змін, що відбуваються в країні. І, полишені сам на сам з проблемною реальністю, молоді люди можуть ставати об'єктом масової пропаганди і не розуміти при цьому сутності суспільних змін. Їхнє самостійне пізнання дійсності часто обмежується власним досвідом і досвідом близького оточення, сформованими досі стереотипами і набутими помилками, в результаті чого репродукуються песимізм і безпорадність. Значно менша, оптимістично налаштована частина студентів активно включається в процес змін, апробує нові стратегії взаємодії з динамічною й непередбачуваною соціальною дійсністю, набуває нового досвіду і: або утверджується у своєму оптимізмі, або переконується в його ілюзорності, в марності своїх зусиль і старань і погано набуває комплексу вивченої безпорадності. І, на нашу думку, референтні соціальні групи і організації, до яких людина належить, є тим «близьким» соціальним світом, де робиться ефективне «щеплення» проти щойно означених негативних ефектів і де вправління в освоєнні і переживанні соціального оптимізму може бути найбільш успішним.

Формулювання цілей і постановка завдань статті – проаналізувати уявлення студентів про соціальний оптимізм та окреслити напрями розвитку соціального оптимізму як складової організаційної культури.

Останні дослідження і публікації та виклад основного матеріалу

Поняття «соціальний оптимізм» нині досить широко вживане в буденному, медійному і публіцистичному дискурсах. Так досить відомою і загально визнаною є думка, що соціальний оптимізм – надзвичайно цінний психологічний ресурс людини, який значною мірою визначає її соціальне самопочуття, задоволення життям і навіть міру людського щастя. Вважається, що соціальний оптимізм і характерні для нього позитивні уявлення про навколишній світ становлять основу адаптаційних

можливостей людей, груп, спільностей, організацій. Ідеться і про те, що соціальний оптимізм – як системна ознака світогляду (бачення світу і ставлення до нього) індивідуальних і колективних соціальних суб'єктів – значною мірою визначає якість індивідуального і колективного буття, активність, стилі і способи суб'єктів соціальної взаємодії, пошук і визначення ними свого місця серед близького (референтного) й віддаленого (широкого) соціального оточення. Соціальний оптимізм, за В.Г. Кременем, це і позитивно-творче ставлення до світу, відкритість до змін, здатність без страху поринати у вир нових знань, ідей, технологій, нових умов життя [4].

Проте слід зазначити, що це всім відоме поняття досі належно не усталене в науковому дискурсі соціальної та організаційної психології. В Україні і країнах Східної Європи феномен соціального оптимізму досліджували переважно соціологи в рамках моніторингів соціального самопочуття та задоволення населення країни з власного життя. Так у нашій країні такі моніторинги здійснювалися Інститутом соціології НАН України, Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС), фондом «Демократичні ініціативи», організацією «Research & Branding Group» та іншими. За даними компанії Research & Branding Group, станом на період з 26 січня по 6 лютого 2015 року серед населення України (за виключенням АР Крим, Донецької, Луганської областей та міста Севастополь) серед населення відзначався досить низький рівень соціального оптимізму: лише 15% мешканців країни очікували, що через рік житимуть краще, тоді як 42% опитуваних очікували погіршення якості життя. Соціолог Є. Копатько відмічає домінування серед населення негативних емоцій: тривога (63%), страх (35%), розгубленість (21%) і безвихідь (13%), тоді як оптимізм щодо ситуації в країні відзначили 14% опитаних. Щоправда 36% респондентів виказували надію на краще, яка, як відомо, «вмирає останньою» [9]. Причому депресивно-песимістичні тенденції посилювалися порівняно з показниками 2014

року (так тривога зросла з 54% до 63%, страх з 26% до 35%, безвихідність з 10% до 13%, а показники позитивних почуттів та оптимізму, навпаки, зменшилися [2]).

Показові дані щодо індексів суспільного та індивідуального благополуччя населення були отримані в результаті всеукраїнських опитувань, проведених Київським міжнародним інститутом соціології упродовж лютого 2014 р. – грудня 2016 р. Респондентам ставилися сім запитань: чотири з них були взяті з переліку тих, що застосовуються Левада-Центром для з'ясування Індексу соціальних настроїв, а три – є стандартними для Омнібусів КМІС. У результаті було зафіксовано: 1) зростання негативних очікувань щодо майбутнього країни (з різницею у 18 пунктів) і майбутнього своєї родини (25 пунктів); 2) той факт, що індекс соціального оптимізму населення країни (задоволення станом країни та її перспективами) значно нижчий за індекс індивідуального оптимізму (задоволення власним життям); 3) зниження індексів оптимізму за всіма складовими серед усіх вікових груп населення, в т. ч. і серед молоді (яка назагал виглядає найбільш оптимістичною, але загальні тенденції стосуються і її) [7].

Загалом соціологи констатують, що, починаючи з лютого 2012 року, індекси соціального самопочуття населення і задоволеності життям фіксуються в діапазоні від'ємних значень. І цей факт не можна ігнорувати. Можливо, саме цим спричинилася активізація досліджень соціального оптимізму фахівцями в різних сферах наукового і прикладного знання.

Отже, психологи, в т. ч. і соціальні, почали досліджувати соціальний оптимізм відносно недавно і переважно за кордоном. Нині найвідомішими з них є С. Петерсон, М. Селігман, М. Шевер, О. Сичов, Є. В. Ільїн, Ш. Х. Боташева, К. К. Муздибаєв, Д. О. Цирінг, Р. І. Юнацкевич та інші. Слід зазначити, що не всі ці автори вживали в своїх працях поняття «соціальний оптимізм» – більшість з них обмежувалися терміном «оптимізм». Однак всі вони – явно чи імпліцитно – відзначали соціальний зміст і соціальні функції цього

феномена. Так, Ш.Х. Боташева розглядає оптимізм як світоглядну позицію, яку характеризує позитивне сприйняття світу, його безумовне прийняття та активне долучення до взаємодії з ним. За Ш.Х. Боташевою, для цієї позиції характерні віра в краще майбутнє, у гарні перспективи розвитку своєї країни, в можливість реалізувати в ній свій особистий потенціал тощо [1]. На думку Р.І. Юнацкевича, оптимізм – це духовний стан людини, що визначає позитивне сприйняття нею дійсності, впевненість у власних можливостях, в т.ч. і з покращення життя, усвідомлення себе належним до суспільно значущої сили, що є запорукою вирішення важливих і масштабних соціальних завдань [12]. Як вважає К.К. Муздибаєв, оптимізм є важливою тенденцією до позитивних соціальних змін і, на відміну від песимізму, цей феномен корелює з успішним суспільним розвитком, стабільністю соціальної ситуації, зростанням якості життя [5]. Чимало авторів, зокрема й Д.О. Цирінг, наголошують на ціннісному аспекті оптимізму, що відбиває сприйняття й осмислення світу з позиції поєднання в ньому позитивного і негативного, справедливості і несправедливості, щастя і лиха [11].

Таким чином, соціальний оптиміст уявляється людиною, яка вірить, що світ, попри наявні проблеми і труднощі, справедливий і добрий до неї, впевнена, що з будь-якими труднощами можна впоратися, і без страху дивиться в майбутнє. І цим оптиміст відрізняється від песиміста, для якого світ «чужий», ворожий і сповнений нескінченних і нерозв'язуваних проблем. Та особливо цікавою видається думка про оптимізм як універсальний механізм соціальної адаптації, психологічна сутність якого полягає в перетворенні негативного на позитивне, а кінцева мета – виживання і розвиток людини у динамічному кризовому світі [6].

У зв'язку з цим цікавою видається думка вітчизняної дослідниці А.М. Терещенко, яка пов'язує оптимізм та копінг-стратегії. У результаті опитування студентів різних факультетів 2-5 курсів ВНЗ України, нею був виявлений позитивний

кореляційний зв'язок між диспозиційним оптимізмом та актуальними копінг-стратегіями респондентів. Репертуар копінг-стратегій оптимістично налаштованих студентів ширший і продуктивніший, вони більш здатні протистояти життєвим труднощам і стресу. І, на думку А.М. Терещенко, саме від успішності формування в студентів копінг-стратегій та розширення їх спектру залежить міра їхнього соціального оптимізму та якість їхнього соціального життя в цілому [10].

Цікаві дані отримав у своїх дослідженнях К.К. Муздибаєв, який досліджував зміни, що відбувалися з песимістами й оптимістами під час економічних реформ 1993–2000 років. Як ним було з'ясовано, у цей період песимісти зазнавали значно більше невдач, втрачали колишній соціальний і економічний статус, погіршувалися їхні стосунки з оточуючими, стан здоров'я та якість життя в цілому. Натомість оптимістам значно більше щастило, зміцнилися стосунки з оточенням, у багатьох з них покращилося соціальне й матеріальне становище і якість їхнього життя в цілому. На відміну від оптимістів песимісти уникали подолання життєвих труднощів, в разі потреби застосовували переважно ірраціональні, непродуктивні стратегії, виявляли ознаки дезадаптації в нових умовах життя, зниження інтересу до подій навколо себе, брак вольових зусиль з подолання труднощів, безпорадність [5]. Подібні негативні ефекти песимізму свого часу були виявлені в експериментах М. Селігмана, в яких було доведено, що в умовах украй несприятливого зовнішнього середовища окремі люди виявляються надзвичайно стійкими до переходу в безпорадний стан. Вони зберігають ініціативу і не припиняють спроб досягти успіху. М. Селігман пов'язав це з наявністю в них унікальної якості, яку він називав оптимізмом. На думку М. Селігмана, оптимізм – це особливий стиль пояснення світу, в т.ч. пояснення причин власних невдач та успіхів [8]. Можна погодитися, що від стилю атрибуції (пояснення) залежить суб'єктивна оцінка людиною досвіду власних невдач, а від цього, своєю чергою, залежить кінцевий результат со-

ціального навчання – «вивчена безпорадність» чи «вивчений оптимізм».

Отже, є чимало підстав вважати, що соціального оптимізму можна навчитися, якщо: 1) знати як уявлення про соціальний оптимізм організовані в свідомості учасників організації (в даному разі – студентів); 2) мати чіткі уявлення, як можна коригувати ці уявлення в разі необхідності такої корекції; 3) створити в організації належні, пронизані духом соціального оптимізму організаційне середовище й організаційну культуру.

Виклад методики дослідження організації уявлень про соціальний оптимізм (модель соціального оптимізму) у свідомості студентів. Для емпіричного відтворення моделі соціального оптимізму, що існує в свідомості студентів, нами було розроблено спеціальний інструментарій за канонами школи експериментальної психосемантики [6; 13]. Реалізація цього задуму відбувалася в три етапи:

1) відтворення семантичного простору ознак соціального оптимізму; для цього ми застосували проєктивний, рефлексивний та акціональний дослідницький інструментарій а саме: індивідуальні бесіди, групові дискусії, фокус-групи, метод незакінчених речень, проєктивні малюнки, тест руки Вагнера, акціональні методи дослідження дією (ділові і рольові ігри);

2) розробка семантичного диференціалу та його запровадження; було реалізовано процедуру суб'єктивного оцінювання студентами за класичною в експериментальній психосемантиці 7-бальною шкалою 53-х ознак соціального оптимізму, виявлених нами на попередньому етапі дослідження);

3) математико-статистичний аналіз та інтерпретація отриманих даних.

У дослідженні взяло участь 192 студенти (майбутні психологи і соціальні педагоги) Київського університету імені Бориса Грінченка.

Як показали результати аналізу, здійсненого за допомогою пакету описової статистики EXSEL, важливими ознаками соціального оптимізму респонденти вважають повагу до себе й інших (52,2%),

високу пізнавальну активність (47,1%), здатність радіти життю (47,1%), товариськість, дружність до інших (45,7%), комунікабельність (44,2%), адаптивність (42%), рефлексивність (41,3%), толерантність (40,6%), почуття гумору (39,9%), впевненість у собі (38,4%), надання допомоги іншим (37%), надію на підтримку світу і людей (36,2%), задоволення соціальним становищем і життям (36,2%), просоціальну мотивацію (35,5%), критичне мислення (34,1%), відкритість (32,6%), лідерський потенціал (31,2%), високу мобілізаційну готовність (30,4%), високу самооцінку (28,3%) тощо.

Наступним кроком упорядкування даних було здійснення факторного аналізу, в результаті якого виокремлено шість однополюсних факторів, що вичерпують 72% сумарної дисперсії ознак і репрезентують шість смислових параметрів, на яких ґрунтуються уявлення наших респондентів про феномен соціального оптимізму (імпліцитна модель соціального оптимізму):

1) фактор особистісної сили (внесок у сумарну дисперсію – 31%): репрезентований так званими «ядерними» характеристиками, що утворюють ядро особистості і становлять її особистісну силу;

2) фактор соціальної мобільності (внесок у сумарну дисперсію – 15%): утворений дескрипторами, які характеризують мобільність, активну просоціальність й активну життєву позицію людини;

3) фактор позитивного мислення (внесок у сумарну дисперсію – 9%): репрезентований уявленнями про здатність людини бачити позитивне в усьому, сприймати світ як добрий, дружній, безпечний;

4) фактор високої самооцінки (внесок у сумарну дисперсію – 7%): утворений дескрипторами, які репрезентують оцінне, переважно позитивне ставлення людини до себе як особистості і суб'єкта власної самореалізації;

5) фактор відкритості і довіри до світу (внесок у сумарну дисперсію – 6%): репрезентований уявленнями про те, що позиція навчання, відкритість до світу, нового соціального досвіду, емпатія тощо

значно перспективніші і продуктивніші, ніж закритість і недовіра;

6) фактор стресостійкості й адаптивності (внесок у сумарну дисперсію – 4%): утворений дескрипторами, які репрезентують адаптаційні можливості людини, її ресурси, здатність до самозбереження й виживання.

Усі означені фактори є статистично значущими (за критерієм Кайзера-Мейєра-Олкіна) і становлять надійні підстави для: 1) відтворення й інтерпретації імпліцитної моделі соціального оптимізму, що існує в свідомості студентської молоді; 2) розробки стратегічних і тактичних заходів з оптимізації організаційної культури і психологічного клімату організації на засадах і принципах соціального оптимізму [6].

Висновки і перспективи подальших досліджень

1. В умовах трансформаційних суспільств спостерігається відчутне зниження показників соціального самопочуття і соціального оптимізму населення, в т.ч. студентської молоді. І це ставить на порядок денний питання про необхідність запровадження відповідних контр- і профілактичних заходів, які можуть бути найефективнішими в умовах цільових заходів у просторі організацій, до яких індивіди належать і з якими ідентифікуються.

2. Одним із чинників соціального самопочуття населення є соціальний оптимізм, який доцільно розглядати як систему експліцитних та імпліцитних уявлень і переконань, що мають світоглядно-ціннісний зміст і характер. На основі цих уявлень людина сприймає й інтерпретує події індивідуального і соціального життя – бу-

денні між особові стосунки з найближчим оточенням, соціальні відносини, ставлення до економічних і політичних феноменів тощо.

3. Соціальний оптимізм має функціональну (і, відповідно, «механізмичну» – оскільки реалізація певної функції передбачає дію відповідного механізму) силу і може розглядатися як системний чинник і як унікальний соціально-психологічний механізм регулювання й покращення якості життя людей і суспільства в цілому.

Як система світоглядно-ціннісних уявлень про світ соціальний оптимізм студентів ґрунтується на шести смислових параметрах: 1) особистісна сила; 2) соціальна мобільність; 3) позитивне мислення; 4) позитивна самооцінка; 5) відкритість і довіра до світу; 6) стресостійкість та адаптивність. Ці параметри мають структурне і функціональне значення і всі разом: 1) становлять підґрунтя для відтворення моделі доцільно оптимізму, сформованої в свідомості студентів; 2) опосередковують (активізують) реалізацію потенціалу особистості в організації і в громадському житті. 5. Культивація соціального оптимізму як важливого елемента організаційної культури сприятиме оптимізації соціального самопочуття й продуктивної професійної діяльності членів організації та активзації дальших досягнень в ім'я спільних організаційних інтересів і цілей. Саме в організації мають бути створені передумови для впровадження програм розвитку соціального оптимізму як складової організаційної культури сучасного університету. Це є запорукою виживання, підвищення конкурентоздатності й успішного розвитку університетів в часи доленосних суспільних змін.

Література

1. Боташева ІІІ.Х. Роль социального оптимизма в изменении социальной стратификации общества / ІІІ.Х. Боташева // Современные проблемы науки и образования [Електронний ресурс] – 2015 – № 1 – Режим доступу до ресурсу: <http://www.science-education.ru/121-17256>.
2. Индекс социального самочувствия – [Електронний ресурс] // Research & Branding Group. – 2016. – Режим доступу: <http://rb.com.ua/rus/analitics/ratings/9089/>
3. Казмиренко В.П. Социальная психология организаций / В.П. Казмиренко. – К. : МЗУУП, 1993. – 384 с.
4. Кремень В.Г. Чому ми бідні, якщо такі освічені? // Педагогічна газета / В.Г. Кремень – [Електронний ресурс] // zu,na – http://gazeta.zn.ua/EDUCATION/pochemu-my-bednye-esli-takie-obrazovannye_html

5. Муздибаєв К. Оптимізм та песимізм особистості / К. Муздибаєв // Социс. – 2003. – № 12. – С. 87-95.
6. Петрунько О.В., Рафіков О.Р. Соціальний оптимізм як психологічний механізм ціннісної взаємодії з референтним оточенням / О.В. Петрунько, О.Р. Рафіков // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Т. VI: Психологія обдарованості. – Випуск 12. – Київ-Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2016. – С. 169-178.
7. Самопочуття мешканців України у грудні 2016 року: зростаючі тенденції надії на хороше для країни та родини в кінці року – [Електронний ресурс] // КМІС. – 2016. – <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=673&page=1&t=7>
8. Селигман М. Новая позитивная психология. Научный взгляд на счастье и смысл жизни / М. Селигман. – М.: София, 2006. – 368 с.
9. Социальное самочувствие граждан Украины. Оценка ситуации в стране – [Електронний ресурс] // Research & Branding Group. – 2015. – Режим доступу: <http://rb.com.ua/rus/projects/omnibus/9001/>.
10. Терещенко А.М. Дослідження зв'язку між диспозиційним оптимізмом і копінг-стратегіями поведінки у студентів / А.М. Терещенко – Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України – випуск 25. – 2014 – С. 494-506.
11. Циринг Д.А., Эвнина К.Ю. Вопросы диагностики оптимизма и пессимизма в контексте теории диспозиционного оптимизма / Д.А. Циринг, К.Ю. Эвнина. // Психологические исследования. – 2013. – 6 (31). – Режим доступу: <http://psystudy.ru/index.php/num/2013v6n31/887-tsiring31.html>
12. Юнацкевич Р.І. Теорія освіти дорослих: становлення, проблеми, задачі / Р.І. Юнацкевич. – СПб.: ИОВ ПАНИ, 2009. – 90 с.
13. Petrunko O.V., Frolov P.D., Poznyak D.V. Where red dictators coexist with promising democrats: the conceptualisation of politicians in post-communist Ukraine / The psychology of politicians / Ed. by Ashley Weinberg. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – С. 203-233.

Збірник наукових праць

ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК» випуск двадцять п'ятий

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК» не несе відповідальності
за зміст матеріалів публікацій та достовірність наведених авторами
фактологічних, статистичних тощо даних

Відповідальний секретар: к.і.н. *І.І. Баликін*
Літературне редагування: *Г.І. Головльова*
Комп'ютерна верстка: *В.І. Гришаков*

Підписано до друку 08.02.2017 р. Формат 70х100/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 16,1. Наклад 300 прим. Зам. 140.

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру ДК № 613 від 25.09.2001 р.

Надруковано департаментом поліграфії
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
місто Київ, вулиця Лагерна, 30-32
тел.: (044) 455-69-80
e-mail: polygrafia.krok@gmail.com